

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**CÂHİLİYE DÖNEMİ ARAP LEHÇELERİ ve BAZI
FONETİK ÖZELLİKLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Muna HAJ SALEH

Çorum 2019

**CÂHİLİYE DÖNEMİ ARAP LEHÇELERİ ve BAZI FONETİK
ÖZELLİKLERİ**

Muna HAJSALEH

**Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi İclal ARSLAN**

ÇORUM-2019

KABUL VE ONAY

Muhammed HAJI SALEH... tarafından hazırlanan *Cahitçe Dönemi Arap Lehçeleri ve Batı Fonetik Özellikleri* başlıklı bu çalışma, 26.06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans / doktora / sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Murat SULA (Başkan)

İmza

Dr. Öğr. Üyesi İclal ARSLAN (Danışman)

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Hiclal DEMİR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

İmza

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN 4.

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (26/06/2019)

İmzası

Muna HAJ SALEH

ÖZET

Haj Saleh, Muna. *Câhiliye Dönemi Arap Lehçeleri ve Bazı Fonetik Özellikleri* (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019.

Modern dönem lehçe incelemesi, çağdaş lügat araştırmalarının en önemli alanını oluşturur. Fonetik düzeydeki farklılıklar genellikle lehçeleri birbirinden ayırmaktadır. Arapların çeşitli bölgelerde ve dağınmış kabileler hâlinde yayılmaları neticesinde oluşan ilk dönem Arap lehçeleri ile ilgili bu çalışmamızda fonetik düzeydeki bu farklılıklar incelenmektedir. Arap lehçelerinin bir kısmı unutulup giderken bir kısmı da adım adım ilerleyerek gelişme katetmiştir. Lehçelerin kuvvetli olanlarının zayıf özelliğe sahip lehçeler üzerinde baskın olması, bu iki lehçenin birleşmesine ve böylece kendine has özelliğe sahip yeni bir lehçe oluşumuna yol açar.

Arap kabilelerinin sayıca çok olması, bütün kabilelerin lehçelerini ayrı ayrı araştırılmasını zorlaştırır. Bundan dolayı ilk dönem Arap lehçelerini bedevi ve şehirli olmalarını göz önünde bulundurarak <bedevi> ve <medeni> kabileler şeklinde incelenmektedir. Bedevi ve medeni kabilelere ait lehçeleri de, dil özellikleri bakımından ayrıca fasih ve radî/makbul olmayan lehçelere ayrılmaktadır. Dil ve diğer kitaplar aracılığıyla, ilk dönem kaynaklarından edindilen fasih dil âlimlerinin koymuş olduğu kriterler doğrultusunda araştırmamız tamamlandı. Bu kaynaklar, *Kur'an* kıraati, şiir ve nesri ihtiva ederken delil getirme bakımından da bize fayda sağladı.

İlk dönem Arap lehçeleri arasındaki farklılıkları incelerken, fonetik düzeyde bazı olgulara değinilmektedir. Bu olguları, ‘hemze’, ‘idgam’, ‘imâle’ ve ‘lugavî ibdâl’ başlıkları altında ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Kabile Lehçeleri, Ortak Dil, Fonetik Düzey, Savâit, Savâmit.

ABSTRACT

Haj Saleh, Muna. *Arabic Dialects in Jahili Times and Its Phonetic Features* (Master Thesis), Çorum, 2019.

The study of dialects has become in the modern era one of the most important modern linguistic research, and it is the differences in the phonetic aspect that often distinguish between one dialect and the other. This is what we observed in our study of the ancient Arabic dialects that were the result of the spread of Arabs in various regions in different tribes, some of which had been vanished and others that had been developed gradually, where strong dialects was overtaking weak dialects, therefore, from this mixture a new dialect had been formed with a new characteristics in some situations.

As a result of the vast number of Arabic tribes, it is difficult to study the dialect of each tribe on its own. So in order to facilitate this, we have studied the ancient Arabic dialects according to bedouinism and urbanization and we divided them into bedouin and rural tribes dialects, and we distinguished between bad and fluent dialects.

This is based on the standards developed by the scholars of classical Arabic that we obtained from the ancient sources books of dialects and others. Besides sources from Quranic readings, poetry or prose which were very good examples of these dialects that supported us.

To study the differences between the ancient Arabic dialects on the phonetic level we have studied some cases of these dialects, and these cases were discussed under the titles of Hamz, Idgam, Imalah and Ibdal.

Keywords: Tribal Dialects, The Common Language, Phonetic Level, (sawaet) letters, (sawamet) diacritics.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	4
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	4
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
4. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ.....	5
5. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI.....	5
6. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI.....	5
7. VERİ TOPLAMA TEKNİĞİ.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM ARAP YARIMADASI: COĞRAFİ KONUMU VE ARAP KABİLELER ARASINDAKİ İLİŞKİ	
1.1. ARAP YARIMADASININ COĞRAFİ KONUMU ve BÖLGELERİ	7
1.1.1. Arap Yarımadasının Coğrafi Taksimi.....	8
1.1.2. Arap Yarımadasının Coğrafi Bölgeleri	9
1.2. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP YARIMADASINDA İKTİSADİ ve TOPLUMSAL DURUM.....	13
1.3. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP YARIMADASINDA SİYASİ DURUM.	16
1.4. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAPLARDA KABİLELER ARASI İLİŞKİLER.....	18

1.5. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP YARIMADASINDA YAŞAYAN KABİLELER.....	19
1.5.1. Kahtânlılar.....	20
1.5.2. Adnânlılar.....	22
1.6. LEHÇELERİ FASİH KABUL EDİLEN ARAP KABİLELERİ ve NAHİVCİLERİN GÖRÜŞLERİ.....	25
1.6.1. Kureyş Lehçesi ve Diğer Lehçelere Üstünlüğünün Sebepleri	26
1.6.2. Temîm Lehçesi.....	26
1.6.3. Tay Lehçesi	27
1.6.4. Hüzeyl Lehçesi.....	27
1.6.5. Benî Esed Lehçesi	27
1.6.6. Kays Lehçesi	28
1.6.7. Yukarı Hevâzin Lehçesi.....	28
1.7. ARAP YARIMADASINDAKİ LEHÇELERİN COĞRAFİ DAĞILIMI	28
1.7.1. Güney Lehçeleri ve Özellikleri	29
1.7.2. Kuzey Lehçeleri ve Özellikleri	31
1.8. ARAP LEHÇELERİ KONUSUNDA İLK DÖNEM LÜGAT ÂLİMLERİNİN GÖRÜŞLERİ	34
1.9. ARAP LEHÇELERİ KONUSUNDA ÇAĞDAŞ LÜGAT ÂLİMLERİNİN GÖRÜŞLERİ	36
1.10. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP LEHÇELERİNİ KONU ALAN ÇALIŞMALAR	39

İKİNCİ BÖLÜM ARAP LEHÇELERİN DOĞUŞU, ÇEŞİTLERİ VE KAYNAK FARKLILIKLARI

2.1. LÜGAT ve LEHÇE KELİMELERİNİN TANIMI ve ÖZELLİKLERİ	44
2.1.1. Lügat	44
2.1.2. Lehçe.....	45
2.1.3. Lügat ve Lehçe Arasındaki İlişki	45
2.2. ARAP LEHÇELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ	46
2.3. ARAP LEHÇELERİNDEKİ FARKLILIKLAR ve SEBEPLERİ	47

2.3.1. Fonetik Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar.....	48
2.3.2. Morfolojik Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar	50
2.3.3. Sentaks Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar	53
2.3.4. Semantik Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar.....	56
2.4. BEDEVÎ ve MEDENÎ LEHÇELERİN SIFATLARI ARASINDAKİ FARKLILIKLARIN BAZILARI.....	58
2.5. İLK DÖNEM ARAP LEHÇELERİNİN ÖNEMİ.....	62
2.6. ARAP LEHÇELERİ KAYNAKLARI.....	64
2.6.1. <i>Kur'an</i> Kıraatleri.....	64
2.6.2. Arapça Kitaplarında Kabilelerin Lehçeleri	65
2.6.3. Beşeri Kaynaklar.....	69
2.6.4. Cahiliye Dönemi Arap Şiiri	69
2.7. KUREYŞ LEHÇESİNİN DİĞER LEHÇELERE ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SEBEPLERİ ve KUR'AN-I KERİM'İN İNDİĞİ LEHÇELER HAKKINDA ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ.....	73
2.8. ARAP LEHÇELERİNİN KUR'AN KIRAATLERİ ile İLİŞKİSİ.....	77
2.8.1. Kıraatlerin Doğuşu ve Gelişimi	77
2.8.2. Kıraat Farklılıklarının Sebepleri ve Çeşitliliği.....	79
2.8.3. Kıraat İlminin Tanımı	81
2.8.4. Sahîh ve Şâz Kırâat	82
2.8.5. Yedi Harf Tanımı	83
2.8.6. Yedi Kıraat ile Yedi Harf Arasındaki İlişki	85
2.8.7. Eski Arap Lehçeleri Araştırmalarında Kıraat Yöntemlerinin Rolü	86
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İLK DÖNEM ARAP LEHÇELERİ BAZI FONETİK ÖZELLİKLERİNİN İNCELENMESİ	
3.1. HARFLERİN MAHREÇ ve SIFATLARI.....	91
3.1.1. Harflerin Mahreçleri	91
3.1.2. Harflerin Sıfatları	93
3.2. SAVÂMÎT ve SAVÂİT	96
3.2.1. Tahkîk ile Tahfif arasında Hemze.....	96
3.2.2. Sessiz Boğaz Harflerinin Fetha ve Sukun Hâli.....	101
3.2.3. Savâit Kasîra	103

3.2.4. Feth ve İmâle.....	107
3.2.5. İdgam ve İzhar Olgusu.....	110
3.2.6. İbdâl	112
SONUÇ.....	128
KAYNAKÇA	130

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: bin(oğlu)
bk.	: bakınız
c.	: cilt no
çev.	: çeviren
h.	: hicri
haz.	: hazırlayan
nşr.	: neşir
ö.	: ölüm yılı
sy.	: sayı
thk.	: tahkik
t.y.	: baskı tarihi yok
y.y.	: basım yeri yok
y.e.y.	: yayın evi yok

ÖN SÖZ

Tez, cahiliye devri ilk dönem Arap lehçeleri konusundan bahseder. Modern dönemde alana vakıf araştırmacılar tarafından incelenen Arap lehçeleri, bazı fonetik olguları bakımından müzakere edilir.

Tezi üç kısımda inceledir.

Birinci kısım; “Arap Yarımadası Coğrafi Konumu ve Arap Kabileler Arasındaki İlişki” başlığını taşır. Bu kısma, lehçelerin birbirinden farklılaşmasında rolü olması hasebiyle özellikle fonetik düzeydeki etkilerinden dolayı Arap Yarımadası coğrafi konumunu inceleyerek başlandı. Bedevi ve medeni kabileleri özellikleri bakımından ayırdetmek için kabile yerleşim yerlerini incelenen gibi, lehçelere etkileri bakımından bu kabilelerin içtimai, iktisadi ve siyasi durumlarında araştırmada yer verildi. Lehçelerin birbiriyle karışması ve etkileşimleri çerçevesinde cahiliye dönemi Arap kabileleri arasındaki ilişkiyi incelendi. Buradan hareketle kabilelerin lehçeleri bakımından fasih ve fasih olmayan kısımlarına ayrıldı. Ayrıca araştırmada ilk dönem lehçelere dayanan en önemli kabilelerin isimlerine yer verildi. Lehçelerde görülen coğrafi dağılımı bakımından kuzey veya güney kısımlarıyla araştırmamızda yer verildi. Bu araştırmalar çerçevesinde Arap lehçeleri bâide ve bâkiye kısımlarına değinildi. Lehçeler hakkında ilk dönem ve çağdaş dönem âlimlerin görüşlerine yer verildi. Birinci kısımda cahiliye dönemi Arap lehçelerini konu alan çalışmalar hakkında bilgi verildi.

İkinci kısımda “Arap Lehçelerin Doğuşu, Çeşitleri ve Kaynak Farklılıkları” başlığına yer verilmektedir. Lügat ve lehçenin kavramların ve birbiriyle ilişkisini ortaya koyarak verilmektedir. Lehçelerin doğuş sebepleri hakkında bilgiler sunulmaktadır. Lehçeler arası farklılıkları; fonetik, morfolojik, sentaks ve semantik düzeyde basit bir şekilde ayrıntıya yer vermeksizin incelendi. Ayrıca bedevi ve medeni lehçeler arasındaki nitelikleri farkları bakımından incelendi, özellikle tefhim - terkîk, cehr - hems, tahkik-i hemze - teshil-i hemze olgusuna bununla birlikte lehçelerin sesleri ile bitişik harflere etkilerini ele alındı. Bunu kısımlandırmanın neticesinde, bedevi kabilelerin tefhim, cehr ile tahkik-i hemzeye eğilim gösterdiği, medeni kabilelerin, terkîk, hems ve teshil-i hemzeye yöneldikleri görülmüştür. Bu tercihlerin, içinde bulunulan çevrenin yaşam şartları ve mizacından etkilendiği anlaşılmıştır. Sonrasında *Kur'an* kıraatleri, Arapça kaynakları, beşeri kaynaklar, cahiliye dönemi Arap şiirleri

başlıklarında lehçelere ait kaynakları incelenmiştir. Bu incelemeler çerçevesinde *Kur'an* kıraatlerinin tasdik bakımından en önemli ve güvenilir kaynak olduğunu ifade edildi. Ayrıca Kureyş lehçesinin diğer lehçelerden üstünlüğünün sebeplerini ele alındı. *Kur'an*'ın inmiş olduğu lehçe çerçevesinde âlimlerin görüşlerini müzakere edildi. *Kur'an* lügatının, bütün lehçeler arasında ortak dil olduğu ve *Kur'an* lehçesinin Kureyş lehçesi olmadığı sonucuna varıldı. Bu düşünceden hareketle, Arap lehçelerinin *Kur'an* kıraatleriyle ilişkisini, kıraatın doğuşunu, lehçelerle kıraatler arasındaki farklılıkların sebeplerini, kıraatin tanımını, şâz ve sahîh kıraatleri, yedi harfin tarifi ve bunun yedi kıraatle ilişkisini ele alarak incelendi. Eski Arap lehçeleri çerçevesinde yapılan araştırmaların *Kur'an* kıraatiyle sağlam ilişkisi bakımından incelendi. Bu *Kur'an* kıraatleri olmamış olsaydı ilk dönem Arap lehçeleri kaybolup giderdi. Çünkü, İlk dönem âlimleri lehçelerle ilgili özel çalışmalara yer vermiyorlar, araştırmalarına destek amaçlı sadece fasîh dil üzerindeki araştırmalara eğiliyorlardı. Bunun sonucu olarak, bu dönemlere ait sağlam ve zengin içerikli ilk dönem kaynaklar bulunmadığı için araştırmacılar lehçe çalışmalarında zorluk çekiyorlardı. Bu zorluk, *Kur'an* kıraatleri kitaplarına lehçe araştırmalarında en önemli ve güvenilir kaynak olma özelliği kazandırdı. İlk dönem Arap lehçelerinin birbiriyle ilişkisini münazara edilen kısmı *Kur'an* kıraat kaynaklarına geniş yer vererek bu araştırma ele alındı ve ikinci bölümü tamamlandı.

Üçüncü bölümü “İlk Dönem Arap Lehçeleri Fonetik Düzeyde Araştırmalar”. Bu bölümde lehçeleri fonetik düzeyde hemze, imâle, idgâm ve ibdâl konuları çerçevesinde ele alındı. Lehçeler konusunu fonetik düzeyde ele alınmasının sebebi, lehçelerin morfolojik, sentaks ve semantik düzeyde ele alınması, fonetik düzeyde lehçelerin incelemelerine dayanmasından kaynaklanır. Ayrıca fonetik olgunun, en önemli kaynak olma özelliğine sahip *Kur'an* kıraatiyle ilişkinin büyüklüğü, bu kısma harfleri mahreçleri ve sıfatları bakımından incelereyrek giriş yapmaya sebep olmuştur. İlk dönem Arap lehçelerinde görülen fonetik olgunun yorum ve tahlili, harflerin mahreç ve sıfatları bakımından bölümün ilk kısmında incelenmesini gerekli kılmıştır. Harflerin mahreçleri ve sıfatları bakımından yapılacak incelemeyi, konuyla alakasından dolayı bazı harfleri mereze alarak ele alınacak. Sonrasında savâit/ünlü ve savâmit/ünsüz özellikleri bakımından ilk dönem Arap lehçelerini birbiriyle karşılaştırarak tahkik ve tahfif arasında hemze konusunu ele alındı. Hemze olgusunun tanım ve örneklerine yer verildi, bedevi ve medeni kabileler çerçevesinde ele alındı. Tüme varım yöntemi ve analizler

sonucunda tahkik-i hemzenin bedevi kabilelerin özelliği olduğu, tahfif ve teshil-i hemzenin ise medeni kabilelerin özelliği olduğu bilgisine ulaşıldı. Sonrasında savâit-i kasîra konusunu ele alarak, bedevi kabilelerin savâit-i sekîle/ kalın ünlülere yöneldiğini, medeni kabilelerin ise savâit-i hafife/ince ünlülere eğilim gösterdiği sonucuna ulaşıldı. Yaşanılan çevrenin, telaffuz seçimlerinde etkili olduğunu görülmektedir. Sonrasında feth ve imâle konusunu aslî ve fer'î bakımından incelemeye tabi tutarak, kendisine nispet edilen kabilelerin isimlerine yer verildi. İncelemeler sonunda medenî çevrenin feth olgusuna yöneldiğini, bedevilerin ise imâle olgusuna meylettiğini âlimlerin görüşleri çerçevesinde yorumlarla yer verildi. Ayrıca feth ve imâlenin asıl ve fer' olması bakımından yapılan tercihlerde her iki olgunun da asıl olduğu sonucuna varıldı. Sonrasında idgam ve izhar olgusunun tanımlarına yer vererek ve bu olguları kabilelere dayandırarak açıklandı. İdgamın, telaffuzundaki çabukluktan dolayı bedevi kabilelerin, izharın ise yumuşaklık ve açıklık özelliğinden dolayı medeni kabilelerin dil özelliklerini yansıttığı çıkarımına ulaşıldı.

İbdâl çeşitlerinden, fonetik ve ilişkisi bakımından, lügavî ibdâl olgusunu tercih edildi. Arap harflerinin dört kısımda incelediği başlıklar lügavî ibdâl konusunu şu şekilde ele alındı:

- 1) Mütecânis harfler arasında ibdâl
- 2) Mütecâvir harfler arasında ibdâl
- 3) Mütekârib harfler arasında ibdâl
- 4) Mütebâid harfler arasında ibdâl

İbdâl lügâninin incelediğimiz bu kısımları birer örneklerle ayrıntılı olarak incelendi. Bu incelemede ilk ve son dönem âlimlerinin görüşleri çerçevesinde, kendi görüşlerimize de yer verildi.

Ayrıca lügavî ibdâl hakkında değinilen kısımlandırmaya yenisini ekleyerek örneklerle izah edildi. Bu kısım, İlk dönem dilcilerin bedel olarak kabul ettiği fakat ondan farklı olan diğer bir çeşit. Bu kısım tarafımızdan ibdâl olarak kabul edilmesin, bu çeşidin dil bozukluğu, tashîf veya başka durumları ihtiva eden bir kısım olduğunu düşünülmektedir.

Bu bölümde lehçelerin isimlerini sıralandı ve bunlardan bir kısmı üzerinde yorum ve münazaralarda bulunarak yer verildi. Bu lehçelerden Keşkeşe, Kat'atu Tay, İstintâ' lehçelerini konu başlıkları altında ele alındı.

Bu şekilde tezin bölümlerinin içerikleri bahsedildi.

Yabancı uyruklu araştırmacı ve öğrenci sıfatıyla bana ilim kapısını açtığı ve iş imkânı sağladığı için öncelikle Türkiye'ye teşekkür ederim. Ayrıca tez yazım aşamasına geçmemde bana sağladıkları kolaylık ve yardımlarından ötürü Hitit Üniverstesine değerli rektörüne teşekkür ederim. Tez araştırma ve yazımında ayrıntılı ve titiz değerlendirmelerinden faydalandığım ayrıca bana gösterdiği sabırdan ötürü danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İclal ARSLAN'a teşekkürlerimi sunuyorum. Arap dili ve Belagati Anabilim Dalı'nın değerli hocalarına, özellikle tez araştırmamda kıymetli kitap ve kaynaklara ulaştırdığı için Dr. Öğr. Üyesi şhabettin ERGÜVEN'e teşekkür ederim. Ayrıca tez tercüme çalışmasında bana yardımlarından dolayı Saide Beyaz'a teşekkür ederim. Son olarak aileme destek ve cesaretlendirmelerinden dolayı teşekkürler.

Muna HAJ SALEH

GİRİŞ

Tezin hedefi; *Kur'an* kıraatlerini en iyi şekilde temsil eden ilk dönem Arap lehçeleri hakikatini lügat ve mu'cem kitaplarında geçen ve ilk dönem araştırma ve incelemelerine ulaştıran kimi zaman lehçeler alanında kimi zaman da kıyas yoluyla lügavi olguyu medeni ve bedevi kabilelere nispet ederek anlamak. Tezin diğer bir hedefi, fonetik düzeydeki ibdâl olgusunu medeni ve bedevi lehçeler çerçevesinde açıklamak ve modern dönem araştırmalarıyla bağlantı kurmak. Tez çalışmasında ilk dönem ve son dönem araştırmacıların konuya verdikleri önemden dolayı, ayrıca lehçeleri nitelikleri bakımından birbirinden ayırdığı için lehçe incelemelerini fonetik düzeyle sınırlı tutulmaktadır. Ayrıca lehçelerin nahiv, sarf, delalet ve savt düzeyinde dört bölümde ayrı ayrı lügat alanının geniş çaplı bir dalını oluşturması, tez çerçevesinde bir çalışma altında araştırılmasını imkânsız kılacağından dolayı fonetik düzeyin bazı olgularını araştırmak ve açıklamalarla yetinilmektedir.

Bu konu çerçevesinde ilk inceleme çalışması İbrâhîm Nâsîf tarafından kaleme alınır. Fakat bu çalışma, asıl kaynaklara dayandırmaya, görüşler arasında mukayese ve yoruma önem vermez. Yazarın sunduğu bu küçük hacimli kitap, sadece lehçeleri konu alan modern dönem araştırmalarının başlangıcını oluşturması bakımından önemlidir. Sonrasında lehçeler hakkında çok sayıda araştırmalar yapıldı fakat gayeleri bakımından farklılık gösterdi. Bazısı, *Kur'ân* kıraatine hizmet ederken bazısı da kendi alanındaki araştırmalarla ilgisi bakımından lehçeler konusunu ele alır. Ayrıca bazı müsteşrikler tarafından da araştırma konusu olan lehçeler, titizlikle ele alınmıştır, fakat Arap dilinin ruhundan uzaktır. Çünkü Arap dili, diğer yabancı dil özelliklerinin mantığı çerçevesinde müzakere edilmiş, müsteşriklerin bu incelemeleri lehçeler üzerinde yapılan araştırmaların gayelerini gereği kadar temsil etmemiştir. Müsteşriklerin yaptığı bu araştırmalar bazı yanıltmaları içerir.

Mantık çerçevesinde lehçeler konusunun ele alındığı ilk çalışma, İbrâhîm Enîs'e aittir, sonrasında yapılan çalışmalar bu mantık çerçevesinde kaleme alınmıştır. Ahmed Alemüddîn Cündî ve Abdü'r-Râcihî, Enîs'in bu yönteminden en çok etkilenen araştırmacılar arasında yer alır. Fakat bütün bu araştırmalara rağmen Arap lehçeleri alanındaki incelemeler bitmez. Çünkü bu alan çok geniştir, ayrıca dil sahasındaki

araştırmalarda yeni yeni kendini gösterir. Bundan dolayı lehçeler, araştırmacılar için yeni ve geniş olan bu konu hakkında inceleme yapmalarına imkân tanır.

İlk dönem Arap lehçeleri çerçevesinde yapılan araştırmalar, bazı araştırmacıların savunduğu gibi lehçelerin fasih lügatten uzaklaşıp yozlaşması sonucu oluşmadığını ortaya koyar. Bazı durumlarda bu lehçeler fasih lügatten daha eski olabilir veya dilin gelişimi sonucu doğmuş olabilir. Araştırmacıların işlediği hatalardan biri de lehçeleri fasih dile uzaklık ve yakınlığına göre değerlendirmeleridir. Her kabilenin bir lehçesi vardır; bu lehçe, bazı özellikleri ile diğer lehçelerle birleşirken, bazı yönleriyle de farklılaşır. Bundan dolayı lehçeler arasında bulunan ilişkinin açıklanması için nahiv, sarf, delalet ve savt düzeyinde lehçelerle ilgili yapılan çalışmalarda, çokça gayret sarfedilmesine ve uzun soluklu araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde araştırmacılar, lehçeler konusunu araştırmaya ve tahlile yönelmişlerdir; fakat lehçenin nasıl doğduğu hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bazıları, lehçelerin doğuşunu lügat gelişimine dayandırırken, bazıları içtimai, iktisadi ve siyasi durumlara isnat etmişlerdir. Bazıları da güçlü lehçelerin zayıf lehçeleri sindirmesi veya diğer dillerle temasta bulunmasıyla ilişkilendirmişlerdir. Nahiv ve sarf âlimlerinden oluşan araştırmacılar, görüşlerini kıyas esası üzerine bina ederlerken, fonetik düzeyde araştırmalara önem veren âlimler ise, semâ'/semâ'î esasıyla görüşlerini temellendiriyorlardı. Lgatlerin doğuşu ve lügat olgusu çalışmaları hâlâ devam etmektedir. Dört düzeyde incelenen lehçe araştırmaları geniş kapsam alanına sahiptir. Bundan dolayı lehçeyi doğuşu ve olgusu bakımından basit bir Şekilde inceledik. Bununla birlikte öneminden dolayı fonetik düzeyde bazı olguların izahına genişçe yer verdik. Çünkü sarf ve nahiv araştırmalarının çoğunun temeli fonetik kurallar üzerine kurulmuştur. Ayrıca bu çalışmamızda, lehçelerin doğuşunun sebepleriyle ilişkisinden dolayı, Arap yarımadasının coğrafi konumunu da inceledik.

Fonetik olgu üzerine yapılan incelemeleri tümden gelim ve analiz yöntemiyle ele alındı. Ayrıca Şiir, Kur'an kıraatleri ve ilk dönem kitaplarında yer alan lehçeleri ele alan fonetik olguları delil gösterildi.

Tez bölümler arasında ilişki kurarak ve inceleyerek tamamlandı. Ayrıca ilk dönem ve ağdaş dönem âlimlerin ölüm tarihlerine yer verildi. Dipnottaki kaynakları knonlojik sırasına göre düzenlendi.

Tez çalışmada ilkin ana kaynak kitaplarına başvuruldu. Sonrasında ilk dönem âlimlerden olan İbn Cinnî, Suytî ve diğerlerinin görüşlerine yer verildi. Ayrıca ağdaş

dönem âlimlerinden İbrâhîm Enis, Cündî vb âlimleri görüşlerine yer verildi. Son olarak da önceden yapılmış, yüksek lisans ve doktora çalışmalarından istifade edildi.

1. ARAŞTIRMANIN AMACI

İslam öncesi Arap dilinin lafız, mana ve üslup özelliklerinin incelenmesi, bedevi ve medeni kabilelerin konuştuğu lehçelerin fonetik, morfolojik, sentaks ve semantik açılardan ele alınıp farklılıkların ortaya konması ve fonetik düzeyin bazı olgularının araştırılması amaçlanmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim, Arapların konuştukları farklı lehçeleri bünyesinde barındırmaktadır. Arap gramerinin kuralları konulurken başta *Kur'an* olmak üzere Arap lehçelerinde geçen şiir, emsal ve kalam-ı Arap esas alınmıştır. Kuşkusuz diller de insanlar gibi yaşayan ve gelişen bir varlıktır. Arap lehçeleri bölgeden bölgeye, kabileden kabileye bazı farklılıklar arz ediyordu. Arap dilinin doğru olarak anlaşılması lehçeler arasındaki farklılıkları detaylı bir şekilde bilmeyi gerektirmektedir. Ayrıca bir dili iyi bir şekilde öğrenmek o dili konuşan insanların örf ve âdetlerini, yaşadıkları coğrafyayı ve sosyal ilişkilerini de bilmeyi gerektirir. Ayrıca günümüzde Arapçanın dünyada en çok konuşulan dillerden biri olması, İslam dininin temel kaynaklarının Arapça olması, Türkiye'de İmam Hatip Liseleri, İslâmî İlimler ve İlâhiyat Fakültelerinde zorunlu ders olarak okutulması, Arapçanın önemini daha da artırmaktadır. Dolayısıyla İslam öncesi Arap dilini ve özelliklerini, Arap lehçelerinin birbirinden ayrıldığı ve örtüştüğü noktaları konu alan bir çalışma yapılması, *Kur'an*'ın daha iyi anlaşılması ve bu alana katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Câhiliye Dönemi Arap Dili ve Lehçeleri konusuyla ilgili veri toplama yöntemi uygulandı. Konuyla alakalı ilk dönem ve günümüzde yapılan çalışmalar tarandı; toplanan veriler kritik ve analiz edilerek karşılaştırma yoluyla değerlendirilmeye çalışıldı.

4. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bu çalışmamız, Câhiliye Dönemi Arap Dili ve Lehçeleri yanı sıra Arap kabileleri, nahiv, sarf, *Kur'ân* kıraatleri, semâ, kıyas, şiir, emsâl gibi kavramlar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

5. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

-Araplar Cahiliye Döneminde Arap yarımadasının farklı bölgelerinde yaşıyorlardı. Arapların anlaşmalarını sağlayan ortak bir dilin yanı sıra farklı kabilelerin konuştuğu lehçelerin diğerlerinden ayrılan bazı özellikleri vardı.

- Arapça sarf ve nahiv kuralları konulurken *Kur'ân-ı Kerim* başta olmak üzere farklı Arap lehçelerine göre söylenen şiir, emsal ve kelam-ı Arap esas alınmıştır.

-Arap gramerinin istisna ve şaz olarak kabul edilen olgularının doğru anlaşılması için Cahiliye dönemi Arap lehçeleri arasındaki farklılıkların iyi bilinmesi gerekir.

-Arap grameri, asırlar boyu konuşula gelen bir dil esas alınarak ortaya konmuştur. Bu dili konuşan insanlar farklı coğrafi bölgelerde yaşıyordu. Dolayısıyla Arapçanın öğrenilmesinde en az kıyas kadar semâ olgusu da dikkate alınmalıdır.

-Arapçada lehçeler konusu *Kur'an-ı Kerim* kıraatıyla yakından ilgilidir. *Kur'ân-ı Kerim'in* kıraatının sağlıklı bir şekilde anlaşılıp öğrenilmesi Arap lehçelerinin çok iyi bir şekilde bilinmesine bağlıdır.

-Cahiliye Dönemi Arap lehçelerinde idgâm, hemze, imâle, lugavî ibdâl, hazif ve ziyade gibi olgular çokça görülmektedir. Bunların sağlıklı bir şekilde anlaşılıp öğrenilmesi Sarf ve Nahiv kurallarını iyi bilmekle doğru orantılıdır.

-Kureyş lehçesi lafız, mana ve üslup açılarından diğer tüm lehçelerden daha üstündür. *Kur'ân-ı Kerim* büyük oranla Kureyş lehçesiyle nazil olmuştur.

6. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Çalışmamız Câhiliye Dönemi Arap Dili ve Lehçeleri konusunu kapsamakta, Cahiliye dönemi Arap şiiri, Arap atasözleri, *Kur'ân* ve Arap kelamı ile sınırlı bulunmaktadır.

7. VERİ TOPLAMA TEKNİĞİ

Öncelikli olarak konuyla ilgili ilk dönem kitaplara başvuruldu. Bu eserler taranarak çalışmamız açısından önem arz eden hususlar fişlendi. İmkân ölçüsünde modern çalışmalardan da yararlanıldı. Taranan kaynaklardan elden edilen bilgiler karşılaştırmalar yapılarak tenkitçi ve analizci bir yaklaşımla değerlendirildi. Araştırmamıza yardımcı olacak Arapça kaynaklara, ilgili makale ve tezlere yurt içindeki ilgili kütüphanelerden; yurt dışında da internet üzerindeki doküman sağlama merkezlerinden ulaşıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP YARIMADASI: COĞRAFİ KONUMU VE ARAP KABİLELER ARASINDAKİ İLİŞKİ

1.1. ARAP YARIMADASININ COĞRAFİ KONUMU VE BÖLGELERİ

Arap yarımadasında yaşayan Arap kabilelerinin bazıları su kaynağı ve yaşam alanı bulmak için, bazıları da yerleşik hayat sürmek için farklı yerlere dağıldı. Bu durum Arap lehçelerinin çeşitliliği üzerinde büyük bir etki oluşturdu ve dil özelliklerini değiştirdi. Göçebe çöl yaşamı sürenlerin dili kullanması ile yerleşik şehir hayatı yaşayanların dili kullanma tarzı birbirinden farklıydı. Arap yarımadasındaki coğrafi konumun farklılığı, Arap lehçelerinin öğrenimi için büyük önem arzeder. Göçebe ve yerleşik yaşam sürülen yerlerde doğan lehçeleri birbirinden ayırmaya yardımcı olur.¹ Ayrıca İslâm öncesi Arap lehçelerini öğrenmek için Arap kabilelerinin hayatlarını ve yerleşim yerlerini öğrenmek gerekir.

Arap Yarımadası, Asya kıtasının güneybatı tarafına düşen üç tarafı sularla çevrili bir yarımadadır. Bunlar; Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Arap Körfezidir. Araplar ülkeleri “Arap Adası/Ceziratü'l-Arab” olarak isimlendirilir. Arap coğrafyacılarının bu isimlendirmelerinde Ada lafzının sözlük anlamının etkisi olmuştur.² Halil el-Ferâhîdî (ö.175/791), isimlendirme hakkında “Arap adası ‘Ada’ olarak isimlendirildi çünkü Bahr-i Fâris, Habeş Denizi, Fırat ve Dicle nehirleri ile çevrelenmiştir.” der.³

Araplar sadece Arap yarımadasında yaşamıyorlardı. Filistin, Sina’dan doğu Nil sahillerine A‘lâ’s-S‘aîd’e kadar uzanan bölgede, batı Fırat kıyılarından Şam taraflarına kadar uzanan Irak bölgesinde yaşadılar.⁴

¹ Muhammed Riyad Kerîm, *el-Muḳteżab fî Lehecâti'l-'Arab*, (Mısır: et-Türkî li'l- Kompitur ve et-Tıbâ'a, 1996), 12.

² Abdullah bin Abdülaziz el-Bekrî el-Endelüsî, *Mu'cem Mâ'stü'cime min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi'*, nşr. Mustafa es-Sekḳâ, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y.) 1: 5-7.

³ Ebû Abdürrahmân el-Halîl b. Ahmed b.Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *el-'Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmîrî, (Irak: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1980), 4: 62; Ayrıca bk. Bekrî, *Mu'cem Mâ'stü'cim*, 1: 6.

⁴ Muhammed Beyyûmî Mehrân, *Dirâsât fî Târîhi'l -'Arabi'l- Qadîm*, (İskenderiyye: Dâru'l Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, t.y.), 93-94.

1.1.1. Arap Yarımadasının Coğrafi Taksimi

1.1.1.1. Eski Arap Coğrafyacıların Taksimi

Eski arap coğrafyacılar, Arap yarımadasının taksimi konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Meydânî (ö.518/1124) ve Hemdânî (ö.360/971); Necd, el-‘Arūd, Hicaz, Yemen ve Tihâme olmak üzere beş kısma ayırmışlardır.⁵

Serât dağı⁶ taksimlerinin merkezi oldu. Bazı ulemalar Bahreyn bölgesini de dahil ettiler ve ‘Hecer’ olarak isimlendirdiler.

Bazıları Arap ülkelerini iki kısma ayırdı. Birincisi Hicaz ve Yemen, diğeri Tihâme, Necd ve Yemâme şeklinde iki farklı ayrıma tabi tuttular.⁷

İbn Havkal (ö.367/977) ise Fırat ve Dicle arasında bulunan Cezira Ovası ve Şam Ovasını ve Irak Ovası ayırımıyla Arap Yarımadası taksimatına yenisini ekledi.⁸

Yemen coğrafçıları Arap Yarımadasını Şam ve Yemen olmak üzere iki kısma ayırırlar. Güney Arap yarımadasının hepsini Yemen olarak kabul ederler fakat bilinen bunun aksinedir.⁹ Yarımadanın kuzeyinde Şam, Necd ve Tihâme kabul edilir.

Bu bilgiler ışığında Arap coğrafyacılarının Arap Yarımadası hakkında yapmış oldukları taksimin belirli bir sınırı bulunmadığı, kimi zaman bu sınırın genişletildiği kimi zaman da daraltıldığı dikkat çekmektedir.¹⁰

1.1.1.2. Yeni Arap Coğrafyacıların Taksimi

Son dönem coğrafyacıları da Arap Yarımadasının taksiminde ihtilaf ettiler. Bazıları altı kısma,¹¹ diğeri bazısı da yedi kısma ayırdılar.¹² Bazıları ise taksiminde

⁵ Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'küb el-Hemdânî, *Şıfatü Cezîreti'l-'Arab*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el- Havaşî, 4. Baskı, (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1990), 47-48; Ahmed Alemüddin el-Cündî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi't-Türâş*, (y.y.: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1983), 21; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 4. Baskı, (Beyrut: Dâru's-Sâkî, , 2001): 167; Kerîm, *el-Muktezâb*, 13.

⁶ Serevat dağı olarak da isimlendirilir, Hicaz'daki kısmına Hicaz dağı, Asir bölgesindeki kısma ise Asir dağı denir.

⁷ Mehrân, *Târîhu'l -'Arabi'l- Qadîm*, 98; Mahmûd Mebrûk Nâfi', *Asru Mâ Kable'l-İslâm*, 2. Baskı, (Mısır: Müessesetu Hindâvî, 2017), 18.

⁸ Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî el-Müsillî Ebu'l-Kâsım, *Şüratü'l-'Ard*, (Beyrut: Dâr Sâdir, 1938), 1: 19.

⁹ Hemdânî, *Şıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 39; Abdülvehhâb Azzâm, *Mehdü'l-'Arab*, (Mısır: Müessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Seğâfe, 2012), 33.

¹⁰ Cündî, *El-Lehecat fi't-Türâş*, 21-22.

¹¹ Ömer Rıza Kehhâle, *Cuğrâfiyye Şibh Cezîrati'l-'Arab*, nşr. Ahmed Ali, 2.Baskı, (Mekke: Mektebetü'n-Nehzati'l- Hadîse, 1964), 43.

¹² Cündî, *El-Lehecat fi't-Türâş*, 21-22.

denize yakınlık ve uzaklığa itibar ettiler.¹³ Abdülvehhab Azzam (ö.1378/1959)¹⁴ gibi bazıları coğrafi konumuna göre güney, kuzey ve orta kısım şeklinde taksim ettiler.

Bu görüşlerin hepsi Arap Yarımadasının taksiminin yapıldığı önemli görüşlerdir. Bu tezde eski coğrafyacıların yapmış olduğu beşli taksimi inceleyeceğiz. Bu incelemeyle Arap Yarımadasının coğrafi yapısını, yerleşik ve göçebe yaşam biçimini ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz. Çünkü bu coğrafi yapıdaki ve yaşam biçimindeki farklılıklar, Arap dili lehçelerinin oluşmasına sebep olmaktadır. Ayrıca lehçelerin özelliklerinin ve farklılıklarının öğreniminde de yardımcı oluyor.

1.1.2. Arap Yarımadasının Coğrafi Bölgeleri

1.1.2.1. Hicaz

Dilciler *Hicaz* kavramının anlamı hakkında ittifak ettiler ve “حَجْرَهُ يَحْجُرُهُ حَجْرًا”, fiilinin “menetti” anlamında.” Olduğunu belirttiler. Halil “Hicaz’ın ‘Hicaz’ ifadesiyle isimlendirilmesinin sebebi, Şam ve Gavr’ı Bâdiye’den ayırmasıdır.”¹⁵ Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/896), Süleyman b.‘Ayyaş’a Hicaz isminin verilmesi hakkında ne sorduğunda: “Tihâme ve Necd’i birbirinden ayırdığı için böyle isimlendirildi” şeklinde cevap vermiştir.¹⁶

İbn Düreyd (ö.321/933) “Hicaz, Necd ve es-Serât’ı birbirinden ayırdığı için böyle isimlendirildi” şeklinde nakletti.¹⁷ Bir görüşe göre, “Hicaz şeklinde isimlendirilmesinin sebebi, bölgeyi dağlarla çevreleyerek ayırdığı içindir.” denildi.¹⁸ Çünkü ‘Yemen ve Necd’i, Gavr ve Şam’ı, Tihâme ve el-‘Arūd bölgelerini birbirinden ayırır.¹⁹ Diğer bir görüşe göre, «Deniz seviyesinin altında olan Bahru’l-Ahmer’ ile batı sahiline nisbeten yüksekte kalan Necâd eş-Şarqiyye’yi birbirinden ayırdığı» söylenir.²⁰

Buradan çıkarılan sonuç, Hicaz’ın, zikri geçen farklı görüşlerde ‘Hicaz’ şeklinde isimlendirilme sebebi kelimenin lügavi manasına dayandırmalarından kaynaklandığıdır.

¹³ Kehhâle, *Şibhu Cezîrati’l-‘Arab*, 43.

¹⁴ Azzâm, *Mehdü’l-‘Arab*, 26.

¹⁵ Ferâhîdî, *el-‘Ayn*, 3: 70; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, (*Beyrut*: Daru Sadır, 1977) 2: 218; Cündî, *El-Lehecat fi’t-Türâs*, 22.

¹⁶ Bekrî, *Mu‘cem*, 1: 11.

¹⁷ Bekrî, *Mu‘cem*, 1: 11.

¹⁸ Bekrî, *Mu‘cem*, 1: 11.

¹⁹ Bekrî, *Mu‘cem*, 1: 12.

²⁰ Mehran, *Târîhu’l-‘Arabi’l- Kâdim*, 102; Fuâd Hâmza, *Ķalbü Cezîrati’l-‘Arab*, , 1.Baskı, (Bursaîd: Mektebetü’ş-Şekâfeti’d-Dîniyye, 2002), 9.

Hicaz'ın kuzey kısmı, 'Medyen ve Hısmâ' şeklinde isimlendirilir, ve bu bölge cahiliye döneminde Cüzâm kabilesinin yaşadığı bir yerdi.²¹

Kadim zamanda araştırmacılar Hicaz'ın sınırlarının belirlenmesi hakkında ihtilafa düştüler. *Nihâyetü'l-'Ereb*'de geçtiği üzere; "Hicaz, Necd ve Tihâme arasında yer alır."²² Hicaz adıyla isimlendirilmesinin sebebi, Necd ve Tihâme'yi birbirinden ayırmasından kaynaklanır.²³ Muhammed Sadık (ö.1319/1902): "Hicaz vilayeti Necd ile Tihâme arasında yer alır. Güneyinde Bilâd-i 'Asîr, doğusunda Necd Çölü, kuzeyinde Suriye batısında Bahru'l-Ahmer yer alır."²⁴ der. 'İbâdî (ö.1376/1965), "Bazı coğrafyacıların kabul ettiği gibi 'Asîr'i Yemen sınırları içinde kabul edecek olursak Hicaz, Hâlic-i 'Ağabe'nin başlangıcında Yemen sınırına kadar uzanır."²⁵ şeklinde ifade eder.

Hicaz, Yemen'den Şam yakınlarına uzanan sıradağlardan oluşur. Bu sıradağlar Necd ile Tihâme'yi birbirinden ayırır. Bu sıra dağların batı yamaçlarından itibaren Tihâme başlar, doğu yamaçlarında ise Necd yer alır. Bu görüş eski coğrafya âlimleri tarafından savunulur. Bu dağlarda bulunan köy ve şehirlerde yaşayanların hepsi Hicazlılardır.²⁶ Hicaz, Mekke gibi ticari ve dinî bir merkez olmasının yanında Yesrib gibi ziraat bölgesi olması hasebiyle yerleşik ve medeni bir belde olarak vasıflandırılır. Yine Hicaz'da Taif ve Hayber gibi medeni şehirlerde yer alır.²⁷ Ukâz'da aynı bölgede bulunan ticari, edebî, siyasi işlerin görüldüğü tarihi Ukâz Panayırı, İslam'ın zuhurundan sonra Havâric Harûrîlerinin Muhtar b. Avf (ö.130/748) ile birlikte H.128 yılında gasp edene kadar devam etmiştir.²⁸

Hicaz'da Vadi-i Kura gibi vahalar yaygın olarak bulunur, içerisinde vadiler geçer.²⁹

²¹ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*,1: 167-168.

²² Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Ereb fî Ma'rifeti Enşâbi'l-'Arab*, nşr. İbrâhîm el-İbyârî, 2.Baskı, (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1980), 16.

²³ Kehhâle, *Şibhu Cezîrati'l-'Arab*, 87; Muhammed Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu Necd*, nşr. Muhammed Behcet el-Eserî, 1.Baskı, (Beyrut: Daru'l-Verrâk, 2007), 16.

²⁴ Cündî, *El-Lehecat fî't-Türâs*, 1: 23.

²⁵ Cündî, *El-Lehecat fî't-Türâs*, 1: 23.

²⁶ Kerîm, *el-Muktezab*, 11.

²⁷ Abduh er-Râcihî, *el-Lehecâtü'l-'Arabîyye fî'l-Kıra'âti'l-Kur'âniyye*, (İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Cami'iyye, 1996), 15.

²⁸ Kerîm, *el-Muktezab*, 16.

²⁹ Kerîm, *el-Muktezab*, 18.

1.1.2.2. Yemen

Yemen Arap Yarımadasının güneyine düşer, ve ‘Hadramut, Necrân, Mehra, Umân, ve eş-Şihar³⁰ bölgelerine ayrılır. Kalkaşendî (ö.821/1418)’nin ³¹ görüşüne göre kuzeyde Bahrü’l-Fâris, güneyde Bahrü’l-Hind, doğuda Mekke sınırları, batıda Bahrü’l-Çulzüm yer alır. Kalkaşendî, ayrıca Güney Arap Yarımadasındaki Hadramut, Evsân, Sebe’, ‘Umân gibi küçük devletleri de Yemen’e ekler. ³²

Yemen su kaynaklarının ve ağaçlık bölgelerinin çokça bulunduğu münbit bir bölgedir. Bu özelliğine izafeten diğer bir ismi Yemen-i Hadrâ’dır.³³ Hemdânî, Yemen’de bulunan bazı şehirlerin isimlerini zikreder: “San’a, Reyde, Şa‘de, Hayvân, Hâba’, Lahc, Zemâr, ‘Adn, ‘Umm Ceħdem, el-Huşayb”. Bu şehirler, Yemen’in medeniyetinde bedeviliğin yer olmadığına delalet eder.³⁴

Yemen olarak isimlendirilmesinin sebebi, Kâbe'nin sağına düşmesi ya da oraya ilk yerleşen Araplardan Kahtân'ın oğluna ‘Sen sağ kolum olan oğlumsun’ demesinden dolayıdır. Başka bir görüşe göre ise, münbit, hayırlı ve mübarek bir yer olarak Yemen’in şöhret bulması sebebiyle bu isimle isimlendirildiği söylenir.³⁵

Bu görüşlerin her birinin doğru olma ihtimali yüksektir. Yemen hakikaten münbit ve hayırlı bir beldedir ve Kâbe'nin sağına düşer. Bu konuda birçok görüş vardır. Doğru kanaate en yakın görüş, Yemen’in bu isimle tesmiyesi beldenin doğasının münbit olması, hayırlı, bereketli mübarek bir belde olmasından kaynaklanır.

1.1.2.3. Tihâme

Tihâme ismi Güney Arapça metinlerinde (تِهْمَت) (تِهْمَتْم) şeklinde yer alır. ‘Tihâme’ kelimesinin aslı Sâmi dillerden, “rüzgârsız şiddetli sıcaklık” anlamındaki ‘et-Tihem’ den gelir. Bahrü’l-Aħmer’in alçaklarında yazın şiddetli sıcaklık ve nem bulunduğu için et-Tihem kelimesinin anlamıyla ilişkilendirilmiştir.³⁶

³⁰ Kerîm, *el-Muktezab*, 13.

³¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-A'şâ*, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l- Hıdeyviyye, 1915), 5: 6.

³² Mehrân, *Târîhu'l-'Arabi'l- Qadîm*, 99.

³³ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 90; Râciħî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye*, 16.

³⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 94-102; Kerîm, *el-Muktezab*, 13-14; Râciħî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye*, 16-17.

³⁵ Mehrân, *Târîhu'l-'Arabi'l- Qadîm*, 99-100.

³⁶ Bekrî, *Mu'cem Mâ'stü'cim*, 1: 322; Hamevî, *Mu'cemü'l-Bıldân*, 2: 63-64; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 1: 170; Mehrân, *Târîhu'l-'Arabi'l- Qadîm*, 100-101; Nâfi', *Mâ Qable'l-İslâm*, 34.

Tihâme ile belli bir bölge kastedilmez, ‘Tihâme-i Asîr, Tihâme-i Hicaz, Tihâme-i Yemen’ bölgeleri de yer alıyor. Bu Tihâme bölgesi, düzlük sahil bölgesinde Bahrû’l-Ahmer sahili boyunca, güneyde Yemen’den kuzeyde Akabe’ye kadar uzanır. Ayrıca Tihame bölgesinin çoğu Hicaz dağları eteğinin batı cephesine düşer.

Sahil bölgesi kumsal, sıcak bir yerdir, bitki örtüsü azdır. Bu bölgenin en büyük özelliği şehirlerinin sahil bölgesinde yerleşik olmasıdır.³⁷ Bazı şehirleri: ‘Yemen’de el-Mehâ, el-Ĥadide, Hicaz’da Cedde ve Yenbu‘dur.’³⁸

1.1.2.4. El-‘Arūd

Yemen, Necd ve Irak arasında yer aldığı için el-‘Arūd ismi verilmiştir Eskiden ‘Ceva’ olarak isimlendirilen el-Yemame, Bahreyn ve çevresi³⁹ bu bölgede bulunur. Âlûsî (ö.1342/1924), el-‘Arūd’u kısımlara ayırır: 1) el-Yemâme ismi su kaynaklarınca zengin olmasından dolayı eski kitaplarda zikredilir. Ya‘kûb el-Hemevî (ö.360/971), «Bölge Tasm ve Cedfs kabilelerinin yerleşim yeridir.» der⁴⁰ Sonrasında bu bölge çöle dönüştü,⁴¹ bu sebeple bölge ehli bedevi olarak anıldı.⁴² Bazı şehirleri; es-Sedîr, el-Mahmel, el-Veşm’dir. Günümüzde Suudi Arabistan’ın başkenti Riyad, Yemâme üzerine kuruldu.⁴³ 2) el-Bahreyn veya Hecer olarak geçer. Muhallim ve ‘Aynu’l-Cüreyb adında iki nehre sahip olduğu için Bahreyn olarak isimlendirilir. Katar, su kaynakları bakımından zengin bir bölge sayılan el-Ehşa’, el-Ķatîf bu bölgede yer alır.⁴⁴

el-‘Arūd’un kuzey bölgesinde Kuveyt yer alır. Kuveyt’te ‘MuĶatĶa’ adında sadece bir nehir yer alır. Günümüzde verimli toprakları bulunan ve hurma bahçelerinin yaygın olduğu en meşhur Kuveyt ve Cehra şehirleri vardır. Araplar İslamiyet öncesi devirlerinden beri bu gölgede yaşarlar.⁴⁵

³⁷ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, 94; Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 2: 137; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 1: 170; Mehrân, *Târîhu’l-‘Arabi’l-‘Ķadîm*, 100-101; Muhammed Süheyl TaĶkûş, *Târîhu’l-‘Arab Ķable’l-İslâm*, 1.Baskı, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2009), 22; Fuâd Hamza, *Kalbü Cezîrati’l-‘Arab*, 11.

³⁸ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, 69; Cündî, *El-Lehecat fi’t-Türâş*, 1: 26.

³⁹ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, 274; Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 4: 112; Mehrân, *Târîhu’l-‘Arabi’l-‘Ķadîm*, 104; TaĶkûş, *Ķable’l-İslâm*, 23; Azzâm, *Mehdü’l-‘Arab*, 73.

⁴⁰ Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 5: 442; Cündî, *El-Lehecat fi’t-Türâş*, 1: 27; Mahmud Şükrî el-Âlûsî el-BaĶdâdî, *BulûĶu’l-‘Erab fi ma‘rifeti ‘Ehvâli’l-‘Arab*, nşr.Muhammed Behcet Eserî, 2.Baskı, (Mısır: Mektebetü’l-‘Ehliyye, t.y.), 1: 196-197; Azzâm, *Mehdü’l-‘Arab*, 50-51.

⁴¹ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 1: 180; Mehrân, *Târîhu’l-‘Arabi’l-‘Ķadîm*, 105.

⁴² Kerim, *el-MuĶteżab*, 20.

⁴³ Cündî, *El-Lehecat fi’t-Türâş*, 1: 27-28.

⁴⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, 249-282; Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 5: 393; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 1: 174-177; Hâfız Vehbi, *Cezîratü’l-‘Arab fi’l-‘Ķarni’l-‘İşrîn*, 3.Baskı, (Mısır: Dâru’l-ÂfâĶi’l-‘Arabiyye, 1996), 68-69; Mehrân, *Târîhu’l-‘Arabi’l-‘Ķadîm*, 105.

⁴⁵ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 1: 176-177; Mehrân, *Târîhu’l-‘Arabi’l-‘Ķadîm*, 106.

1.1.2.5. Necd

Eski ve yeni birçok tarih ve coğrafyayla ilgili Arapça eserlerde Necd'in sınırları belirgin olmasa da Arap Yarımadası'nın ortasında bir plato olduğu söylenir. Platonun yükseklerinde Tihâme ve Yemen, aşağısında Irak ve Şam yer alır, sınırı Hicaz'ın Zâtü'l-'İrk mıntıkasına dayanır. Necd'in Arap beldeleri arasında en iyi havaya sahip olduğu belirtilir. Şairler Necd'in güzellikleri ve tabiatı hakkında şiir söylüyorlar. Necd coğrafi yapısı bakımından üç bölgeye ayrılır. 'Vadi er-Rumme, Orta Necd, Güney'.⁴⁶

Bir başka coğrafi tasnife göre ise Arap coğrafyacıları, Necd'i 'Âliye' ve 'Sâfile' olarak ikiye ayırır. Âliye, Hicaz ve Tihame'nin yakınındaki bölgenin adıdır. Sâfile de, Irak'a komşu olan kısma denilmektedir.⁴⁷ Necd'de su kaynaklarının yer aldığı kısımlar olmasına rağmen arazisinin çoğu çöl, halkı da göçeb bedavidir.⁴⁸

Arap Yarımadasının coğrafi taksimatı çerçevesinde Yemen, Hicaz ve Tihâme'nin bir kısmının yerleşik medeni bölgelerin olduğunu, Necd ve el-'Arūd'da bedevi yaşam süren bölgelerin bulunduğunu mülâhaza edebiliriz. Bu mülâhazalar lehçeler ve kullanıldığı yerlerin tayini için yapılan araştırmalara, lehçe farklılıklarının sebeplerinin bilgisine, lehçelerin kullanıldığı coğrafi ortam ile alakasını tesbitte için temel bir şekilde rol oynar.

Lehçeler konusuna başlamadan önce lehçelerin çeşitliliğinde büyük etkisi olan iktisadi, toplumsal ve siyasi hayatı inceleyeceğiz.

1.2. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP YARIMADASINDA İKTİSADİ VE TOPLUMSAL DURUM

Arap yarımadasının coğrafi konumuyla ilgili araştırmalarda, çölde 'bedevi' kısmını ve şehirlerde de 'medeni' kısımlarını görmekteyiz. Çorak ovalarda yaşayanlara bedevi, şehirlerde yaşayanlara ise medeni deniyor. Arap yarımadasında şehirlerin çoğu Yemen beldelerinde yer alır, Me'rib, Sanâ', Zübeyd, Aden bu şehirler arasında bulunur. Ayrıca Arap Yarımadasında meşhur şehirler arasında Mekke, Medine ve Tâif yer almaktadır.

⁴⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5: 262; Mehrân, *Târîhu'l-'Arabi'l- Kādîm*, 103; Âlûsî, *Târîhu Necd*, 103.

⁴⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5: 262; Cevad Ali, *El-Mufasssal*, 1: 182; Âlûsî, *Târîhu Necd*, 16; Mehrân, *Târîhu'l-'Arabi'l- Kādîm*, 103.

⁴⁸ Kerîm, *el-Muktezab*, 19.

Bedevi ve medeni yaşam tarzını birbiriyle kıyaslanırsa yaşam biçimi, geçim yolları ve davranış kalıplarında farklılıklar olduğunu görülür. Bu farklılıklar, bedevi ve medeni lehçeler arasında da farklılıkların oluşmasında etkili olmuştur.

Bedeviler bir yerde yerleşik hayat sürmezler, sürekli göç hâlinde dirler. Hayatlarının idamesi için gerekli olan büyük ve küçükbaş hayvanlarıyla birlikte su ve otlak aramak için göç hareketini gerçekleştirirler. Bedeviler çadırlarda yaşarlar ve hayvan yününden elbise giyerler, hurma, süt ve et yerler. Geçim kaynağı temin etmek için yaptıkları göçler sebebiyle, aralarında çokça savaş yaşanırdı. Büyük utanç kaynağı olarak gördükleri meslek edinerek yaşam sürdürmeyi kabul etmiyor, bunun neticesi olarak daima fakirlik ve savaş içinde yaşıyorlardı. Bedevi yaşamın aksine şehir halkı, endüstriye, özellikle de tekstil endüstrisine dayanırlar, Yemen, Medine ve Tâif'te olduğu gibi ziraatla uğraşırlar, Hicaz şehirlerinde görüldüğü gibi ticaretle meşgul olurlardı. Beni Abdü'l-Menâf'ın yazın Şam'a kışın Yemen'e yapmış oldukları ticari yolculuklarında görüldüğü gibi Kureyş ticaret ile meşhur oldu.⁴⁹ Bu ticari yolculuktan Allah Teâla *Kur'an'da* (إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشَّتَاءِ وَالصَّيْفِ) (Kureyş 106/2) ayetinde bahseder. Kureyşliler hac mevsimlerinde ticaretle meşgul olurlar. Araplar her sene Mekke'ye hac için geliyor, Kâbe'de her kabileye ait putları ziyaret ediyorlardı. Putların sayısı üçyüze⁵⁰ kadar ulaşmıştı. Hac ziyaretleri sebebiyle Mekke, Hicaz'ın en meşhur ticari şehirlerinden biri hâline geldi. Ayrıca diğer ticari şehirleri Tâif, Yesrib ve Medyen'. Necd'de bulunan Devmetü'l-Cendel ticari yerlerden biridir, bunun haricinde başka ticari şehirleri de bulunmaktadır.⁵¹ Arapların büyük önem verdiği panayırların isimlerini Kalkaşendî şöyle sıralar: “Bahreyn'de bulunan Hacer Panayırı, Devmetü'l-Cendel, Ukâz” . Ukâz panayırları haram aylarda edebî, siyasi ve ticari buluşmaların yapıldığı en meşhur panayır.⁵²

Şehir halkı yerleşik hayatı devam ettirmişdir ve bunlardan Yemen halkı gibi yerleşik hayat sürenler, müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Tarihçiler onların zenginlerinin saraylarını süslediklerini, altın ve gümüş tabak kullandıklarını söylüyorlardı. Bu kişiler ticaret ve ziraatla meşgul oldukları için bu müreffeh hayata

⁴⁹ Muhammed Abdü'l-Mün'im Hıfâcî, *el-Hayâtü'l-edebiyye fi'l-'aşri'l-Câhilî*, 1.Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, t.y.), 37, 41-42.

⁵⁰ Corcî Zeydân, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 2.Baskı, (Kahire: Müessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Şekâfe, 2012), 1: 28.

⁵¹ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-Mısriyyi*, 4.Baskı, (Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981), 1: 65.

⁵² Kalkaşendî, *Şubhu'l-A'sâ*, 1: 410-411.

sahiplerdi. Şehir halkı savaş durumlarına nadir rastladıkları için cesaret özellikleri pek göstermiyorlardı.⁵³

Bedeviler, sosyal hayatı tesis eden kabileler şeklinde itibar ediliyordu. Kabile her Arabın mensup olduğu büyük aile idi ve üç tabakaya ayrılırdı:

1) Oğullar: Kabilenin tüm işleri onlara dayanırdı.

2) Köleler: Savaşta esir edilen ya da ecnebi beldelerden satın alma yoluyla edinilen kişilerdir.

3) Mevali: Kabilesinin kendisini kovması sonucu başka bir kabileye sığınan ya da hürriyetine kavuşturulan kölelerdir.⁵⁴

Kabile fertleri, kabile müdafaası ve asabiyet bilincini taşıyorlar, doğru ya da yanlış üzere olsun fark etmeksizin kabilelerine yardım ediyorlardı. Buna karşılık da kabile, fertlerini dâhili yahut harici tehlikelere karşı koruyordu. Kabile fertlerinden biri nizama karşı isyan etmesi hâlinde kabile tarafından ‘Halî’/azledilmiş’ sayılırdı. Kabilesinden kovulup başka bir kabileye sığınanlar ‘Halîf/ittifak edenler’ sayılırdı. Her kabilenin, zaferleriyle, şeref ve soylarıyla iftihar eden, diğer düşman kabilelerle şiirleri vasıtasıyla harp eden şairleri bulunuyordu. Her kabileye, halkın bütün işlerinde ona müracaat ettiği, özellikle sıkıntı zamanında ufkunu aydınlatan reisler başkanlık ediyordu.⁵⁵

Kabile fertleri arasında dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı kardeşlik ilişkisi bulunuyordu. Bu durum ‘Zalim ya da mazlum olsa da kardeşine yardım et’ atasözünde de görülür. Bundan dolayı onların, evlatlarıyla ilişkisi muhabbet üzere kuruluydu.

Araplara göre kadının önemli bir konumu bulunuyordu. Onlar babalarının nesebiyle iftihar ettikleri gibi annelerinin nesepleriyle de iftihar ediyorlardı. Onlar eşlerinin ve kadınlarının görüşlerini de alıyorlardı. Bazı şairler, kadınların güzelliklerini anlatan şiirler kaleme aldıkları gibi onların gösterdikleri ihtiramdan ve ayrıca hikmetlerinden de bahseden güzel kasideler yazıyorlardı. Ancak buna karşılık bazı düşük tabakaya mensup kabileler ise, fakirlik ve namuslarından yana korktukları için kızlarını diri diri toprağa gömüyorlardı.⁵⁶

Araplar iyi ve kötü sıfatlarla da anılıyorlar. Vefa, iffet, cesaret, cömertlik... vb güzel sıfatlar ile vasıflanırlar. Yolunu kaybedenler için ikramda buldukları yerlere

⁵³ Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye*, 37.

⁵⁴ Şevkî Dayf, *Târîhü'l-Edebi'l-'Arabî*, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 11.Baskı, t.y.), 1: 67.

⁵⁵ Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye*, 38-39.

⁵⁶ Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye*, 39-40.

yönlendirmek maksadıyla dağ ya da kum tepesi üzerine ateş yakıyorlar, düşman dahi olsa ikramda bulunarak cömertliklerini gösteriyorlardı. Araplar arasında Hâtim et- Tâî, cömertliğiyle meşhur olmuş kişilerdendi. Kan davası, kumar, içki, şarkılı eğlenceler de Araplar arasına yerleşen kötü sıfatlardı. Onların arasında fal okları yaygındı.

Arapların evlilik müessesesi, usul ve fûru ilişkisine, kan bağına dayanıyordu. Dedenin torunuyla, babanın kızıyla, annenin oğluyula, kardeşlerin birbiriyle evlilikleri yasaklanmıştı. Bu tür evlilikleri yapanlar suçlu kabul edilir, ayrıca iki kız kardeşin bir nikâh altında toplanması kötü ve çirkin bir iş kabul edilirdi.⁵⁷

Yukarıda geçtiği üzere Arapların, toplumsal ve iktisadi hayatları bakımından iki kısma ayrıldığı; şehir hayatı sürenlerin medeni, çöl hayatı yaşayanların ise göçebe olduklarını belirmişti. Bu taksim/ayrımın eski Arap lehçelerinin çeşitlenmesi üzerinde rolü bulunmaktadır. İktisadi hayat, toplumsal hayatı etkilerken, toplumsal hayat ise Arap lehçelerini etkilemiştir. Buna ilaveten aşağıda açıklamasını yapacağımız siyasi konumla ilgili etkilerini de inceleyeceğiz.

1.3. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP YARIMADASINDA SİYASİ DURUM

Kabile asabiyeti, Cahiliye döneminde sadece kabileyile sınırlı siyasi birliği sağlamaya dönüktü. Bu durum, siyasi açıdan Arap toplumunu parçalanmasına ve dağınık olmasına sebep oluyordu.⁵⁸ Her kabilenin bir reisi bulunuyor, savaşta ve barışta onun emirlerine itaat ediyor ve tüm hayati işlerinde ona müracaat ediyorlardı. Kabile reisleri, Arap halk üzerinde tekküm ediyordu. Kabile reisleri arasında ilişkiler iyi değildi. Fakirlikten kaynaklanan otlak ve su arayışlarından ötürü çıkan savaşlar bu kötü ilişkiye sebep oluyordu.⁵⁹

Savaş ve gazvelerin çıkış sebepleriyle ilgili şöyle bir bilgiyi aktarabiliriz: “Ehl-i câhiliyeye göre savaşların sebepleri çoktur: Bozkırlardaki zor yaşam şartlarına maruz kalmaları, hayatın esasını oluşturan su ve otlaklara ulaşmak için birbirlerine karşı savaş hâlinde olmaları, ganimet elde etmeyi istemeleri.”⁶⁰

⁵⁷Menâl Ya‘kûb, Abdurrahîm Ya‘kûb, “Tecelliyâtü’s-Şekâfeti’l-Câhiliyye fi Luğati Süveri’l-Mekkiyye” (Yükseklisan tezi, en-Necâhu’l-Vaţaniyye Üniversitesi, 2012), 35.

⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 2: 167.

⁵⁹ Hafâcî, *el-Hayâtü’l-Edebiyye*, 42-43.

⁶⁰ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 10: 75.

Bedevi Araplar arasında askeri nizam bulunmuyordu. Kabile reisi savaşa çağırıldığında genç yaşlı herkes bu çağrıya karşılık veriyordu.⁶¹ Hicaz, Tihame ve Necd'deki gibi bedevi Arapların çoğu bu nizam için canını ortaya koyardı. Fakat Mekke, Yemen ve İmârat gibi yerlerde farklı bir nizam yer almaktaydı. Mekke'de Kusay b. Kilâb yeni bir düzen kurdu, Kâbe binasını yeniledi, Beyt-i Haram'ın idaresini ele aldı, şura toplantıları, nikâh akdi, savaş işlerinin düzenlenmesi, kabile içi husumetlerin karara bağlanması için Dârü'n-Nedve'yi kurdu.⁶²

Yemen'e gelindiğinde medeni devlet nizamının kurulduğu görülür. Ma'niyyin, Sebe, Himyeriyye Devletleri, bunların en meşhurlarıdır.⁶³ Farisiler sınır bölgelerine Arap asıllı İmâratü'l-Hira'yı kurdu. Arapları Rum'a karşı savaşlarda ve Arap saldırını engellemek için kullanıyorlardı.⁶⁴ İmâratü Gassan, Kuzâa kabilesinin bölgeye göç etmesinden sonra, onları Rum tahakkümü altındaki topraklara düzenlenecek saldırılara karşı kullanmak ve Farisi ve Lahmîler arasındaki savaşlarda kullanılmak üzere Arap saldırılarına karşı Şam girişinde yer alan bölgede kuruldu.⁶⁵

Toplumsal, iktisadi ve siyasi alanda Araplar hakkından yaptığımız inceleme çerçevesinde, bütün bu alanların eski Arap lehçelerinin birbirinden farklılaşmasında ve çeşitlenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Göçebe ve bedevi hayat, bu yaşamı sürdüren bazı kabilelere, hızlı olma ve cehr (açıkça ve yüksek sesle telaffuz etme) gibi belli tarzları kullanmalarını zorunlu kılmıştır. Ayrıca şehir ve yerleşik hayat, bu yaşamı sürdürenlerin lehçelerinde etkili oldu. Bu hayat tarzını benimseyenler dillerinde harfleri net bir şekilde çıkarmaya, kolay ve yumuşak ifadelerle meylediyorlardı. Aynı şekilde Arapların yabancılara yakınlık ve uzaklığı dil özelliklerinde etkili oldu. Kabilelerin birbirine karışması da bazen lehçelerini birbirinden ayırdı/farklılaştırdı. İzah ettiğimiz bu sebeplerden sonra, cahiliye dönemi Arap kabileleri arasındaki ilişkiyi, lehçelerin çeşitliliği ve farklılaşmasındaki etkileri çerçevesinde incelememiz gerekir.

⁶¹ Abdülaziz Sâlim, *Dirâsât fî Târîhi'l-'Arab(Târîhu'd-Devleti'l-'Arabiyye)*,(Mısır: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-Câmi'a, t.y.), 16.

⁶² Hafâcî, *el-Ḥayâtü'l-Edebiyye*, 42-43.

⁶³ Hafâcî, *el-Ḥayâtü'l-Edebiyye*, 45,47.

⁶⁴ Hafâcî, *el-Ḥayâtü'l-Edebiyye*, 47,54.

⁶⁵ Hafâcî, *el-Ḥayâtü'l-Edebiyye*, 77,78.

1.4. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAPLARDA KABİLELER ARASI İLİŞKİLER

Cahiliye döneminde Arap kabileleri birbirinden ayrı yaşıyorlardı ve birçok sebepten ötürü birbirleriyle savaşıyorlardı. Bu sebeplerin başında su ve otlak arayışı gelmekteydi. Bunu, intikam ve kan davası, fakirlikten dolayı hırsızlık yapmak, kabilenin şeref ve izzetinin yüceltilmesi gibi diğer sebepler takip ediyordu. Yiğitlik ve cesaretleri ve sürekli gazvelerin olmasından dolayı onlar için savaşmak kolay bir işti.

Tarihçiler ve şairler, Eyyamü'l-Arabda, onların kahramanlıklarından, ve ahlaklarından bahsediyorlar, ayrıca savaşlarda kullandıkları silahları anlatıyorlardı. Kabilelerinin galibiyetleriyle gururlanmak, oğullarının cesaretlerini methetmek, ölümlerinin ardından ağıt yakmak ve diğer başka gayelerden dolayı şiir söylüyorlardı. Kabileler arasında savaşın bitmesi ve barışın olması için şiiri kullanıyorlardı. Gazvelerin çokça yaşanması, bir yerden başka bir yere su ve otlak arayışlarından ötürü göçlerin yapılması, kabilelerin birbiriyle iletişimine mani olan kalın sınırların çizilmesini engelliyordu. Panayırlar, Eyyamü'l-Arab, Kâbe'ye yapılan hac ziyaretleri, evlilik ve akrabalık bağları, kabileler arası ittifak gibi pek çok sebepten dolayı kabileler birbirine karışıyordu. *Bekri* (ö.487/1094) bu durumu şöyle anlatır:

“Kabileler arasında ihtilaf ve ayrılık vaki olduğunda zayıf olanın izzetli olana katıldığı ve nüfusu az olan kabileler ile nüfusu çok olan kabilelerin birbiriyle yaptığı ittifakları yaptığı görülür... Tabiî olarak ittifak eden kabilelerden zayıf olan kuvvetli olanın vatanında korunmak için getirilir. Bu ittifaklara iten sebep kendi maslahatlarını temin etmek idi.”⁶⁶

Yukarıdaki bu açıklama, Arap kabilelerinin daha sonrasında birbirinden uzak yaşamadıklarına, maslahatlarını temin ve yaşam gayelerini gerçekleştirmek için bazen birlikte bazen de ayrı olarak hareket ettiklerine işaret eder. Bundan ötürü meskûn mahaller çeşitlenerek çoğalmış ve birbirleriyle aynı yerde yaşamışlardır. Böylece pek çok farklı kabilenin bir yerde aynı anda ya da farklı zamanlarda yaşadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁷

⁶⁶ Bekrî, *Mu'cem Mâ'stû'cim*, 1: 53.

⁶⁷ Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *el-İştikâk*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1.Baskı, 1991), 111; Cündî, *El-Lehecat fi't-Türâs*, 51-52; Âlûsî, *Bulûgu'l-'Erab*, 2: 289.

Kabileler arasında görülen bu yakınlık ve birbiriyle ihtilat hâlinde olmaları, lehçelerin de birbirine yakınlaşmasına ve tedahülüne sebep oldu. Kabileler kendi lehçeleriyle herhangi bir kural kaide olmaksızın pek çok alanda konuşup anlaşarak bir arada yaşamlarını sürdürüyorlardı. Siyasetten sosyal yaşama, ticaretten günlük hayata dair pek çok alanda birbirleriyle yapmış oldukları konuşmalar, lehçelerin farklılaşmasına sebep oldu. Lehçelerdeki bu farklılık, dilbilimcilerin yapmış oldukları çalışmaların zengin ve farklı müfredata sahip konu içeriğinin incelendiği, geniş ve kapsamlı biçimde ele alındığı araştırmalara dönüştü. Cahiliye döneminin sonlarında kavmiyetçilik duygusu ortaya çıktı. Araplar tek bir millet olduğu duygusunu taşıdılar. Birbirinin yardımına koşuyorlar ve Fârisî düşmanlarına karşı birleşiyorlardı. Habeşlilere karşı Güney Araplıların galibiyeti ve onları Yemen'den çıkarmaları onları sevindirdi.⁶⁸

Tek bir ümmet olduklarını hissettiren kavmiyetçilik anlayışının sebebi, lehçeleri ve hayat şartları farklılaşsa da Arapların tek bir asıldan geldiklerini bilmeleridir. Bu bilgiye ulaşmak için Arap Yarımadasında Cahiliye döneminde yaşayan kabileler çerçevesinde araştırmamızı sürdüreceğiz.

1.5. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP YARIMADASINDA YAŞAYAN KABİLELER

Sâmî topluluklar Sâm b. Nûh'un soyuna dayanır; Araplar, Ârâmîler, Fenikeliler, Asurîler, Sebeîler, İbrânîler, Bâbilliler, Habeşler, Nabatîler bu soydan gelir.⁶⁹

Arapların Sâmî topluluğuna dayandığı görülür. Tarihçiler Arapları iki kısma ayırır: Birinci grup 'Âribe' diye adlandırılır. Bunlar Arap dilini ilk konuşan ve halis Arap olanlardır. İkinci grup ise, 'Müsta'ribe'dir. Bunlar da aslen yabancı olup, Arap halkına karışmalarından sonra Arapça'yı öğrenen ve Araplaşanlardır.

Tarihçiler, Âribe ve Müsta'ribe ibarelerin tarifi hakkında ihtilafa düştüler. Bazıları, Müsta'ribenin 'Benî Kahtân, Benî İsmâil', Âribenin ise 'Semûd, Cedîs, Tams, Amâlika' olduğu söylemektedir. Diğerleri, Âribenin Arap dilinde Ya'rub b. Kahtân'a tabi olan Benî Kahtân olduğunu, Müsta'ribenin ise 'Benî İsmâil ve İbrâhim' olduğunu,

⁶⁸ Muhammed Ahmet Hâtır, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 1.Baskı, (Kahire: Matba'atü'l-Hüseyni'l-İslamiyye, 1979), 89-103.

⁶⁹ Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye*, 27-28.

İsmâil'in Arapça'yı 'Cürhüm' kabilesinden öğrenip sonra evlatlarına öğrettiği söylerler.⁷⁰

Bazı araştırmacılar da August Ludwig Schloetzer'in (ö.1809) ortaya attığı Sâmiî teorisini eleştirdiler ve bu teorinin Tevrat'tan alındığını savundular. Bu araştırmacılardan Ali Mu'ti, *Târîhü'l -'Arabi's-Siyâsî Kable'l-İslâm* ve Muhammet Behcet Kubeyî, *Melâmih fi'l-Fıkhî'l-Lehecâti'l-Arabiyyât* te Sâmiî teorisinin Tevrat'tan alındığı hakkında eleştirilerini dile getirdiler. Bu müellifler, Ken'anlıların ve Keldânlıların Arap asıllı olduğunu fakat Yahudilerin bu iki kabileye karşı düşmanlıkları sebebiyle Tevrat'ta bu bilgiye yer vermediklerini ifade ettiler.⁷¹

1.5.1. Kahtânlılar

Kahtân'a intisablarından ötürü bu isimle adlandırılırlar. Bazıları, Arap dilinin aslının bu topluluğa dayandığını söylemektedirler.

Kahtânîlerin nesebini, bazıları 'Hûd'a nisbet ederken bazıları da 'Sâm b. Nûh'a nisbet ederler. Nesebinin İsmail (a.s.)'a dayandığının söylendiği de olmuştur. Kahtân kabilesinin Himyer ve Kehlân⁷² soyundan geldiği söylenir. Müberred (ö.286/899); "Yemen kabileleri, Kehlân ve el-'Arnecec' kollarına ayrılır, o da Himyer kabilesidir."⁷³ der.

1.5.1.1. Himyer

İlkin Sebe'de yaşadılar sonrasında ise Yemen'e intikal ettiler.⁷⁴ Bu kabileden doğan en önemli ve meşhur kabilelerden biri Kudâa.

⁷⁰ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-Luğa ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, nşr. Muhammed Muhammed Tâmir, (Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2009), 748-749; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-İfriki, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 3.Baskı, t.y.), 1: 586; Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, nşr. Abdülazîm eş-Şinnâvî, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 2.Baskı, t.y.) , 400; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Ereb*, 11-12.

⁷¹ Ali Mu'tî, *Târîhü'l -'Arabi's-Siyâsî Kable'l-İslâm*, (Beyrut: Dâru'l-Menhel, 1.Baskı, 2004), 346; Muhammed Behcet Kubeyî, *Melâmih fi'l-Fıkhî'l-Lehecâti'l-Arabiyyât mine'l-Ekâdiyye ve'l-Ken'âniyye ve hattâ es-Sebe'iyye ve'l-'Adnâniyye*, (Dimeşk: el-'Evâil li'n-Neşr, 2001), 61-108.

⁷² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, nşr. Komisyon, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1.Baskı, t.y.), 7-8; Ömer b. Rızâ b. Muhammed Ragıb b. Abdülganîy Kehhâle ed-Dimeşkî, *Mu'cemü Khabâ'ili'l-'Arabi'l-Qadîme ve'l-Hadîse*, (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 7.Baskı, 1949), 3: 940.

⁷³ Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *Nesebü 'Adnân ve Kahtân*, nşr. Abdülazîz el-Meymenî er-Râckûtî, (Hindistan: Maṭba'a Lecnetü'Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1936), 1: 18.

⁷⁴ Hemdânî, *Sifatü Cezîretü'l-'Arab*, 96-102.

Kudâa bu kabileler arasında en çok önemli olanıydı. Kudâa'nın nesebinin nereye dayandığı hakkında eski kaynaklarda farklı görüşler yer alıyordu ve bu görüşler "denildi/söylenildi" gibi kesinlik belirtmeyen ifadelerle aktarılıyordu. Bazısı Kudâa'nın soyunu Mead b. Adnân'a dayandırırken bazıları da Mâlik b. Himyer b. Sebe'ye nisbet ettiler. Diğer bazıları ise onların Kahtân kabilesinden Himyer'e dayandığını ifade ettiler. Behrâ, Cüheyne, Kelb, Belî, Mehre, Tenûh kabilenin kollarındandır. Kudâa kabilesi sırasıyla ilkin Şihr'de sonra Necran, Hicaz ve Bilâd-i Şâm'da yaşadılar.⁷⁵ İbn Hazm Kudâa kabilesinin Bilâd-i Şâm'da yaşadığını zikreder.⁷⁶

1.5.1.2. Kehlân

Kehhâle'nin (ö.1407/1987) kitabında Kehlân'ın Sebelilerden olduğu yer alır. "Kahtânlılar Benî Sebe'dendir."⁷⁷ Kehlân'ın en meşhur kolları; Ezd, Hemedân, Tay, Enmâr, Lahm, Havlân, Mezhic, Cüzâm, Murâd'dır.⁷⁸

1.5.1.2.1. Hemedân

Kehhâle, "Kehlân'dan olan Hemedân, Benî Kahtân'dandır." der. Yemen'de batı bölgesinde yaşıyorlardı.⁷⁹

1.5.1.2.2. Ezd

Ezd, Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân soyuna dayanır. Ezd'in en meşhur kolları arasında Evs, Hazrec ve Gassân kabileleri yer alır.⁸⁰

Hemedânî (ö.360/971); "Ezd kabileleri'nin Uman'da yaşayanlarının Yahmed, Haddân, Malik, Hâris, Atîk, Cedîd; Hîra Irak'ta yaşayanlarının Devs; Şam'da yaşayanların Âl-i Hâris"⁸¹ olduğunu söyler. Ayrıca "Medine'de yaşayanların Evs ve Hazrec; Mekke ve çevresinde yaşayanların Huzâa; Serât'ta yaşayanların Hacr b. Hinuv, Lehb, Nâh, Gâmid" olduğunu ifade eder.⁸²

⁷⁵ Müberred, *Nesebü 'Adnân ve Kahtân*, 1: 23; Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 2: 957.

⁷⁶ İbn Hazm, *Cemhera*, 1: 8.

⁷⁷ Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 3: 1002.

⁷⁸ Hemedânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 96-102; Müberred, *Nesebü 'Adnân ve Kahtân*, 1: 20.

⁷⁹ Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 3: 1225.

⁸⁰ Müberred, *Nesebü 'Adnân ve Kahtân*, 1: 21.

⁸¹ Hemedânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 309.

⁸² Hemedânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 309.

1.5.1.2.3. Enmâr

Enmâr Adnânlılardandır, soyu Enmâr b. Amr b. ... b. Nizâr'a dayanır. Becîle ve Hâş'am Enmâr'ın en önemli kollarındandır.⁸³

1.5.2. Adnânlılar

Adnân, İsmâil'in soyundan gelir. Tarihçiler Adnânlıların Nizâr b. Mead b. Adnân'a dayandığını söyler. Adnan kabileleri ve kolların onun oğullarından Mudar ve Rebîa'ya dayanır.

Adnânlılar Necd'de yaşamışlardır. Fakat Adnânlılar'ın Kureyş kolu hem Mekke'de hem de Medine'de yaşamıştı. Adnânlılar sonra Tihâme ve Hicaz'da, sonrasında Irak ve Cezîre'de hayatlarını devam ettirmişlerdir. Daha sonra İslam beldelerine yayılmışlardır.⁸⁴

1.5.2.1. Mudar

Mudar, Nizâr b.Mead b. Adnân'ın oğludur. Mudar kabilesi Aylân ve Hındif adında iki kabileye ayrılır.

Mudar kabilesi Mekke Haremi sınırlarından Serevât'a kadar uzanan bölgede yaşıyordu, sonra Şam'ın yanında bulunan Dicle ve Fırat nehri arasında yer alan Cezîre'de kaldılar.⁸⁵ Hemdânî, "Mudarluların yurdu, Mekke ve devamındaki Tihâme 'de yer alır. Daha sonra diğer beldelere yayılmışlardır."⁸⁶ Mudar, bu yerlerde ikamet etmekteydi.

a. Hındif

Hındif, İlyas b. Mudar'ın karısıdır. İlyas'ın oğlu, annesi tarafından Hındif'e intisab ettirilir. En meşhur kabileleri; Temîm, Kureyş, Huzeyl, er-Rabâb, Kinâne'dir.⁸⁷

a.1. Temîm

Temîm, Mürr b. 'Ud'un oğludur. Temîm'in oğulları Zeyd Menât, Amr ve Hâris'tir. Kabilenin en önemli kolları arasında Benî Hâris ve Benî Anber yer alır.⁸⁸

⁸³ Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 1: 46-63, 4: 87.

⁸⁴ Bekrî, *Mu'cem Mâ'stü'cim*, 1: 76-77; Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 2: 761.

⁸⁵ Müberred, *Nesebü 'Adnân ve Kahtân*, 1: 1; Bekrî, *Mu'cem Mâ'stü'cim*, 1: 76-77; Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 3: 1107.

⁸⁶ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 83.

⁸⁷ Müberred, *Nesebü 'Adnân ve Kahtân*, 1: 1-10; Abdullah Abdurrahman Sa'd el-Ayyâf, "el-Lehcât el-'Arabiyye fi Kitâb Sibeveyh", (Doktora tezi, Câmî'a Ümmü'l-Qurâ, 2002), 15.

Kalkaşendî; “Temim, Necd’i bundan sonra Basra ve Yemâme’yi yurt edindi sonra Kufe bölgesindeki Uzeyb’e kadar uzandı. Buradan sonra da şehirlerde yaşadılar.” der⁸⁹

a.2. Kureyş

Kehhâle, Kureyş’e bu ismin verilmesi hakkında; “Kureyş’in aslı Kırşdır, kazanç ve toplama manasına gelir.”⁹⁰ der. Kureyş’in diğer anlamlarının olduğu da söylenir.

Kureyş, Malik b. Nadr b. Kinâne’nin oğludur. Mekke ve çevresinde ikamet ettiler. Kâ’b b. Lüey kabilelerinin Kureyşü’l-bitâh adıyla, Benî Âmir b. Lüey b. Yehlud b. Nadr kabilelerinin Kureyşü’z-zevâhir olarak adlandırıldığı iki kola ayrılır.⁹¹

a.3. Kinâne

Kinâne, Mudar kabilelerinden olduğu söylenir. Kinâne’nin on üç çocuğu var: Haris, Malik, Sa’d, Âmir... Mekke’de yaşarlar.⁹²

b. Kays Aylân

Mudar kabilesinin Adnân soyundan gelir. Süleym, Hevâzin, Gatafân ‘Udvân, Ğinî, Kays Aylân’ın kollarıdır.⁹³

b.1. Hevâzin

Hevâzin, Kays b. Aylân’ın soyundandır. Havâzin, Mansur b. İkrime b. Hasefe b. Kays b. Adnân’ın oğludur.⁹⁴ Hevâzin kabilesi Mekke ve Necd arasında yer alan geniş sahada yaşar.⁹⁵ Benî Âmir b. Sa’saa Hevâzin’in en büyük kabilelerindendir. Benî Âmir’in kolları; Kilâb, Nemir, Benî Akîl b. Kâ’b’dır.⁹⁶

b.2. Süleym

Süleym, Mansur b. İkrime b. Hasefe b. Kays’ın oğullarındandır. Benî Süleym kabilesi büyük bir kabiledir. Necd’in yukarı tarafındaki bölgede Hayber yakınında yaşıyorlardı.⁹⁷

⁸⁸ İbn Hazm, *Cemhera*, 1: 207-208; Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 188.

⁸⁹ Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 188.

⁹⁰ Kehhâle, *Mu’cemü Kıbâ’ili’l-’Arab*, 3: 947-948.

⁹¹ Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 398.

⁹² Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 408-409.

⁹³ İbn Hazm, *Cemhera*, 1: 244-289; Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 403; Kehhâle, *Mu’cemü Kıbâ’ili’l-’Arab*, 3: 972.

⁹⁴ Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 442; Kehhâle, *Mu’cemü Kıbâ’ili’l-’Arab*, 1: 46.

⁹⁵ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-’Arab*, 131.

⁹⁶ Kehhâle, *Mu’cemü Kıbâ’ili’l-’Arab*, 2: 703.

⁹⁷ Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-’Erab*, 294.

b.3. Ğmî

Ğmî, Adnân'ın Kays b. Aylân kolundan gelir. Necd'de Benî Tay'ın yakınında yaşarlar.⁹⁸

b.4. 'Udvân

İsmi Haris b. Amr b. Kays b. Aylân'dır. "Necd ehkindi. Udvanlılar, Tâif'de yaşıyorlardı. İyâd ve Amâlika'dan sonra burada konakladılar. Sonrasında Sakîf,galip gelerek bölgeyi ele geçirdi ve onları Tihâme'ye sürdü."⁹⁹

b.5. Gatafân

Kays Aylân'ın oğudur. Benî Gatafân Necd'de yaşadılar. Abs ve Zübyân kabilenin kollarındandır.¹⁰⁰

1.5.2.2. Rebîa

Rebîa, Nizâr b. Mead b. Adnân'ın oğludur. Yemâme, Bahreyn ve Irak arasında yaşamışlardır. Esed ve Vâil önemli kollarındandı.¹⁰¹

a. Esed

Rebîa b. Nizâr b. Mead b. Adnân'ın oğludur. En büyük kabilelerdendir. Aneze ve Cedîle, kabilenin kollarındandır.¹⁰²

b. Vâil

Benî Rebîa'nın kollarındandır. Vâil'in oğulları Bekir, Tağlib, Şahîş'dir. Bekir b. Vâil ve Tağlib kabilenin kollarındandır.¹⁰³

b.1. Bekir b. Vâil

Yerleşim yerleri Yemâme'den başlayarak Bahreyn, Seyf Kâzime ve denize kadar uzanarak Irak toprakları civarını, 'Eble ve Hîf'i kapsar.¹⁰⁴

b.2. Tağlib

Vâil'in oğludur. Hemdâni: "Diyârü Bekr ve Kuzâa beldesi arasındaki Cezîra bölgesinde bulunur."der. Beni Ğanm, kabilenin en meşhur kollarındandır.¹⁰⁵

⁹⁸ Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 3: 895.

⁹⁹ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Erab*, 354.

¹⁰⁰ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Erab*, 388.

¹⁰¹ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Erab*, 261.

¹⁰² İbn Hazm, *Cemhera*, 1: 294-295; Kehhâle, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arab*, 1: 24.

¹⁰³ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Erab*, 446.

¹⁰⁴ Hemdânî, *Sifatü Cezîreti'l-'Arab*, 284.

¹⁰⁵ Hemdânî, *Sifatü Cezîreti'l-'Arab*, 284.

Arap kabileleri hakkında yaptığımız incelemeler çerçevesinde kabileleri coğrafi konumları itibariyle, ortak soya bağlayan ve ayrıca bir dilde birleştiren şey; lehçeler arasında farklılıklar olsa da, Arap dilidir. İlk dönem araştırmacıları Arap dilinde oluşan bu lehçeleri makbul olmayan dil ve fasih dil olarak iki kısımda incelerler.

1.6. LEHÇELERİ FASİH KABUL EDİLEN ARAP KABİLELERİ VE NAHİVCİLERİN GÖRÜŞLERİ

Nahivciler, Arapçanın hangi kabilelerden alındığı hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Basra nahivcileri ve onları takip edenler, genel olarak Hicaz kabilelerinin dillerine, aynı şekilde Necd, Arap Yarımadası'nın orta bölgelerinde yaşayan kabileler ve saf bedevi kabilelerine dayandırmışlardır. Sibeveyhî (ö.180/796) el-Kitâb'ında kabilelerin adlarını Hicaz, Temîm, Esed, Fezâre, Tay, Bekr b. Vâil, Rebî'a, Hüzeyl, Benû Amber şeklinde zikretmektedir. Bazılarının isimlerini sadece Hicaz ve Temim ana koluna tabi olan kabilelerle sınırlı olarak belirtmektedir. Kûfe okuluna gelindiğinde onlar dilin kendisinden alındığı kabilelerin konumsal ayrıma tabi tutulmasını reddederler, kabilelerden aldıkları dilin alanını genişletirler. Çünkü Kûfe nahivcileri, lehçelerin Arapçanın bir kısmını temsil ettiğine inanıyorlar ve lehçeleri dışlamıyorlar. Bu durum Kûfe okulu ile Basra okulu arasında ayrılık olmasına sebep oldu.¹⁰⁶ Bizim görüşümüze göre bu okullar arasındaki görüş farklılığı Arap dili açısından ve lehçenin korunması bakımından fayda sağlar. Basra okulu, en doğru ibareyi seçmekte ısrarlı ve sağlam bir tavır sergilese de, onlar lehçelerin çoğunu bıraktılar. Kûfe okulu ise lehçelerin çoğunun kaybolmaktan koruması noktasında büyük rol oynadı. Çünkü Kûfe okulu, lehçelerin çoğunu kabulde genişlik gösterdiler ve bu çerçevede araştırma ve incelemelerini gerçekleştirdiler.

Sibeveyhi ve el-Ferrâ gibi eski dil âlimlerine geldiğimizde, onlar kabilelerin en fazla fasih dile sahip olanlarını tercih ettiler. Dil âlimlerine göre fasih dile sahip kabileler, diğer komşu milletlerin dillerinden etkilenmeyen kabilelerdir. Bu fasih kabilelerden en meşhurları Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl kabileleri ve bazı Kinâne ve Tâî kabilelerinden oluşur. Kureyş lehçesi, Arap lehçelerin hepsine üstün gelmektedir.

¹⁰⁶ Leyla Bürcüs Muhammed Ebû'l-Ganem, "Eşeru Te'addü'l-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'n-Nahvi'l-'Arabî", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 2003), 27-29.

Kureyş lehçesinin diğerleri üstün gelmesinin sebeplerinden ve ilk dönem dil âlimlerinin çalışmalarında itimad ettiği fasihliğe sahip diğer kabilelerden bahsedeceğiz.

1.6.1. Kureyş Lehçesi ve Diğer Lehçelere Üstünlüğünün Sebepleri

Kureyş lehçesi, tüm Adnân lehçelerinden üstün konumdadır. Mekke’de Kâbe’nin, hac mevsimlerinde kurulan panayırların, ve Kureyşlilerin düzenlemiş oldukları ticaret yolculuklarının burada yer alması; Kureyş’in diğer Arap kabileleriyle ilişki içinde bulunmasına ve bunun sonucunda da Kureyş’in en güzel lafızları seçip kendi lehçesine eklemesine sebep oldu. Câhiz’in (ö.255/869) de dediği gibi Kureyş kabilesi, Arapların en fasih lisanına sahipti. Ayrıca *Kur’an*’ın Kureyş lehçesiyle inmesi, Arap lehçelerinin tümüne baskın olmasına sebep oldu.¹⁰⁷ İbn Haldun (ö.808/1406), Kureyş lehçesinin Fasih bir dil olmasının sebeplerine yenilerini ekleyerek *Mukaddime*’sinde mevzuyu şöyle izah eder:

“...Onun için Kureyş kabilesinin dili, her cihetten acem bölgelerine uzak olduğu için Araplar içindeki en fasih ve en yalın dildir. Kureyş kabilesinden sonra onların etrafında bulunan Sakîf, Hüzeyl, Huzâa, Benî Kinâne, Gatafân, Benî Esed, Benî Temîm. Onlardan uzakta bulunup Farslara, Rumlara ve Habeşlere komşu olan Rebîa, Lahm, Cüzâm, Gassân, İyâd kabileleri ile Yemen’deki Araplar a‘cemîlerle içli dışlı oldukları için Arapçaları tam anlamıyla meleke hâline gelmedi. Kureyş kabilesine nisbeten uzaklıkları, dil ölçülerinin geçerliliği ve dejenere olduğunun belirlenmesinde delil olarak kullanılır.”¹⁰⁸

1.6.2. Temîm Lehçesi

Temîm’in *Kur’an-ı Kerim*’in kendi diliyle indiği kabilelerden olduğunu söylenir. Ayrıca dil ravileri, Temîm’in gerek sarf ve irabda ya da garîb lafızlarda dil maddelerini dayandırdıkları kabilelerden olduğu söylenir. İbnü’l Alâ (ö.154/771) bunu “İnsanların en fasih lehçelisi yukarı Temimlilerdir.” şeklinde ifade eder.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, (Beyrut: Dâru’l-Mektebetü’l-Hilâl, 1. Baskı, 2002), 1: 32; Hafâcî, *el-Hayâtü’l-Edebiyye*, 123.

¹⁰⁸ Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldun Veliyyüddîn, *Mukaddime İbn Haldun*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, (Dimeşk: Dâr-ü Ya‘rib, 1.Baskı, 2004), 2: 378; Abdüssabûr Şâhin, “Dirâse fi Lehçeti Benî Esed”, *el-Lehecâtü’l-Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, 1.Baskı, (Kahire: Mecma‘u’l-Luġati’l-Arabiyye, 2004), 308-309.

¹⁰⁹ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî el-Luġavî, *eş-Şâhibî fi fıkhi’l-luġa ve süneni’l-Arab fi kelâmihâ*, nşr.Ömer Fâruk et-Tabbâ, (Beyrut: Mektebetü’l-Meârif, 1.Baskı, 1993), 83; Celâlüddîn

1.6.3. Tay Lehçesi

Arap dilcilerin, fasih lehçesinden dolayı dil bilimini dayandırdıkları lehçelerden birinin Tay lehçesi olduğu söylenir. Fakat Tay lehçesi diğer dillerden alıntıda bulunmaz.¹¹⁰

Tay, dil ravilerinin dil maddelerini dayandırdığı fasih lisanlı kabilelerden sayılır.¹¹¹

1.6.4. Hüzeyl Lehçesi

İmam Şâfiî (ö.204/820) Hüzeyl hakkında şöyle söyler: “Sonra Mekke’den çıktım, çölde Hüzeylden ayrılmadım. Hüzeyl’in kelamını öğrendim ve kabilenin tabiatını aldım. Onlar Arapların en fasih diline sahipti, onların içinde on yıl kaldım”.¹¹² Ve sonrasında dedi ki: “Mekke’ye döndüğümde şiirler söylemeye, edebiyat, haber ve eyyâmü’l-Arab’dan bahsetmeye başladım.”¹¹³ Asmaî (ö.216/831) ise bu sözü destekler mahiyette “Hüzeyl’in şiirlerini, kendisine Muhammed b. İdrîs denilen Kureys’den bir genç vasıtasıyla düzelttim”¹¹⁴ ifadelerine yer verir Hüzeyl kabilesi, dil âlimlerinin, ravilerinin dil maddelerini dayandırdığı fasih kabilelerden sayılır.

1.6.5. Benî Esed Lehçesi

Benî Esed, fasih Arap dili ravilerinin, dil maddelerini aldığı en büyük kabilelerdendir. İbnu'l-Enbârî (ö.577/1181) onlar hakkında “Bir bedevi Meclis-i Halilde

es-Suyûtî, *el-Muzhîr fî Ulûmi'l-Luğati ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Câd el-Mevlâ, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Ali Muhammed el-Becâvî, (Saydâ Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1986), 2: 483; Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İktirâh fî Uşûli'n-Nahv*, nşr. Abdülhakîm 'Atıyye, (Beyrut: Dâru Beyrut, 2.Baskı, 2006), 19; Ahmed Alemüddîn el-Cündî, “et-Temîmiyyûn ve Mekânetühüm fî'l-'Arabiyye”, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 191.

¹¹⁰ Ramazan Abdüttevâb, “el- Ḥaşâiş el-Luğaviyye li Kabîleti't-Tay el-Ḳadîme”, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 236-237.

¹¹¹ Servet Abdüssemi', “Ḳarârü'l-Lecneti bi Şe'ni'l-Ḥaşâişî'l-Luğaviyye li Lehceti't-Tay”, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 231.

¹¹² Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, nşr. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dâru'l-'Arabi'l-İslâmî, 1.Baskı, 1993), 4: 2395; Ahmed Alemüddîn el-Cündî, *el-Ḥaşâişî'l-Luğaviyye li Lehceti Hüzeyl*, *Buḥûs ve Dirâsât*, 291.

¹¹³ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1.Baskı, 1940), 14; Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 6: 2402.

¹¹⁴ Servet Abdüssemi', “Ḳarârü'l-Lecneti bi Şe'ni'l- Ḥaşâişî'l-Luğaviyye li Lehceti Hüzeyl”, *Buḥûs ve Dirâsât*, 386.

el-Kesâ'ye (ö.189/805) şöyle dedi: Esed ve Temîm'i terk ettim, onların dili fasih idi” rivayetini aktarır.¹¹⁵

1.6.6. Kays Lehçesi

Fârâbî'nin (ö.339/950) de söylediği gibi; Kays, Temîm, Hüzeyl, Esed, Tay dil ravilerinin ve âlimlerinin Arap lisani nakillerinde itimad ettiği kabilelerin çoğunu oluşturuyordu.¹¹⁶

1.6.7. Yukarı Hevâzin Lehçesi

M.Sadık er-Râfî'î (ö.1356/1937), en fasih dilli kabiler olarak; Kays, Temîm, Esed, yukarı Hevâzin olarak isimlendirilen el-'Acz, Sa'd b. Bekr, Sakîf, Cüşem b. Bekr, Nasr b. Muâviye¹¹⁷ olduğunu zikreder. Ebû Amr b. el-Alâ (ö.154/770) onlar hakkında şöyle der: “Arapların en fasihi yukarı Hevâzin ve aşağı Temîm'dir.”¹¹⁸

Bu fasih lehçelere ek olarak makbul olmayan görülen gamgame, anane, fASFaha... vb. gibi lehçelerin çoğu ilk dönem kitaplarında geçmektedir. Arap'ın bildiği Arab-ı Bâidenin dili gibi unutulmuş bazı lehçeler vardır. Arapların unutulmayan dillerine gelecek olursak, bu diller tarihçiler tarafından kuzey ve güney lügatleri olarak kısımlandırılır. Bu ayrıma tabi tutulan taksimatı inceleyeceğiz.

1.7. ARAP YARIMADASINDAKİ LEHÇELERİN COĞRAFİ DAĞILIMI

Tarihçiler Arapları, «Arab-ı bâ'ide» ve «Arab-ı bâkiye» olmak üzere iki kısma ayırırlar.

Arab-ı bâ'ide: 'Cedîs, Tams, Amâlika, Âd, Semûd ...' vb. kabilelerden oluşur. Arab-ı bâ'ideden bize dilleri hakkında bir bilgi ulaşmamıştır.

Arab-ı bâkiye, güney Arap olarak isimlendirilen Kahtânîler, kuzey Arap olarak isimlendirilen Adnânîlerden oluşur.

¹¹⁵ Abdürrahmân b. Muhammed b. Abdullah el-Ensârî Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakât.i'l-üdebâ'*, nşr. İbrahim es-Sâmîrî, (Zerka/Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3.Baskı, 1985), 59; Abdussabûr Şahin, “Dirâse fî Lehçeti Benî Esed”, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Luġati'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 308-309.

¹¹⁶ Servet Abdüssemi', “Karârü'l-Lecneti bi Şe'ni'l- Ḥaşâiş'i'l-Luġaviyye li Lehçeti't-Ṭay”, *Buḥûs ve Dirâsât*, 231.

¹¹⁷ Mustafa Sâdık er-Râfîî, *Târîhu Âdâbü'l-'Arab*, (Mansûra/Mısır: Mektebetü'l-İmân, t.y.), 1: 112.

¹¹⁸ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 1: 61; er-Râfîî, *Târîhu Âdâbü'l-'Arab*, 1: 112.

Güney Arap’da devletler ve medeniyetler kurulmuştu. Ayrıca Şam ve Irak’ta Arap emirlikleri yer alıyordu. Arap yarımadasının ortasına bakıldığında, orada âdet ve gelenekler, inançlar, panayırlar, eyyâmü’l-arab, çarpışmalar, evren ve hayat hakkında fikirler vardı.

Arab-ı bâkiyenin kullandığı Arap dili, Cahiliye şiirleri yoluyla bize ulaşır. *Kur’an-ı Kerim* bu dille inmiştir. Ayrıca bu dil kuzey ve güney Arap dillerinin karışımından oluşmuş olup günümüze kadar kullanılmıştır. Arab-ı bâkiyenin kullanmış olduğu bu dilde tüm lehçeler yer almaktadır. Hatta günümüz Arap lehçelerinin, Arab-ı bâkiyenin lehçeleriyle büyük bir bağı vardır. Mesela bazı Yemen nahiyelerinde şu an kullanılan lehçeler, eski güney lehçelerinden gelir.

Tarihçiler Arap lehçelerini güney ve kuzey olarak iki kısma ayırır. Bazı tarihçiler bu taksime itiraz ederler, çünkü Arap kabileleri arasında sürekli hareketliliğin ve göçlerin olması sebebiyle güney ve kuzey ayrımını yapmak zordur, belirli kayıt ve sınırları yoktur. Bu durum Arap kabilelerinin birbiriyle temasına ve böylece lehçelerin birbirine karışmasına sebep olmuştur. Tarihçilerin bu itirazlarına rağmen İslâm’ın zuhurundan az bir zaman önce kuzey Arap lehçesinin Arap yarımadasına hâkim olduğu görülmektedir. Lehçelerin birbirine karışmasına rağmen, kuzey ve güney Araplar arasında pek çok fark bulunmaktadır. Ebû Amr b. Alâ’nın bu konuda şöyle der; “Ne Himyer’in ve Yemenin uzak yerlerinin dili bizim dilimize benzer, ne de onların Arap dilleri bizim Arap dilimize benzer”.¹¹⁹

Kuzey ve güney Arapları arasında gerçekleşen göçler ve birbirine karışmalar, bazılarının dediği gibi lehçelerin birbirine karışmasına sebep olabilir. Fakat güneyde ayrıca kuzeyde bulunan yerleşik şehirlerin varlığı sebebiyle bu bölgelerde yaşayanlar kendilerine ait lehçelerini korudu. İzah edilen bu durum, kuzey ve güney diller arasında bulunan farklılıklara işaret eden Ömer b. Alâ tarafından ifade edilir. Güney lehçeleri üzerine yapacağımız incelemenin ardından kuzey lehçelerini ele alacağız, sonrasında bu iki lehçe arasındaki farklar hakkında bilgi verip incelemede bulunacağız.

1.7.1. Güney Lehçeleri ve Özellikleri

Arkeologlar, Arap Yarımadası bölgesinde özellikle kuzey ve güneyde ‘Arap yazı desenleri’ olarak isimlendirilen müsned hattı ile yazılmış çok sayıda desenlerle ilgili

¹¹⁹ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 105; İsrail Wolfensohn (Ebû Züeyb), *Târîhu’l-Luġâti’s-Sâmiyye*, (Mısır: Matbaatü’l-İ’timâd, 1.Baskı, 1929), 163-166, Hâtır, *fi’l-Lehecâti’l-‘Arabiyye*, 88, 90-91.

yapmış oldukları kazı ve incelemelerde, çoğu yazıtları Yemen beldelerinde buldular. Güney bölgesinin tarihi hakkında bilgi vermesi açısından büyük bir öneme sahip olan bu yazı desenlerinin keşifleri, bölgede bulunan Maîn, Sebe, Himyer, Katbân, Hadramut devletlerinin varlığına işaret eder.¹²⁰

Yazı desenleri, o zamanda yazılan devletlere nispet edilir. Bu yazı desenleri araştırmacıları, bu devletlerin lehçeleri arasındaki az sayıda farklılıklara ulaştırır. Lehçeler arasında farklılıkların az olması, bize yazı yoluyla ulaşmasından kaynaklanmaktadır, zira sözlü olarak aktarılan lehçeler arasında farklılıklar daha bariz ve çeşitli olacaktır. Yazı desenleri aracılığıyla bize ulaşan bu lehçeler arasındaki farklılıklardan biri Sebeîler *hâ* harfini gâib zamir ile müteaddi sigada kullanmalarındır, örneğin: (فَعَلَ هَفْعَل). Güney lehçesinde *sîn* harfi *hâ* harfine karşılık kullanılır. Bu yazı desenlerinde yalnızca fiillerin gâib sigası geçer.

Yazıtlarda harflerin sayısı yirmi dokuzdur, alfabeye eklenen *sîn-i* şeceriyye ve *şîn-i* şeceriyye Kuzey lehçesinde yer almamaktadır. Kuzey lehçesinde sadece *sîn* ve *şîn* bulunur. Güney lehçesinde ise *sîn*, *şîn* ve *sîn-i* şeceriyye olarak isimlendirilen bu iki harf arasında bir harf yer almaktadır. *Sîn-i* şeceriyye İbrânîce'de *es-Sâmih* denir.¹²¹ Aynı şekilde bu yazıtlarda “kabile” yerine “halk”, “yönetici, sultan” yerine “kral” kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür.

Güney lehçelerinde ayrıca diğer farklar da yer almaktadır. Mesela Himyer kabilesi lehçesinde “harfü't-ta'rif/ال” yerine “إم الحميرية” (Himyerî İm'i) kullanılmaktaydı. Buna Hz. Peygamber'in Yemen halkına hitap ettiği şu sözü örnek verilebilir: "ليس من امبراً امصيام في امسفر" Burada Hz. Peygamber şu ifadeyi kadetmiştir: "ليس من البر الصيام في السفر" Aynı şekilde bir başka örnek de bazen lamü't-ta'lil yerine, bazen de “لَمَّا/-dığı zaman” yerine “ك” harfini kullanmışlardır. Mesela: (ليصدق) yerine (كيصدق) ve (لَمَّا وصلوا) yerine (كوصلوا) şeklinde kullanmışlardır.¹²²

Günümüze ulaşan bu yazıtlarda mevcut olan bir diğer farklılık da üç çeşit yazının bulunmasıdır. Bunlardan birincisi soldan sağa, ikincisi sağdan sola ve üçüncüsü de ki bu yazı “boustrophedon” diye adlandırılmaktadır. Bu çeşit yazıda bir satır sağdan sola ve diğer satır soldan sağa olacak şekilde yazılmıştır.

¹²⁰ Hâtır, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 92.

¹²¹ Wolfensohn, *Lugâti's-Sâmiyye*, 248, 547; Hâtır, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 93.

¹²² Ahmed Hüseyin Şerefüddin, “Lehecâtü'l Yemen kadîmen ve hadîşen”, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Lugâti'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 486.

Diğer taraftan eski Kuzey ve Güney Arapçasının yazımında bazı ortak noktaların olduğunu söyleyebiliriz. Mesela, ... التاء ، التاء ، السين ... gibi sessiz harflerin yazımı her iki dilde aynıdır. Ayrıca kısa ve uzun hareketler her iki lehçede de yazılmamaktaydı. Bu temel farklılık günümüz Arapçasıyla klasik lehçeleri de birbirinden ayırmaktadır. Mesela آل kelimesi yazıldığında bundan kabile mensubiyeti olan آل, “İlah” manasına gelen إيل ve harf-i cer olan إلی anlaşılabilirdi. Bunun manası ancak bağlamdan çıkartılabilmekteydi.¹²³

Kuzey ve Güney Arapçası arasındaki bir diğer fark da Güney lehçesinde harf-i tarif için kelimenin sonuna “ن” harfi, nekra olması için de kelimenin sonuna “م” harfi yazılmaktaydı. Kuzey lehçesinde ise bazen, harf-i tarif için kelimenin başına “هـ” yazılmaktaydı. Yani “الملك” kelimesi “هـ م ل ك” şeklindeydi. Diğer taraftan yazıda kelimenin nekra olmasına herhangi bir işaret bulunmamaktaydı. Kuzey ve Güney Arapçasının her ikisinde de “Müsned Hattı” esas alınmaktaydı. Bir başka Kuzey Arap lehçesinde ise, harf-i tarif kasdıyla, ismin başına “ال/el” getirilirdi. Kelimenin nekra olma halinde ise, son kısımda şu an kullanılan tenvin “nunlama” bulunmaktaydı. Daha sonra bu lehçenin alfabeti gelişti ve kısa-uzun hareketler ve bunları temsil eden işaretler ortaya çıktı. Dilbilimciler arasında bu dil “Kuzey Hicaz Lehçesi” olarak tanındı. Daha sonra, en mükemmel halini alarak günümüze kadar ulaştı.¹²⁴

Kuzey ve Güney arapçasını mukayese eden dilbilimcilere göre, bu iki lehçe tek bir asıldan oluşmuşlardır. Kuzey lehçesi gelişmiş ve birtakım siyasi ve ticari sebeplerden dolayı Güney lehçesine üstün gelmiştir.¹²⁵

Yazıtlar sayesinde bize gelen Kuzey Arap lehçeleri günümüzde unutulup gitmiştir. Bize kadar ulaşan Kuzey lügatı, sadece yazıtlardan gelmemektedir. Sözlü nakil yoluyla da bu lehçelerin bir kısmı zamanımıza ulaşmıştır. Kuzey dilinde bulunan bu ayrımı basit bir şekilde ele alacağız.

1.7.2. Kuzey Lehçeleri ve Özellikleri

Kuzey lehçeleri iki kısma ayrılır:

¹²³ Hamîd el-Avvâdî, “el-Elfâzü'l-yemâniyye ve binâ'ü'l-Mu‘cemi’t târihi'l-‘Arabi”, erişim 23 Temmuz 2019, <https://www.voiceofarabic.net/ar/articles/2576>.

¹²⁴ el-Abdülâvî Kaddûr, “el-Lehecâtü'l-‘Arabiyye el-‘Qadîme ve Eşerühâ fi’t-Türâşî’s-Şi’ri”, erişim 23 Temmuz 2019, https://www.aljabriabed.net/n24_07amrani.htm.

¹²⁵ Ahmed Hüseyin Şerefüddin, “Lehecâtü'l Yemen kadîmen ve hadîşen”, *el-Lehecâtü'l-‘Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma‘u'l-Luġati'l-‘Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 485-486.

1) Kuzeyde Hicaz bölgesinde arkeologların keşfettikleri *yazıtlar* bulunmaktadır. Bu araştırmada bize kadar ulaşan kuzey lehçesiyle uyumlu bir dil bulundu. Bu bölgede yaygın olarak kullanılan Sâmi dillerinin özellikle Ârâmi lehçesinin bu yazıtlardaki izleri kaçınılmazdır.

Bu yazıtlardan kayda geçilen yazı çeşitleri iki kısma ayrılır:

a) Arap diline en yakın Celfî Kûfî yazısına benzeyen Nabtî yazı çeşidi ile kayda geçilen kısım. Harfleri birleşiktir, Ârâmî dilinin izleri azdır.

b) Kuzey Arapçası, Ârâmîlere çok yakın olan kısım. Müsned yazı çeşidi ile kayda geçilmiştir. Bu kısım Lihyânî, Semûdî ve Safevî dillerini ihtiva etmektedir.¹²⁶

2) Lihyânîler: Kuzey-doğu Hicaz bölgesinde yaşayan Benî Lihyânîoğulları kabilesine nisbet edilirler. Kuzey Hicaz bölgesinde *Kur'an*'da zikri geçen Medâin-i Sâlih ve diğer kuzey doğu bölgesi şehirleri yer alır. Lihyânîler yazıtlarda yer alan konu çeşitliliği sebebiyle dil bakımından zengin bir içeriğe sahip olduğu görülür. Bunlar, Kuzey-doğu Arap beldelerinde kültürel bir dile sahiplerdi. Lihyânîlerin yazıtları yedi yüzyıl boyunca gelişti ve fasih Arap diline yakın bir hâle geldi. Bu yazıtlarda zamirler, savtiyyât, sîgalar, harfler, iştikaklar, müfredât, edât-ı târif hakkında bilgiler gözlemlendi. Fakat bu bilgiler edebiyat alanı kültürlerinin izini taşıyan şiir veya nesir örneklerinden yoksundu. 'Öfkesi hafifleyince nefreti kayboldu' anlamına gelen "سيم الله،" örneğinden başka bir ibare yer almıyordu.¹²⁷ Bahsedilen bu gelişme, cümleler yoluyla değildir. Bunlar aynı zamanda kelimeler vasıtasıyla da olmuştur. Bu yazıtları inceleyen alimler, bu sonuçlara ulaşmıştır.

Semûdîler: Lihyânîlerin yaşamış olduğu aynı bölgede ve diğer kuzey doğu bölgesinde yaşamlarını sürdürdüler. *Kur'an-ı Kerim*'de *Semûd Kavmi* olarak ismi geçmektedir. Yazıtları müsned yazısından türeyen bir yazı çeşidiyle kayda geçilmiştir.

128

Safevîler: Semûdîlerin yazı kalıntılarında Safevîlerin yazı çeşitleri, tanrıların isimleri ve dilleri birbirine çok yakın oldukları görülür. Safevîler, Dimeşk'in güney doğusunda el-Harra bölgesinde yer alan es-Safa'da onlara ait yazı kalıntıları

¹²⁶ Hâfir, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 96, 98.

¹²⁷ Murâd Kâmil "Luğatü'n-Nükküşî'l-'Arabiyyeti'-Şemâliyye ve Şilatühâ bi'l-Luğati'l-'Arabiyye", *el-Lehecâti'l-'Arabiyye Buḥūs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 161-162, 176-177.

¹²⁸ Hâfir, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 97.

bulduğu için bölgenin adıyla isimlendirildiler. Ayrıca Suriye'nin kuzeyinde ve Fırat nehrinin yakınlarında da Safevîlere ait yazıt kalıntıları bulunuyordu.¹²⁹

Nabtî Arap dili ile diğer diller arasındaki farklardan biri edât-ı târifte görülür. Nabtî dilinde edât-ı târif (الملك) örneğinde görüldüğü üzere *Elif ve Lâm* kullanılarak yazılırken Semûdîlerde ve Safevîlerde (م ل ك) örneğinde görüldüğü gibi edât-ı târif yerine *hâ* harfi konulur.¹³⁰

Yukarıda sıralamış olduğumuz kuzey diller unutulmuştur. Bu dillerden bize ulaşanlar sadece arkeologların kazı çalışmalarında buldukları yazıtlarla sınırlıdır.

2. Kuzey Lehçeler, yazıt desen dilinden farklı bir yolla bize ulaşır. *Kur'an-ı Kerim*'in indiği dil ile, şiir ve nesir diliyle bize ulaşmıştır. Bu dil, âlimler tarafından öğretilir, onlar tarafından işlenir ve kullanılır; sarf, nahiv ve belagat kaideleri alınır. Bu dil Mekke, Medine ve Tâif gibi şehir ve köylerde kullanılır. Ayrıca çölde dağınık yaşayan, kendilerine has lehçeye ve üstün özelliklere sahip kabileler arasında yaygındır. Kabilelerin birbiriyle daimi karışıklığı ve irtibatı; herkesin birbiriyle anlaşarak iletişim kurduğu ortak bir dilin oluşması sonucunu doğurdu. Bu ortak dil edebiyat dili, şiir dili ve hâkim dil oldu, fakat kabilelerin kendi fertleriyle iletişim kurduğu lehçelerini ortadan kaldırmadı. Ayrıca bedevi kabileler yerleştikleri yerlere kendi lehçelerini taşıdılar. Arap beldelerinin günümüz lehçeleri eski kuzey lehçelerinin etkisiyle doğar. Yemen nahiyelerinin bir kısmında hâlâ güney lehçesinden kalıntılar bulunsa da İslam'dan önce kuzey lehçesi fasih bir dil olarak güney lehçesine üstün geldi. Günümüzde bu dil yazı, edebiyat ve hitabet dili olarak kullanılıyor.¹³¹

Arap dilinin unutulmuş ve yaşayan dillerin taksimatı çevresinde ele aldığımız incelememizde, dil âlimlerinin bu dönemin dilleri hakkındaki görüşlerinin bilgisi kaçınılmazdır. Şimdi ise ilk dönem âlimlerinin görüşlerine sonrasında ise çağdaş dönem âlimlerin görüşlerine yer vereceğiz.

¹²⁹ Murâd Kâmil, "Luğatü'n-Nükûşî'l-'Arabiyyeti'-Şemâliyye ve Şılatühâ bi'l-Luğati'l-'Arabiyye", *Buhûs ve Dirâsât*, 161; Hâtır, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 98.

¹³⁰ Enno Littmann, "Lehcât 'Arabiyye Şimâliyye Kâble'l-İslâm", *el-Lehecâti'l-'Arabiyye Buhûs ve Dirâsât*, (Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1.Baskı, 2004), 181.

¹³¹ Hâtır, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 96,99-100.

1.8. ARAP LEHÇELERİ KONUSUNDA İLK DÖNEM LÜGAT ÂLİMLERİNİN GÖRÜŞLERİ

Arap tarihinde, Cahiliye dönemi öncesi hakkında nakledilen nadir ve az sayıda rivayetlerin dışında bir bilgi bize ulaşmaz. Cahiliye öncesi ya da sonrası Arapça ve Arap lehçelerinin kaybolmasına sebep olan unutkanlığın kendini gösterdiği dilden dile rivayetten kaynaklanması ve yazıya geçilmemesi bilginin bize ulaşmamasına sebep olur. Sözlü rivayetlerle bize ulaşan malumattan hareketle her kabilenin kendine ait bir lehçesi ve o lehçenin ayırt edici özelliği olduğu dikkatimizi çeker. Kimilerinin şiir nazmında ve hutbe ederken ortak fasih dile sığındıkları, ticarî ve sosyal hayatta bu dili kullandıkları görülür. Kabile hayatı içerisinde konuşulan özel lehçeler de bulunuyordu. Ortak olarak kullanılan fasih dil daha çok resmî işlerde, hitabet ve şiir gibi edebî alanda kullanılıyordu. Kabile reisleri ortak kullandıkları bu fasih dil ile iftihar ediyorlardı.

Tedvin döneminde ilk dönem Arap âlimleri bu ortak dilin eğitimi ve güvenilir kaynaklardan temini için çok büyük gayret gösterdiler. Güvenilir kaynaklara ulaşmak için bedevilerden işitmek amacıyla oralara yolculuklar yapıyorlar ya da Kûfe ve Basra'ya gelen a'râbîlerle görüşüyorlardı. Maalesef onlar farklı Arap lehçelerine gereken önemi göstermiyorlar, bu konuda özel araştırma ve incelemeler uzmanlaşmıyorlardı. Bazılarının dil, tarih ve edebiyat kitaplarından eğitim yoluyla basit bir şekilde ifade edildiğini,¹³² bu ifadelerinde çok nadir olarak kabileye isnadın yapıldığını görüyoruz. Onlar bu lehçeleri nahiv, dil alanında karşılaşılan sorunlara çözüm getirmek için delil olarak bu lehçeleri kullanıyorlardı. Halil ve Sîbeveyhi gibi onların söyledikleriyle yetinmiyorlar ve makbul olmayan bir dil olduğunu, bazı Arapların bu dili kullandığını söylüyorlardı. Sîbeveyhi'nin kitabında, kullanılan lehçeleri kendi kabilelerine isnad etmeyenlerin hangi lehçeler hakkında hangi ibare ve tanımlamalarda buldukları geçer. Bu ibareler: 'Onu Arapçası kabul edilenden işittik...Arap olan insanlar söylüyorlar... Arab dedi O bazı Arapların dilidir.'¹³³ İlk dönem âlimler lehçeleri kabilelere isnad etmiyorlar. Şayet bu isnatta bulunmuş olsalardı Arap dili ve lehçelerinin eğitiminde büyük bir fayda elde edilmiş olacaktı.

¹³² Johann Fück, *el-'Arabiyye -Dirâsât fi'l-Lehecât ve'l-'Esâlib-*, çev. Ramazân Abdüttevâb, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1980), 9; Muhammed Şefüddin, "el-Lehecâti'l-'Arabiyye ve 'Alâkatühâ bi'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Fushâ", erişim 25 Kasım 2018, www.m-arabia.com/vb/showthread.php?t=8335.

¹³³ Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3.Baskı, 1988), 1: 147, 3: 533-534; Hüsâm en-Naîmî, *ed-Dirâsâtü'l-Lehciyye ve'ş-Şavtiyye 'inde İbn Cinnî*, (Bağdat: Dârü'r-Reşîd, 1980), 72.

İlk dönem, âlimler, kabileleri fasih ve makbul olmayan dil kullanımları açısından kısımlara ayırırlar. Dillerine etki eden unsurlardan korkmaları sebebiyle başka milletlerle iç içe olan Arap yarımadası sınırlarında yaşayan kabilelerden almazlar, eğitimde fasih dile itimad ederler. Şayet fesahatına itimad edilen bazı lehçeler bulunursa onlardan dillerini alırlardı. Dil alımındaki bu yöntem Ebû Nasr Fârâbî (ö.339/950) tarafından şöyle ifade edilir:

“ Kureyş dil bakımından Arapların en iyisiydi... Arap dili onlardan nakledildi... Ayrıca Kays, Temîm, Esed... Tay sonra Hüzeyl...’den nakledildi. Arap dili diğer milletlere komşu olan Arap beldeleri çevresindeki step alanı sakinlerinden alınmazdı.”¹³⁴ Ayrıca bu step alanda yaşayanlar, Lahm ve Cüzâm gibi Mısır’a komşu olanları, Kuzâa ve İyad gibi Şam’a komşu olanlardan oluşur.

Arapça ve lehçelerin eğitiminde ilk dönem âlimlerin bu yöntemi kullanılır. Eski âlimler kabilenin fasih dillerinin kabulünde coğrafi konumu göz önünde bulundurur. Arap yarımadası çevresinden uzakta olan, Mekke ve çevresine yakın olanlar onların görüşlerine göre fasih dile daha yakın olanlardır. Ayrıca onlar saf bedevilerin diğerlerinden daha fasih bir dile sahip olduklarını savunurlar. Necd, Vasat-ı Cezîra ve Hicaz kabileleri dilleri sebebiyle öne çıktı. İlk dönem âlimlerin yöntemi, kabileleri fasih olup olmamalarına göre iki kısımda değerlendirilmesine sebep oldu. Kabilelerin fesahati, *Kur’an-ı Kerîm* ve Kureyş diline yakın olup olmamalarına kıyasla değerlendiriliyordu. Bu düşünceyi destekler mahiyette Müberred (ö.286/900) “Her Arap’ın fasih dili kabilesinin mezhebi üzere değişmiyor. Benî falân, benî falandan daha fasih deniliyordu. Yani dili, *Kur’an* ve Kureyş diline daha çok benziyor anlamına geliyordu.”¹³⁵ Fakat hicri IV. asırdan sonra âlimler, öncekilerin fasih lehçeler hakkında yaptıkları tarif ve tesbitleriyle yetinmeyip, sadece onların görüş ve kavillerini delillendirmede kullanmadılar. İlk dönem âlimlerin dil hakkındaki tesbitlerinden yetinmeyenlerden biri olan İbn Cinnî (ö.392/1002) *‘Haşâis’* isimli kitabında bir bölümü “İhtilâfü’l-Luğât ve Küllühâ Hucce” olarak isimlendirdi. Kitabında fasih ve diğer

¹³⁴ Ebû Nasr Muhammed Fârâbî, *Kitâbü’l-Hurûf*, nşr. Muhsin Mehdî, (Beyrut: Dâru’l-Meşriq, 2.Baskı. 1990), 147; İbrâhîm Enîs, *Müstakbelü’l-Luğati’l-‘Arabiyyeti’l-Müşterake*, (Kahire: Ma’hedü’d-Dirâsâti’l-‘Arabiyye, 1960), 3.

¹³⁵ Enîs, *Müstakbelü’l-Luğa*, 3.

lehçeleri zikrederek bu lehçelerin hepsinin delil olarak kullanılabileceğini savunarak şöyle dedi: “ Kişi bu lehçeyi kullanırsa hata etmez”.¹³⁶

Bu tartışmalarda Arap dili asr-ı ihticâda¹³⁷ Mekke ve Medine gibi şehirlerde yaşayan yerleşik yaşam süren kabilelerden alınıyor, bir kısmı da çölde yaşayan göçebe yaşam sürenlerden alınıyordu. Göçebe ve yerleşik yaşam sürenlerin her biri dilin gelişimi ve istikrarında ortak paydayı paylaşıyorlardı. Şehir hayatı, istikrarlı yaşam biçimiyle ön plana çıkarken; bedevî hayat, göç hâli ve hayat zorluğuyla ön plana çıkıyordu. Dil, fertlerin coğrafi ve toplumsal konum ve durumlarından etkileniyordu. Bu etkilenmenin boyutu, bir veya iki yüz yıl süren dildeki değişikliklerin boyutunu da ortaya koyuyordu.¹³⁸

Çağdaş dil âlimlere gelindiğinde, onların da lehçelere önem verdiği görülür. Lehçeler konusunda özel çalışmalara yer verdikleri ve bu çerçevede görüşlere sahip oldukları görülür. Şimdi ise çağdaş dil âlimlerinin bu çerçevede görüşlerini tartışacağız.

1.9. ARAP LEHÇELERİ KONUSUNDA ÇAĞDAŞ LÜGAT ÂLİMLERİNİN GÖRÜŞLERİ

Çağdaş dil âlimleri lehçenin, bir coğrafi konumda bir araya gelen fertlerin konuştuğu dil özelliklerinin toplamını ifade ettiğini anladılar. Bir dilin kapsamında oluşan lehçeler dört standarda göre birbirinden ayırt edilir. Bu standartlar; savtiyye/fonetik, delâliyye/semantik, nahviyye/sentaks, sarfiyye/morfolojik olarak isimlendirilir. Lehçelerin birini diğerinden ayıran bu sıfatların arasındaki farkın az olması, lehçelerin birbirine yakın olmasına ve birbirine yabancı olmamasına sebebiyet vermesi açısından büyük önem arz eder. Latin dilinden Fransızca, Almanca ve İspanyolca gibi başka dillerin doğduğunu görürüz. Arapça, Ârâmice ve İbrânice gibi diğer pek çok dilin kendisinden doğduğu Sâmi dillerde de aynı durum meydana gelir.

¹³⁶ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî, *el-Ḥaşâ'ış*, nşr. Muhammed Ali Neccâr, (Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1952), 2: 12.

¹³⁷ Asr-ı ihticâc: Cahiliye döneminden hicri II.yy.ın ortalarına kadar yaşayan yerleşik hayat süren kabileler ile IV.yy.ın ortalarını kadar yaşayan bedevi hayat süren kabilelerin dönemini kapsar. Bk. İbrâhîm Yûsuf es-Seyyid, “el-lehecâtü'l-kadîme ve binâü'l-cümle fi'l- 'Arabiyyeti'l-fuşâ”, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Lugati'l-Arabiyye ve 'âdâbiha* 3 (1993): 23; Muhammad İbrâhîm İbâde, *usûru'l-ihiticâc fi'n-nahvi'l-Arabî*, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980), 1: 204.

¹³⁸ Muhammed Salâhuddîn Mustafâ, *en-Nahvü'l-Vasfî min Hilâli'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kuveyt: Müessesese Ali Cerrâh eş-Şabâh, 1979), 16,23.

Bir dilden doğan diğer dillerin hepsinin birbirinden ayrılan özellikleri bulunur.¹³⁹ Çağdaş dil âlimleri, lehçelerin, doğduğu aslı dille ilişkisinin özelden genele doğru olduğunu ifade ederler.¹⁴⁰ Bu lehçeler sıfatları bakımından birbirinden farklılaşsalar da tüm lehçeleri toplayan doğdukları ana dilin sınırları çerçevesinde kalırlar.

Çağdaş dil âlimlerinin çoğu, modern lehçeleri incelemeye ve araştırmaya başladılar. Aralarında bulunan ortak sıfatların bazıları çerçevesinde modern lehçelerle eski lehçeler arasında irtibat kurdular.¹⁴¹ Bu araştırma ve incelemelere ilaveten çağdaş dilciler de bu lehçeler hakkında görüş oluştu ve nahiv bilginleri arasındaki ihtilafın sebebinin, farklı lehçelerde yazılmış metinlerin bir araya gelmesinden kaynaklandığı düşündüler. Farklı lehçelere ait metinlerden kaynaklanan farklı görüşler, nahiv kurallarının konulması konusunda etki etti bunun sonucunda nahiv olgusunun doğru anlaşılmasından uzaklaşıldı. Âlimlerin farklı lehçelerden derlediği metinlerdeki farklılıktan kaynaklanan farklı yorumlarla sonuçlandı. Şayet onlar *Kur'an* diline, Cahiliye dönemi ortak fasih dile itimad etselerdi, kendilerinin çokça vaktini ve gayretini sarfettikleri nahiv alanındaki ihtilaflardan kurtulmuş olurlardı. İlk dönem dilcilerin metinleri derlerken dayandıkları zamansal süreç 'Cahiliye Dönemi, İslam'ın başlangıcı, Emeviler dönemi, Abbasilerin ilk dönemi' başlıkları altında toplanır.¹⁴² Modern dilciler bu zamansal süreç hakkında ilk dönem âlimleri dil metinlerini sadece bir dönemle sınırlandırmış olsalardı daha iyi olacağı kanaatini taşırlar. Çünkü araştırma ve incelemelerde göz önünde bulundurulmuş zamansal sürecin uzunluğu, sarf, delalet ve savt alanındaki dil ve gelişimi araştırmalarını etkilemektedir. Bu sebeple her döneme ait tipik özellikler bulunur, bu özelliklerin bir dönemle sınırlandırılması tercih edimelidir. Konuya eleştiri getiren çağdaş âlimlerden bir de Temmâm Hassân'dır (ö.1432/2011). Ayrıca Temmâm Hassân farklı lehçelerin bir nahiv altında toplama çabalarına eleştiri getirir.¹⁴³ Çağdaş dilcilere göre fasih ortak dil bağımsız bir oluşuma sahip olup belirli bir kabileye dayandırılmaz, bu sebeple herkesin kabul ettiği bir dil hâline gelmiştir. Ayrıca bu dil halk dilinin üstünde yüksek bir konuma sahipti. Eski dönem insanları bu dili şiir ve nesrin kabulü için yapılan mukayese ve değerlendirmelerde

¹³⁹ İbrâhîm Enîs, *fî'l-Lehecâti'l-'Arabîyye*, (Kahire:Mektebe Anglo, 1965), 17-18; Ramazân Abdüttevâb, *Fuşûl fî Fıkhi'l-Luğa*, (Kahire: Dâru't-Türâş, 1977), 59.

¹⁴⁰ Abdüssabûr Şâhin, *fî 'İlmi'l-Luğati'l-'Am*, (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 225.

¹⁴¹ Enîs, *fî'l-Lehecâti'l-'Arabîyye*, 12-13.

¹⁴² Enîs, *fî'l-Lehecâti'l-'Arabîyye*, 86-87.

¹⁴³ Temmâm Hassân, *el-Luğa beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vaşfiyye*, (Kahire: Mektebe Anglo, 1958), 24-25.

kullanıyorlardı.¹⁴⁴ Eski âlimler bu fasih ortak dili Kureyş'e dayandırıyorlardı. Suyûtî (ö.911/1505), Ebû Nasr Fârâbî'den naklen "Kureyş, lafzın en fasih olanını tercih etmek gerektiğinde Arapların en iyisidir, dili telaffuzda en kolay ve en iyi olanıdır."¹⁴⁵ der. Bazı çağdaş dilciler ilk dönem dilcilerin bu görüşlerine katıldılar. Bu çağdaş âlimler arasında Ali Abdülvâhid (ö.1412/1991) ve Hasen 'Avn¹⁴⁶ yer alıyordu. Fakat ortak dilin tek başına Kureyş dili olmadığı daha sonra ortaya çıkar. Ortak fasih dilde üzerinde sıkça durulan 'hemzenin Kureyş dilinde yer almaması' bu fikri destekler. Çağdaş dilciler bu görüşü savunarak ortak Arap dilinin aslının Kureyş lehçesinden geldiğini fakat bu ortak dilin özelliklerini birbiri ile karışan Arap lehçelerinden aldığını savunurlar. Bu ortak dil edebiyat, şiir, hutbe ve ticari işlerde kullanılıyordu. Arap lehçelerine bakıldığında bu diller kabile içerisinde kullanılıyordu. İbrâhîm Enîs (ö.1397/1977) bu görüşü savunarak şöyle der: "Lehçeler aracılığıyla ortak dil doğdu. Ortak dilin nitelikleri Mekke lehçesi üzerine kuruldu. Fakat lehçelerin sıfatlarının çoğu bölgeye gelen çok sayıda lehçenin sıfatlarından aldı. Sonra gelişti..."¹⁴⁷ İbrâhîm Enîs bu dilin edebi fasih lügat olduğunu, Arapların hoşlarına giderek kabul ettiği bir dil olduğunu söyler. Ayrıca Abduh Râcihî (ö.1431/2010) fasih dilin Arap lehçelerinin birbirine karışması ile oluştuğunu savunur, fakat bu dilin tüm Araplara istinad edildiği görüşü ile diğer çağdaş âlimlerden ayrılır. Çünkü Arap şiirleri ile, nesir metinleri arasında herhangi bir fark bulunmamakta olup diğer bütün kabilelerin lehçelerinden alınmaktadır, sadece belirli bir kabileden gelmemektedir. Bu durum çok sayıda lehçenin özellik ve sıfatları ile ortak dili karma hâle getirir.¹⁴⁸ Râcihî konuyla ilgili "Kureyş lehçesinin özellikleri diğer lehçelerin üstünde bir özelliğe sahip değildir."¹⁴⁹ Bu bilgiler ışığında ilk dönem ve çağdaş âlimlerin ortak olarak kullanılan fasih dil ve Arap lehçeleri hakkındaki görüşlerini özet bir şekilde ele almış olduk.

İlk dönem Arap lehçeleri hakkında âlimlerin yapmış oldukları incelemeleri konu alacağız.

¹⁴⁴ Enîs, *Müstakbelü'l-Luğa*, 5-6.

¹⁴⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 47.

¹⁴⁶ Hasen 'Avn, *el-Luğa ve'n-Nahv*, (İskenderiye: y.e.y, 1952), 42-22.

¹⁴⁷ Enîs, *Müstakbelü'l-Luğa*, 9.

¹⁴⁸ Dâvûd Abduh, *Ebhâş fi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, (Beyrut: Mektebe Lübnân, 1983), 80.

¹⁴⁹ Abduh er-Râcihî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Ğirâ'âti'l-Ğur'âniyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1979), 48-49.

1.10. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP LEHÇELERİNİ KONU ALAN ÇALIŞMALAR

İlk dönem dilciler, araştırmalarında eski Arap lehçelerine ihtimam göstermiyorlardı. Bundan dolayı eski Arap lehçeleri üzerine yapılan araştırmaların kaleme alındığı kitaplar bize ulaşmadı. Fakat nahiv ve sarf gibi ilimler üzerine yapılan araştırmalarda bu hususa kısaca değinilmiştir. Halil ve Sîbeveyhi gibi âlimler yazmış oldukları kitaplarda, ayrıca Câhiz (ö.255/869) lahn-ı âm ve insanların dillerindeki yabancılaşma konularının ele alındığı nevâdir-i lüga hakkındaki eserlerinde lehçelerin dayandığı kabile ismini zikretmeksizin nakillerde bulundular; bedevi yaşam tarzının örneğinin görüldüğü Temîm lehçesi ve yerleşik yaşam tarzının örneğinin görüldüğü Hicaz lehçesi hakkında yaptıkları araştırmalarında örnekler vermekle yetindiler. Keşkeşe ve ‘an‘ane gibi lehçeleri zikrettiklerinde hakkında makbul olmayan dil/lüga radfe demekle yetindiler.

Çağdaş araştırmacılar, sosyal, coğrafi, siyasî ve lugavî gibi alanlarda lehçeler üzerine yaptıkları çalışmalarla konunun hakkını verdiler. İlk dönem âlimler, dilin yozlaşması olarak itibar ettiği lehçeleri herhangi bir araştırma yapmaksızın ele alıyorlardı. Fakat çağdaş âlimler yeni bir bakış açısıyla meseleyi ele aldılar ve dil gelişimi olarak araştırmalarında lehçelere yer verdiler. İbrâhîm Enîs de bu çağdaş âlimler arasında yer aldı.

İlk dönem âlimleri lehçe araştırmalarına önem vermedikleri için lehçeler üzerine yapılan araştırmalarda onların kitaplarına itibar edilmez. Bu kaynaklar modern dönem araştırmacıların lehçelerle ilgili yeni araştırmalarında istifade ettiği bir kaynak olarak kabul edilir. Mesela *Kur‘ân-ı Kerîm* ve özellikle şâz kıraat çerçevesinde yürütülen ilk dönem araştırmaları, çağdaş âlimler tarafından lehçeler hakkında yapılan çalışmalara büyük katkı sağladı. Ayrıca mu‘cemler, nevâdir kitapları, emsâl kitapları ve şiir bu alana katkı sağlayan diğer eserler arasında yer alıyordu.¹⁵⁰

Çağdaş âlimler, eski Arap lehçeleri hakkındaki çalışmalarında geç kaldılar. Hafnî Nâsf (ö.1337/1919) tarafından telif edilen *Mümeyyizât Lugâti‘l-‘Arab* kitapçığı, Arap Lehçelerini konu alan ilk eserdir.¹⁵¹ Hicri 1304 yılında Vienna şehrinde düzenlenen *Mu‘temerü‘l-Müsteşrikin*, Hanefî’nin bu kitabına değindi. Eski Arap

¹⁵⁰ Cemrân, *el-Faşih*, 20-21.

¹⁵¹ Enîs, *fî‘l-Lehecâti‘l-‘Arabiyye*, 9-10, Kerîm, *el-Muktezab*, 43.

Lehçeleri hakkında yapılan çalışmalarda müsteşrikler, Arapların yapmış olduğu çalışmaların önüne geçerek, XIX.yy.da oryantalistlerin Arapların kültür ve bilgi dünyaları hakkında araştırma yapmak için Arap âlemine ayak bastılar. Fakat oryantalistler bu araştırmalarını basit düzeyde dil maddelerini derleyerek, taklîdî tarzda yapıyorlardı. Batıda dil alanında yapılan araştırmaların gelişmesiyle birlikte oryantalistlerin eski Arap lehçeleri üzerine yaptıkları araştırmalarda da ilerleme kaydedildi ve bu araştırmalara hizmet eden yeni donanımlar ve dil laboratuvarı oluşturuldu.¹⁵² Müsteşriklerden Bergsträsser (ö.1351/1933) eski Arap lehçeleri hakkında '*Aṭlas Lehecât Sûriyye ve Filistîn*' adıyla bir kitap telif etmiştir.¹⁵³

Sonrasında eski ve yeni Arap lehçeleri üzerinde araştırmalarda bulunun bazı çağdaş Arap araştırmacılar ortaya çıktı. Lehçe araştırmalarına yenilik getiren ve yeni tahlillerle araştırmalarını zenginleştiren, yazarlar arasında ilk ve en çok öne çıkan İbrâhîm Enîs (ö.1397/1977), dil hakkında yazmış olduğu eserlerini *Savtiyye/fonetik*, *Delâliyye/semantik*, *Nahviyye/sentaks* ve *Sarfîyye/morfolojik* olmak üzere dört alanda kaleme alıyordu. Yeni yöntemle ilk savtiye araştırmasını Arap dili ile sunan İbrâhîm Enîs *el-Eşvâtü'l-Luğaviyye* adalı eserini kaleme aldı. Bu kitabında, ilk dönem âlimlerin ses hakkındaki görüşlerine ve yeni çalışmalar yapan araştırmacıların görüşleriyle mukayesesine ve esvat-ı luğaviyye gelişim sebeplerine yer verdi.¹⁵⁴

İbrâhîm Enîs Arap lehçeleri hakkında *fi'l-Lehecât el-'Arabiyye* adıyla yazmış olduğu kitapta lehçe araştırmalarını çağdaş âlimlerin yeni ilmi teorilerine dayandırdı. Kitabında; eski lehçeleri *Kur'an* kıraat çeşitleriyle ilişkilendirir, bedevi ve medeni lehçelerin sıfatları arasında ilişki kurar, lehçelerde yer alan irab konusunu tartışır. Ayrıca eski lehçelerde bulunan müteradif ve müşterek lafızları, zıt kavramları ele alır, kitabını yeni lehçeler hakkındaki sözlerle bitirir.¹⁵⁵

Esrârü'l-Luğa ismindeki diğer eserinde dilin ilerlemesinin yollarından ve gelişiminden bahseder. Ayrıca dil mantığı adı altında mantık ile dil arasında ilişki kurar, sonrasında "Kıssa-i İ'râb" ismini verdiği kısımda irab hareketleri hakkındaki görüşlere yer verir. Kitapta Arap cümle terkiplerine de yer verilmiştir. Kitabında yer verdiği

¹⁵² Muhammed Şefiuddîn, "el-Lehecâtü'l-'Arabiyye ve 'Alâkatühâ bi'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Fuşhâ: Dirâse Leğaviyye", *Dirâsâtü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyyeti'l-'Âlemiyye Chittagong*, (Chittagong: y.e.y., 2007), 4: 75-96.

¹⁵³ Cemrân, *el-Faşih*, 23.

¹⁵⁴ Ammâr İlyâs el-Bevâşıla, "el-Fikru'l-Luğavî 'inde İbrâhîm Enîs", (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü Mu'te, 2003), 4-5.

¹⁵⁵ Bevâşıla, *el-Fikru'l-Luğavî*, 6.

konuları müsteşriklerin Sâmi diller hakkında yapmış oldukları araştırmalardan ve dilcilerin eski ve yeni diller hakkındaki çalışmalarından istifade ederek yeni ilmi metotla tartışmıştır, dilsel sorunları yeni perspektifle ele almıştır.¹⁵⁶

İbrâhîm Enîs sunmuş olduğu bu yöntem ile kendinden sonra gelen araştırmacıları etkilemiştir. Abduh Râcihî'nin *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Ḳurâ'âti'l-Ḳur'âniyye* adlı kitabında ve Ahmed Alemüddîn el-Cündî'nin *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi't-Türâs* isimli çalışmasında, bu yöntemin etkileri görülmektedir. Cündî'nin lehçeler hakkında kaleme aldığı diğer bir kitabı olan *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye kemâ Tuşavviruhâ Kütübü'n-Nahvi ve'l-Luğa* da bu etkiden bahsetmek mümkündür.

Munlardan başka da arap lehçeleri hakkındaki çağdaş araştırmacıların isimleri ve eserleri: Hasen 'Avn *el-Luğa ve'n-Nahv* (1952); Şubhî eş-Şâlih (ö.1407/1986) *Dirâsât fi Fıkhî'l-Luğa* (1960); İbrâhîm es-Essâmîrrâî (ö.1422/2001) *Dirâsât fi'l-Luğa* (1961), *et-Teşavvuru'l-Luğavî et-Târîhî* (1966) ve *Mebâhiş Luğaviyye* (1971); 'Abdürrahmân Eyyûb (ö.1434/2013) *Eşvâtü'l-Luğa* (1963), *el-'Arabiyye ve Lehecâtühâ* (1968), *el-Luğa ve't-teşavvur* (1969); Ramazân Abdüttevâb (ö.1422/2001) *Fuşûl fi Fıkhî'l-Luğa* (1973); Dâvûd Abduh *Ebhâş fi'l-Luğati'l-'Arabiyye* (1973); Ahmed Teymûr Pâşâ (ö.1348/1930) *Lehecâtü'l-'Arab*; David A. Johnston (ö.1403/1983) *Dirâsât fi Lehecât Şarkî el-Cezîrati'l-'Arabiyye* (1975) (çev. Ahmed eđ-Dabîb); Abdüssabûr Şâhin (ö.1431/2010) *Fî 'İlmi'l-Luğati'l-Âmme*(1977); Muhammed Salim Muḥaysin (ö.1422/2002) *el-Muktebes mine'l-Lehecâti'l-'Arabiyye ve'l-Ḳur'âniyye* (1978); Muhammed Ahmed Hâtîr, *Dirâsât fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye* (1979); Hüsâm en-Na'îmî' *ed-Dirâsâtü'l-Leheciyye ve's-Şavtiyye 'inde İbn Cinnî* (1980); Johann Fück (ö.1394/1974) *el-'Arabiyye* (çev. Ramazân Abdüttevâb (ö.1422/2001)); Şubhî Abdülhamîd Muhammed Abdülkerîm, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi Me'âni'l-Ḳur'ân li'l-Ferrâ: Dirâse Nahviyye ve Şarfîyye ve Luğaviyye* (1986); Abdülgaḫfâr Hilâl, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye Neş'e ve Teşavvur* (1993); Temmâm Hassân (ö.1432/2011) *Menâhicü'l-baḫş fi'l-Luğa (1995)', 'el-Luğa beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-vaşfiyye (2000)*; Muhammed Riyâd Kerîm, *el-Muktezâb fi Lehecâti'l-'Arab (1996)*; Chaim Rabin (ö.1416/1996) *el-Lehecâtü'l-'Arabiyyeti'l-Ḳadîme fi Ğarbi'l-Cezîrati'l-'Arabiyye (2002)* (çev. Abdülkerîm Mücâhid)

Arap lehçelerini, oryantalistlerin eski ve yeni lehçeler hakkındaki görüşlerini almaksızın sadece tarihî ve ilmî gerçeklere uyumlu objektif bir bakış açısıyla tartışan ve

¹⁵⁶ Bevâşıla, *el-Fikru'l-Luğavî*, 6-7.

bu özelliğiyle ön plana çıkararak Muhammed Behcet Kubeysî, konuyla ilgili *Melâmiḥ fi Fıkhî'l-Lehecâti'l-'Arabîyyât mine'l-Ekâdiyye ve'l-Ken'âniyye ve ḥattâ es-Sebe'iyye ve'l-'Adnâniyye* (2001) adlı eseri kaleme almıştır. Kitapta Arap lehçelerinin Sâmi dillerden olduğu belirtilmektedir. Fakat oryantalistlerden Schlözer'in (ö.1224/1809) ortaya çıkardığı Arap lehçelerinin Sâmi dil ile isimlendirilmesine karşı çıkar. Ayrıca bu kitapta fikh-i lehecât-i 'arabiyye ve menheçlerini inceler. Kenân ve Ârâmîlerin Arap olduklarından delilleriyle birlikte bahseder. Kitapta Arap lafızlarını eski kitabe ve yazıtları dayanarak tartışır. Yazı çeşitleri ve bunların dil ile ilişkisi konusunu ele aldığı bu kitapta yazı çeşidindeki farklılığın dil farklılığına delalet etmediğini aynı şekilde yazı çeşidindeki benzerliğin de aynı dile işaret etmediğini düşünür. En önemli Arap lehçeleri hakkında özet bilgi verir. Ayrıca kitabın sonuna grafik, yazıt ve haritaları ekler.

Ayrıca üniversitelerde lehçeler konusuna önem verdiler ve bu alanda tez çalışmalarına destek verdiler. Lehçeler konusunu ele alan bu çalışmalar arasında; Mekke Ümm-ü'l-Ḳurâ Üniversitesinde Eneç Gulâm Nebî b. Gulâm Muhammed tarafından hazırlanan *el-İ'lâl ve'l-İbdâl ve'l-İdgâm fi Dav'î'l-Ḳırâati'l-Ḳur'âniyye ve'l-Lehecâti'l-'Arabîyye* konulu doktora tezi; Filistin'in Necâḥ Vaṭaniyye Üniversitesinde Menâl Ya'kûb tarafından hazırlanan *'Tecelliyâtü's-Şekâfeti'l-Câhiliyye fi Luğati's-Suveri'l-Mekkiyye'* konulu Yüksek Lisans tezi bu çalışmalara örnek verilebilir.

Arap lehçesi araştırmalarında Arap dili akademileri önemli bir rol oynar. Bu akademiler Dimeşk, Kahire ve Bağdat'ta bulunmaktaydı ve eski-yeni Arap lehçeleri hakkında yapılan araştırmaları teşvik etmişlerdir. Kahire'de bulunan Arap Lehçeleri Akademisi 1941 yılında lehçe araştırmaları yapmak üzere bir komisyon tahsis etti ve *el-Lehecâtü'l-'Arabîyye- Buhûş ve Dirâsât-* ismiyle bir kitap yayınladı. Yayımlanan bu kitabın konuların çoğu Arap dili ve lehçeleri hakkındaki araştırmaları ihtiva ediyordu. Kitap eski ve yeni Arap lehçelerini ve bunların birbiriyle ilişkilerini inceler. Eski Arap lehçelerini konu alan bu araştırmalarda *Kur'an* kıraati ile ilişkisinin kurulmasını zorunludur. Abdülvâhid Kâfi makalesini bu konu çerçevesinde kaleme almıştır.¹⁵⁷ Ayrıca eski lehçeler ile Hicaz lehçeleri arasındaki ilişkiyi ve bunların yeni lehçelere etkisini¹⁵⁸ konu alan araştırmalara yer verilmiştir. Muhammed Şevki Emîn *Kur'an*

¹⁵⁷ Ali Abdülvâhid Vâfi, "el-Ḳırâ'ât ve'l-Lehecât", *Buhûş ve Dirâsât*, 124-150.

¹⁵⁸ Ali Abdülvâhid Vâfi, "min vucûhi'l-İhtilâf beyne Luğati'l-Hicâz ve'l-Luğati'l-'Uhrâ ve Âşâr Zâlike fi'l-Lehecâti'l-'Âmmiyyeti'l-Mu'Âşıra", *Buhûş ve Dirâsât*, 334-343.

lafızlarında yer alan lehçeler hakkında makale sundu.¹⁵⁹ Derlenen bu çalışmada yer alan yazarlar, eski ve yeni Arap lehçeleri hakkında araştırmalar sundular. Bu çalışmalarını sunan müellifler arasında Murâd Kâmil (ö.1395/1975), E. Littmann, Ahmed Alemüddîn el-Cündî, Ramazân Abdüttevâb (ö.1422/2001), Abdüssabûr Şahin (ö.1431/2010), Sa'ad Maşlûh, Abdülazîz Sâlih Muhammed, Halîl Mahmûd Asâkir yer almaktadır. Bu çalışmayı Servet Abdusseminî derledi ve yayına hazırladı.

Eski ve yeni Arap lehçeleri hakkındaki çalışmalarını konu alan kitap ve incelemeler devam etmektedir. Bu araştırmalar, eski Arap lehçeleri arasındaki farkları ve yeni lehçelerin bunlarla ilişkisinin açıklanmasında bize yeni ve gelişmiş tahliller sunar.

Birinci kısımda tez konumuzla ilgili edindiğimiz fayda, ikinci bölümde lehçelerin doğuş sebepleri, savtiye, nahviye, sarfiye ve delaliyeleri bakımından lehçelerdeki farklılıklar açısından da yer alan eski ve yeni incelemelere yer vererek, bedevi ve medeni lehçeler arasındaki bazı farklar üzerinde tartışarak tamamlanacak. Sonrasında eski Arap lehçelerinin önemi ve kaynaklarından bahsedilecek, Kureyş lehçesinin diğer lehçelere olan üstünlüğü tartışılacak, *Kur'an*'ın indiği lehçeler hakkında âlimlerin görüşlerine yer verilecek. İkinci kısım Arap lehçeleri ile eski Arap lehçesinin en önemli kaynak olma özelliğini taşıyan *Kur'an* kıraati arasındaki ilişkinin incelenmesiyle son bulacak.

¹⁵⁹ Muhammed Şevki Emîn, "Dirâsetü'l-Lehecât fî Elfâzi'l-Ḳur'ân", *Buhûş ve Dirâsât*, 152-153.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP LEHÇELERİN DOĞUŞU, ÇEŞİTLERİ VE KAYNAK FARKLILIKLARI

2.1. LÜGAT VE LEHÇE KELİMELERİNİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

Eski ve modern dönem âlimleri, lügat ve lehçe kelimelerinin tanımı hakkında görüş ayrılığına düştüler. Eski dönem âlimler bu iki kelime arasında bir farklılık görmezler ve lügat kelimesiyle lehçe anlamını kastederler. Modern dönem âlimleri ise lügat ile lehçe kelimelerinin tarifleri arasında fark olduğunu savunurlar. Bu iki kavram arasındaki farkı açıklamak için bazı tanımlara yer vereceğiz

2.1.1. Lügat

İbn Cinnî (ö.392/1002) lügat kelimesini : “Her toplumun maksatlarını ifade ettiği seslerdir.”¹⁶⁰ Başka bir tarifte ise “Her toplumun maksatlarını ifade ettikleridir.” denilmektedir.¹⁶¹

Lügat kavramının en doğru tanım İbn Cinnî tarafından yapıldığını söyleyebiliriz. İbn Cinnî yapmış olduğu tarife ‘*esvât*’ ifadesiyle başlar. Ses, mahreç ve sıfatlar dili ve lehçeyi birbirinden ayıran özelliğe sahiptir. Çünkü sesler kelime ve cümlelerin esasını oluşturur, dil ile alakalı tüm ilimlerin ifade edildiği esas da bu kelime ve cümlelerden oluşur. Ayrıca Avram Noam Chomsky tanımında lügatı, fitrî bir kabiliyet olarak yorumlar ve bu kabiliyet ile dil ilimlerinin temelini oluşturan çok sayıda cümleler doğabileceğini ifade eder.¹⁶² Ona göre; cümle kelimelerden oluşmakta, kelimeler ise seslerden meydana gelmektedir. Bu durumda seslerden meydana gelen kelimeler ile dil ilminin esasını teşkil eden nahiv cümleleri birbiriyle irtibatlıdır.

Anlaşıldığı üzere ses, mahreç ve sıfatlardaki değişim, coğrafi ve toplumsal konum değişiklikten kaynaklanmaktadır. Bu değişimle kelimeler ve yapılar da değişiklik göstermektedir, böylelikle sarf, nahiv vb. kısımlardan oluşan dil ilimleri inşa

¹⁶⁰ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsilî, *el-Haşâ'îş*, (Mısır: el-Hey'etü'l-Mışriyye el-‘Arabiyye li'l-Kitâb, 4.Baskı, t.y.), 1: 34.

¹⁶¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, nşr. Komisyon, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1.Baskı, 1983), 192.

¹⁶² Ayyâf, *el-Lehcât el-‘Arabiyye fi Kitâb Sîbeveyhi*, 3.

edilir. Dil ilimleriyle ilişkisi olan her şey ses üzerine bina edilmiştir. Şayet ses olmamış olsaydı dil ilimleri meydana gelmezdi.

Her dil, belirli bir çevrede yaşayan insanların sahip olması zorunlu kıldığı kendine özel lehçeye sahiptir. Öyleyse lehçenin tanımı nedir?

2.1.2. Lehçe

Sözlük anlamı; lisan veya taraf-ı lisan ya da sözün tonu anlamına gelir, yahut da insanın tabiatında bulunan alışkanlık hâline getirdiği, doğup büyüyen dile denir.¹⁶³

Terim anlamı; İbrâhîm Enîs tanımında lehçe: “Özel bir çevreye ait dilsel özelliklerin bir araya geldiği, bu dilsel özelliğin bu çevrenin tüm fertleri tarafından paylaşıldığı” dildir. Tanımın devamında lehçenin çevresel ortamının kendine ait özellikleri bulunan çok sayıda lehçeyi barındırdığını, geniş ve kapsamlı olan bu çevrenin bir parçasını oluşturduğunu ifade eder. Fakat kendilerine ait özellikleri bulunan bu lehçelerin hepsi, aynı ortamda yaşayan fertlerin birbiriyle iletişimini ve bahsedilen meselenin anlaşılması gibi bazı kolaylıkların sağlandığı ortak dil olgusunu paylaştıklarını söyler. Bahsi geçen çevrenin çok sayıda lehçeden oluştuğunu ve bu lehçelerin terimsel karşılığının “dil” ile isimlendirildiği çıkarımında bulunur.¹⁶⁴ Bu tanıma yakın bir başka tanımında Muhammed el-Hülî (ö.1931) “ Herhangi bir toplumun herhangi bir dil ile konuştuğu yoldur. Bu yol aynı dili konuşan toplumu diğerinden ayırır.”¹⁶⁵

Görüldüğü üzere lügat ve lehçe kavramları arasında fark bulunmaktadır. Fakat ilk dönem ve modern dönem âlimlerinin bu fark hakkındaki görüşleri nelerdir ve bu ikisi arasındaki ilişki nedir?

2.1.3. Lügat ve Lehçe Arasındaki İlişki

Cahiliye döneminde ve İslam’ın başlangıcında “lisân” ibaresi, günümüzde “lügat” şeklinde tabir edilen ifadeye karşılık gelir. *Kur’an-ı Kerîm*’de “lügat” anlamında kullanılan “lisan” ibaresinin örnekleri yer alır.

¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, 2: 359.

¹⁶⁴ Enîs, *fî'l-Lehecâti'l- Arabiyye*, 15.

¹⁶⁵ Muhammed Ali el-Hülî, *Mu Mu'cem 'ilmu'l-Eşvât*, (Riyad: Meţâbi'u'l-Fereздаk et-Ticâriyye, 1.Baskı, 1982), 146.

(نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ، عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ، بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ) , Zira ,

Şuarâ Suresi 26/193-195. ayetleri,

(وَهَذَا كِتَابٌ مُصَدَقٌ لِّسَانًا عَرَبِيًّا لِّيُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَيُبَشِّرَ لِلْمُحْسِنِينَ)

Ahkâf Suresi 46/12.ayetlerinde lisan ifadesi dil anlamına gelen lügat ifadesinin karşılığı kullanılmıştır.

İlk dönem dil âlimlerinin, ‘Lügat veya Lahn’ ibarelerinin günümüzde lehçe ifade ederler. Mu‘cem yazarlarının çoğu Hüzeyl ve Temim lügatı derken lehçeyi kastediyorlardı. İlk dönem dilciler lügat ile lehçeyi birbirinden ayırmıyorlar ve her ikisini de lehçe anlamında kullanıyorlardı. Çağdaş dönem çalışmalarında araştırmacılar lügat ile lehçe ifadelerini tamamıyla birbirinden ayırdılar. Çağdaş araştırmacılara göre lügat lehçeden daha genel ve geniş bir anlama sahiptir. Lügat belirli lehçeleri ihtiva eden, ortak dil olgu dizisini bir araya getiren çevreyi ifade eder.

Lügat ile lehçe arasındaki ilişki genelden özele doğrudur. İslam’dan az bir zaman önce ortaya çıkan ortak edebî Arap dilini ve tüm lehçelerini bir dil çerçevesinde toplayan herkesin anladığı bu dil, konumuzun örneğini oluşturur. Aynı zamanda ve mekânda her kabileye ait bir lehçe bulunuyordu, kabile içerisinde fertler bu lehçe ile birbiriyle konuşuyorlardı. Bu durum Arap diline, diller arasında en geniş dil olma özelliğini kazandırdı.¹⁶⁶

Bu lehçelerin ortaya çıkışında çok sayıda sebepler bulunmaktadır. Gelecek olan başlıkta bu sebepleri tartışarak ele alacağız.

2.2. ARAP LEHÇELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

Lehçelerin oluşumu bazı sebeplerden kaynaklanır:

a) Dağ ve vadilerin bir coğrafi konum içerisinde bulunması sonucu kabilelerin coğrafi tecride maruz kalması ve tabakalaşmadaki farklılıklardan ya da ticaret, sanayi ve ziraat alanlarında meslek edinmedeki farklılıklardan kaynaklı sosyal tecrit sebebiyle bir dile ait olsa da her kabilenin birbirinden farklılaşan kendine has lehçelerinin oluşması.

b) Gazveler ve göçler sebebiyle oluşan dil çekişmeleri, toplulukların birbiriyle çekişmesine sebep oldu. Bunun sonucunda, bazı diller bazı özellik ve niteliklerini

¹⁶⁶ Mustafa Sâdik er-Râfî, *Târîhu Âdâbü'l-‘Arab*, (y.y.: Mektebü'l-Îmân, 1.Baskı, 1997), 1: 77-82; Enîs, *fî'l-Lehecâti'l-‘Arabiyye*, 15,39-40; Saîd el-Efgânî, *Nażarât fî'l-Luğa inde İbn Hazm el-Endelûsî*, , (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1.Baskı, 1969), 26; Ramazân Abdüttevâb, *Fusûl fî Fikhi'l-‘Arabiyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Ĥâncî, 1.Baskı, 1999), 77.

kaybetti ve başka dillerin özellik ve niteliklerinden etkilendi. Böylece bazı diller diğer başka dillere üstün geldi. İslam fetihleri sonucu meydana gelen değişikliklerin ardından Arap dilinin Şam beldelerinde konuşulan Ârâmî diline, Mağrib’de Berberî diline üstün gelmesi bunun örneğini oluşturmaktadır.¹⁶⁷

c) Fertlerden kaynaklı telaffuz farklılıkları, lehçelerin doğmasına sebep olmuştur. Lehçedeki tellaffuz farklılığının meydana gelmesinin sebepleri arasında çocukların yapmış olduğu hatalar yer alır ki bunlar çocukların yanlış lafız kullandıkları sırada onları düzelterek kişilerin olmamasından kaynaklanır. Bu durum özellikle bedevi yaşam içerisinde anne babaların geçim sağlama için yaptıkları işlerle meşgul olduğu durumlarda karşılaşılır. Bedevi yaşamda kendini gösteren telaffuzu zor ifadelerden kaçınarak telaffuzu basit ve kolay ifadelere sığınmak, ayrıca telaffuzu hızlı ve acele söyleme isteği bu lehçedeki telaffuz farklılıklarını ortaya çıkaran diğer sebepleri oluşturur. Bu sebepler, zamanın değişimiyle birlikte yeni lehçelerin doğmasına sebep olmuştur.¹⁶⁸

Savt, nahiv, sarf ve delaletleri bakımından lehçeler arasında farklar oluşmaktadır. Şimdi ise ilk dönem lehçeler arasındaki bu farkları açıklayacağız.

2.3. ARAP LEHÇELERİNDEKİ FARKLILIKLAR VE SEBEPLERİ

Lehçeler arasındaki biçimsel farklılıklardan bazıları; ses, sıfat ve telaffuzda meydana gelen farklılıklardan kaynaklanmasına rağmen İbrahim Enîs lehçeler arasındaki farklılıkları sadece bu üç sebeple sınırlandırır. İbrahim Enîs’e göre ses farklılıkları genellikle lehçeler arasındaki farklılıkları ortaya çıkarır. Temîm فزمت kelimesinde geçen *tâ* harfini *dâl* harfiyle değiştirerek فزد şeklinde söylemeleri bu konuya örnek verilebilir. Ayrıca onların *hemze* harfini *ayn* harfine dönüştürerek telaffuz etmeleri¹⁶⁹ bir diğer örneği oluşturur.

¹⁶⁷ Enîs, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 21; Ali Abdülvâhid Vâfi, *el-Luğa ve'l-Müctema*, (Suûdiye: Mektebe 'Ukâz, 4.Baskı, 1983), 139-140; Abdülgaffâr Hilâl, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Neş'eten ve Tetavvuran*, (Kahire: Mektebe Vehbe, 2.Baskı, 1993), 42; Abdülkâdir Mer'î, Yahyâ Abâbna, *Lehcetü'l-Kerak*, (Ürdün: Câmia Mu'te, 1996), 44; İsâ Selâhaddîn eṭ-Ṭarâvine, *el-Fi'lüṣṣülâsi el-Mücerred fi'l-Lehecât el-'Arabiyye el-Kadîme*, (Ürdün: Câmia Mu'te, 2007), 13.

¹⁶⁸ Bertil Malmberg, *İlmu'l-Eşvât*, çev.,nşr. Abdüssabûr Şâhin, (Kahire: Mektebeü'ş-Şebâb, 1.Baskı, 1984), 170-171; Cezâ` Muhammed el-Meşârve, *Devri'l-Lehecât fi Tevcihî'l- Kıra'ât el-Ḳur'âniyye inde Ebî Hayyân el-Endelûsî fi Tefsîri'l-Bahri'l-Muḥîṭ*, (Ürdün: Câmia Mu'te, 2000), 3.

¹⁶⁹ Ayyâf, *el-Lehcât el-'Arabiyye fi Kitâb Sibeveyhi*, 345.

Mu‘cemu’l-Faṣīḥ müellifi Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân (ö.1430/2009) lehçeler arasındaki farklılıkları 4 şekilde sınıflandırır.¹⁷⁰

2.3.1. Fonetik Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar

İbrahim Enîs’in görüşüne göre lehçeleri birbirinden ayıran fonetik nitelikler şunlardır:

- 1) Seslerin mahreçleri
- 2) Dili oluşturan seslerin mahreçlerinde oluşan farklılıklar
- 3) Bazı lîn seslerin¹⁷¹ kriterlerinde/ölçüt oluşan farklar
- 4) Yan yana gelen harflerin birbirinden etkileşim kurullarındaki farklılıklar
- 5) Lehçelerin nağmelerinde oluşan farklılıklardır

Lehçeler arasında görülen bu farklılıkların hepsi aynı anda bulunmasa da birkaçı ya da çoğunluğu mevcut olabilir. Lehçeler arasında görülen bu farkların bazılarının ya da çoğunluğunun bulunduğu nisbette lehçeler birbirine yakınlaşır ya da uzaklaşır.¹⁷² Lehçeler arasında var olan fonetik nitelikteki farklar hakkında Abdullah b. Abdürrahmân Ayyâf’ın İbn Fâris’den naklen *el-Lehecâti’l-‘Arabiyye fî Kitâb Sîbeveyhi* kitabında yer verdiği bilgilerle *el-Mu‘cemü’l-Faṣīḥ*’da ifade edilen bilgileri kıyasladığımızda aralarında büyük bir benzeşmenin olduğunu görürüz. Ortak kanaatin paylaşıldığı bu görüşleri şu noktalarda özetleyerek sıralayabiliriz:¹⁷³

- 1) Kâf ile kâf arasında görülen farklar. Temîm kabilesinin kâf harfini kâf ile kâf arası bir sesle telaffuz etmesi bu farka örnek oluşturur.
- 2) Kabilelerin fetha ve imâledeki telaffuz farklılıkları. Kabileler bu farklılıkları kurrâların okuyuş şekline dayandırıyorlardı. Hicazlılar illet harfinden önce gelen harfin harekesini (رَمَى - فَضَى) örneğinde görüldüğü gibi fetha ile, Tay, Esed ve Temîm kabileleri (رَمَى - فَضَى) örneğinde görüldüğü gibi imâle ile telaffuz ediyorlardı. İmale ile yapılan telaffuzu, Kisâî ve Ebû Amr b. Vâil örneğinde görüldüğü üzere Kûfe ve Basra kurrâlarının okuyuş tarzına delil gösteriyorlardı.

¹⁷⁰ Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân, *Mu‘cemu’l-Faṣīḥ fî l-Lehecâti’l-‘Arabiyye ve mâ Vâfaḳa minhâ el-Kırâ’âti’l-Kur’âniyye*, 1.Baskı, (Riyad: Mektebetü’l-‘Abîk, 2000), 16.

¹⁷¹ Lîn sesleri modern ilimde ortaya çıkan bir terimdir. Harekelerin uzun ve kısa oluşlarını inceler.Bilgi için bk. İbrâhîm Enîs, *el-Eşvâtü’l-Luġaviyye*, (Mısır: Mektebetü’n-Nahḍa, t.y.), 30.

¹⁷² Enîs, fî lehecâti’l-‘Arabiyye, 16-17.

¹⁷³ Ayyâf, *el-Lehcât el-‘Arabiyye fî Kitâb Sîbeveyhi*, 44-45, Cemrân, *Mu‘cemu’l-Faṣīḥ*, 16-20; İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî Fıḳhi’l-Luġa*, 50-54.

- 3) Bir kelimede yer alan sîn, şād, zâ harflerinde görülen telaffuz farklılığı. Mesela صِرَاط kelimesini bazısı *Kur'an-ı Kerîm*'in indiği Kureyş lehçesiyle صِرَاط şeklinde, Kureyş ve Kays dışındaki Araplar sîn harfiyle سِرَاط şeklinde, Kays lehçesine göre şād harfinin zâl harfine işmamı yapılmak suretiyle زِرَاط şeklinde telaffuz ediyorlar.
 - 4) Hareke ve sükûn telaffuzundaki farklar. Örnek: مَعَكُمْ – مَعَكُمْ .
 - 5) Hemze harfinin tahkikli ve leyyin şeklindeki telaffuzundaki farklılıklar. Hicaz haricindeki Araplar tahkikli okuyuşu tercih ederken Hicaz ehli leyyin okuyuş tarzını tercih ederler.
 - 6) İdgam ile okuyuşun olup olmadığına görülen farklılıklar. Örnek: مهتدون – مهتدون . Ayrıca idgamın açık okuyuşunda/fekki'l-idgâm görülen farklılıklar. Örnek: رُدُّ – رُدُّ أُرِدُّ
 - 7) Yan yana iki sâkin harfin telaffuzunda ortaya çıkan farklılıklar. Böyle bir durumda bazısı اشترُوا الضلالة örneğinde görüldüğü gibi ilk harfini kesreli telaffuz ederken bazıları da örte ile اشترُوا الضلالة şeklinde telaffuz eder.
 - 8) Fiil-i muzarinin/Şimdiki zaman fiilinin ilk harfinin harekesini esre veya fethalı telaffuzundaki farklılıklar. نَسْتَعِين – نَسْتَعِين örneğinde görüldüğü gibi bazıları ilk harfi esralı bazıları da fethalı okumaktadır. Ferrâ'nın da ifade ettiği gibi fethalı okuyuşu Kureyş ve Esed kabileleri tercih ederken diğer kabileler kesralı okurlar.
- 174
- 9) Sülâsî fiillerin mazi sigalarının fiilin aynü'l-harfi sükûnlu veya fethalı telaffuzundaki farklılıklar. Temim kabilesi sükûnlu okuyarak ضَجْرَةَ, diğer Arap kabileler fetha ile ضَجْرَةَ şeklinde telaffuz ederler.¹⁷⁵
 - 10) Harflerin uzatılarak okuyuşundaki farklılıklar. أَنْظُرُ – أَنْظُرُ örneğinde görüldüğü gibi zî harfi uzatılarak ya da uzatmaksızın telaffuz edilir.
 - 11) Harfin hazf ve sübûtuyla görülen farklılıkları. اسْتَحْيَيْتُ – اسْتَحْيَيْتُ örneğinde görüldüğü gibi yâ harfi iki şekilde hazifli ya da sabit olarak telaffuz edilir.
 - 12) Harflerin bedeli ile yapılan telaffuzlarda karşılaşılan farklılıklar. عَنْ زَيْدٍ – عَنْ زَيْدٍ örneğinde görüldüğü elif harfi diğer bir okuyuşta 'ayn ile telaffuz edilir.

¹⁷⁴ Şubhî Abdülhamîd Muhammed Abdülkerîm, *El-Lehecâtü'l-'Arabîyye fî Me'âni'l-Ḳur'ân li'l-Ferrâ'*, 1.Baskı, (Kahire: Dâru't-Ṭıbbâ'ati'l-Muhammediyye, 1986), 182-185

¹⁷⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el- Ḳurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Ḳur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedammenehu mine's-Sünneti ve'l-Furḳân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1.Baskı, 2006), 1: 146; Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhteseb fî Tebyîni vücûhi Şevâzî'l-Ḳirâ'ât ve'l-İzâh 'Anhâ*, (y.y.: Vezâretü'l-Evḳâf, 1.Baskı, 1999), 1: 261-384.

Fonetik düzeyde bulunan bazı farklılıkları inceledikten sonra morfolojik düzey ve morfolojik düzeyde/bünyetü'l-kelime bulunan farklılıkları tartışacağız.

2.3.2. Morfolojik Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar

Morfolojik düzeyde ele alınacak lehçeler konusuna sığa ve bina konuları dâhil olmaktadır. Yapı düzeyinde farklılıklarla kastedilen, farklı Arap kabileleri arasında görülen kelimenin telaffuzundaki farklılık ya da Arap konum ve bölgelerinde görülen kelime telaffuz farklılıklarıdır. Bir kelimedede görülen harflerin yapı düzeyindeki değişiklikler; Arap kabileleri arasında kelimenin telaffuzunda farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Bu farklılık ve değişiklikler hazf, ekleme/ziyâde ve kısaltma/noksân, bedel/ibdâl, teşdîd ve tahfif vb. sayesinde gerçekleştirilir. Kabilelerin genelinde görülen bu değişiklikler manayı etkilemeyip sadece lafızda görülmektedir.¹⁷⁶

İbrâhîm Enîs, Arap lehçeleri arasındaki farklılıkları sadece fonetik düzeyle sınırlandırır. Fakat kitabında lehçeler arasındaki farklılıkların sebebini az da olsa kelime yapısı düzeyinde ve kelimenin mana düzeyindeki farklılıklarına döndüğünü kabul eder ve bu durumu şu şekilde ifade eder: “Bunun dışında lehçe ayrıca az da olsa kelimenin yapı ve örgüsüne dönen nitelikleri veya bazı kelimelerin manaları bakımından da farklılaşır.” Ayrıca kitabında, sözlüklerde (هجرس) (hicris) şeklinde geçen kelimenin Hicazlılara göre maymun, Temîmlilere göre tilki anlamına geldiğini belirtir.¹⁷⁷

İbrâhîm Enîs, fonetik düzeydeki niteliksel farklılıkların, kelimenin yapısında farklılıklara sebep olduğunu “Kelimenin yapısındaki değişiklik, kelimenin sesindeki fonetik değişikliğin neticesinde meydana gelir” sözleriyle ifade eder.¹⁷⁸ *el-Mu‘cem el-Faṣīḥ* eserinde yer alan fonetik düzey ile kelimenin yapısı konularını birbiriyle karşılaştırdığımızda çok sayıda aynı örneğin her iki başlık altında tekrarlandığını görürüz. Bu durum İbrâhîm Enîs’in eserinde de geçtiği üzere, kelimenin yapısında görülen bazı değişikliklerinin sebebini, fonetik düzeydeki farklılıklardan kaynaklandığını gösterir. *el-Mu‘cem el-Faṣīḥ*’te geçtiği üzere lehçeler arasında farklılıklara sebep olan yapı düzeyindeki bazı lehçe olgularını maddeler hâlinde sıralayacağız.¹⁷⁹

- 1) Harflerin sayısını artırma ve azaltma. Örneğin (أَنْظُر، أَنْظُر)

¹⁷⁶ Cemrân, *Mu‘cemu'l-Faṣīḥ*, 17.

¹⁷⁷ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 16.

¹⁷⁸ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 138.

¹⁷⁹ Cemrân, *Mu‘cemu'l-Faṣīḥ*, 18-19.

- 2) Şeddeli ve şeddesiz okuyuş. Şeddesiz okuyuş ile Fekk-ü tad'îf kastedilir. Benî Temîm'in şedde ile, Hicazlıların ise şeddesiz telaffuz ettiği geçmektedir. Örneğin (لَمْ يَرُدُّ، لَمْ يَرُدُّ).
- 3) Hazif ve isbât. Hicaz ehli hazfederken Bekr b. Vâil ve Temîm sabit bırakmaktadır. Örneğin (اسْتَحْيَيْتُ، اسْتَحْيَيْتُ).
- 4) İbdâl-i Hurûf. Örneğin (أُولَئِكَ، أُولَئِكَ). Diğer bir örnekte geçtiği gibi Yemenliler sîn harfini tâ harfine çevirirler (النَّاسِ) kelimesini (النَّاتِ) şeklinde telaffuz ederler. Arapça lehçesinde çokça karşılaşılan bir durumdur. العجعة، الكشكشة، العنعة kelimelerinde olduğu gibi pek çok örnekle karşılaşılır.
- 5) Kelimenin çoğul yapısında meydana gelen farklılıklar. Örneğin (أَسِيرٌ) kelimesinin çoğulu kabilelere göre farklılaşmakta ve أُسْرَى وَأَسَارَى şeklinde geçmektedir. Aynı şekilde (جَمَارٌ) kelimesinin çoğulu حُمُرٌ وَأَحْمِرَةٌ şeklinde yer almaktadır.
- 6) Tâi merbûtanın vakıf hâlinde hâ şeklinde telaffuzu. (فَاطِمَةٌ، فَاطِمَةٌ) ve (أُمَةٌ، أُمَةٌ) örneklerinde görüldüğü üzere kelimelerin sonunda durulması hâlinde tâ harfleri hâ harfine çevrilerek telaffuz edilir.
- 7) Kalb-i mekân sebebiyle oluşan farklılıklar. Kalb-i mekân ile kelimedeki yer alan harflerin birbirin yerine konması kastedilmektedir. (جَبْدٌ، جَبْدٌ) örneğinde olduğu gibi dâl ve bâ harfleri (الصَّاعِقَةُ، الصَّاقِعَةُ)'de olduğu gibi ayn ve kâf harflerinin yerleri birbiriyle değiştirilmiştir.
- 8) Bazı özel isimlerin telaffuzunda meydana gelen farklılıklar. Hicazlıların telaffuz ettiği (جَبْرَيْلٌ) kelimesini Temîm, Kays ve Necdîler (جَبْرَائِيلٌ) şeklinde telaffuz ederler.
- 9) Müzekker ve müennes kelimelerdeki farklılıkları (هَذَا الْبَقْرُ، هَذِهِ الْبَقْرُ) örneğinde görüldüğü üzere الْبَقْرُ kelimesi kimilerine göre müzekker iken bazıları da müennes kabul edilir.

Maddeler hâlinde sıraladığımız kelimelerin yapı düzeyinde görülen farklılıklarını ve bunların örneklerini çoğaltabiliriz.¹⁸⁰

İbrâhîm Enîs, eski Arap lehçeleri ile kelimenin yapı düzeyi arasındaki farklılıklara sebep olan avâmilleri/faktörleri şu şekilde sıralar:¹⁸¹

¹⁸⁰ İbn Fâris, *eş-Şaḥîbî*, 50-54; Suyûtî, *el-Muzḥîr*, 1: 222; İbrâhîm Enîs, *min Esrâri'l-Luġa*, (Mısır: Mektebe Anglo el- el-Mıṣriyye, 6.Baskı, 1978), 165-166; Hilâl, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Neş'eten*, 181.

- 1) Kabileler kendilerine has leyyin sesleri tercih ederler. Lîn sesi, esre veya ötrede birinin tercih edilmesiyle telaffuz edilir. Sahîh sülâsî fiilleri نَصَرَ babında gelmesi, bazı kabilelerin özellikle bedevilerin ötreli okuyuşu tercih etmelerinden kaynaklanabildiği gibi; aynı fiilin ضَرَبَ babında gelmesi yerleşik yaşam süren kabilelerin esreyi tercih etmelerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu durum bize bazı sahîh sülâsî fiillerin (نَصَرَ وَضَرَبَ) bablarının ikisinde birden çekilmesinin sebebini açıklamaktadır.
- 2) Bazı kabileler kelimenin hece uyumunda, kendi telaffuz biçimlerine uygun olana meylederler. Bazı kabileler sâkin heceleri harekeli hecelere tercih ederler. Çoğu kabileler bu telaffuz biçimini kullanırlar. Mesela Temîm kabilesi kelimenin ortasını sâkin okuyuş tarzı ile telaffuz eder ve خِمَار 'ın çoğulu olan خُمَار kelimesini, فَرَّاش 'ın çoğulu olan فُرُش kelimesini, رُسُل 'ün çoğulu olan رُسُل kelimesini orta harfini sâkin olarak telaffuz ederler. Bazı kabileler harekeli hece kalıplarını tercih ederler ve örnekleri verilen bu kelimelerin orta harflerini ötre ile harekeleyerek telaffuz ederler. Bu durum Arap lehçeleri arasındaki farklılıkların sebeplerinden birine işaret eder.
- 3) Yerleşik yaşam süren kabilelerin çoğu kelimelerin seslerini tahkîkî bir şekilde, harflerin hakkını vererek telaffuz ederler. Hâlbuki bedevî kabileler harflerin seslerini birbirine kaynaştırarak telaffuzu tercih eder. Bu gibi örnekler bir kelimenin yapısında oluşan telaffuz farklılıklarının iki tip kabile arasında doğmasına sebep olmaktadır.
- 4) Farklı lehçelerde kelimelerin yapısında oluşan değişikliklerde en önemli etken yetişen neslin hatalarıdır. Çocuklarda görülen telaffuz hatalarının düzeltilmesinde ihmalin olması ve hatalı telaffuz eden çocukların hatalarının düzeltilmemesi sonucu iç mukayeseleriyle doğru olduğu fikrini taşımaları ve bu kullanımın çocuklar arasında kabul edilir olması ve yaygınlaşması bu durumun örneğini oluşturmaktadır.
- 5) Dil ravilerinin özellikle lügat ilminin tedvini sonrası yapmış oldukları nakillerde hata ihtimallerinin olması, telaffuzdaki farkların diğer sebebini oluşturur. Bu tür hatalar ilk dönem âlimleri tarafından yanlış imla manasındaki et-taşhîf adıyla isimlendirilir.

¹⁸¹ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 2: 353; Enîs, *fi lehecâti'l-'Arabiyye*, 140-142; Enîs, *el-Eşvâtü'l-Luğaviyye*, 146; Enîs, *Esrâri'l-Luğa*, 84-85.

Edîb ve Enîs'in söylemiş olduklarını karşılaştıracak olursak; eski Arap lehçeleri arasında bünyeti'l-kelimede bulunan çok sayıda sebep hakkında ikisi arasında görüş birlikteliği olduğunu görürüz. Fakat Edîb morfolojik düzeyde görülen Arap lehçeleri arasındaki farklılıkları tafsili olarak incelerken Enîs mücmel olarak ele alır. Mesela Enîs, bazı medeni kabilelerin kelimelerin bütün seslerini tahkîke eğilimleri olduğunu ve bu farklılığın bir kelimedede bulunan bünyeti'l-kelime hakkında bedevi ve medeni kabileler arasında farklılıkların olduğunu söylerken; Edîb aynı farklılığı başka bir ifade ile söyler, harflerin sayısında görülen ziyade ve noksan açısından ele alır, انظر – انظور ve örneğini getirir.

Sarf etrafında, bünyetü'l-kelime hakkındaki farklılıkları inceledikten sonra nahiv etrafındaki farklılıklardan bahsedeceğiz.

2.3.3. Sentaks Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar

Lehçeler arasında görülen bazı farklılıklar, bir kelimenin nahiv açısından konumundaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Burada irab şekillerinde farklılıklar olmasına rağmen mana aynıyla kalabilmektedir.

İrab'ın sözlük anlamı hakkında İbn Cinnî “Onu açıkladım anlamında أعربت عن الشيء şeklinde kullanılır, فلان معربٌ عمّا في نفسه cümlesinde onu izah eden anlamında kullanılır.” der.¹⁸² Terim anlamı ise “Lafzın manasını izah etmek”¹⁸³ anlamına gelmektedir.

İbn Cinnî kelimelerin son harekeleri ile anlamları arasında ilişki kurar. Kelimelerin son harekeleri hakkında Araplar bir kaide üzere birleşemeyip görüş ayrılığına düşmelerine rağmen İbn Cinnî bu farklılığın çok nadir denecek kadar az olduğunu ifade eder.¹⁸⁴ İbn Cinnî Araplar arasında kelimenin irabı hakkında bulunan farklı görüşleri maddeler hâlinde şöyle sıralar:

1) Hicazlılar ve Benî Temîmliler arasında النافية (ما)'nin haberi hakkında nasb veya ref hâlinde olduğu konusunda bulunan farklılıklar. Hicazlılar ما'nın haberini nasb ederken Temîmliler ref ederler. *Kur'an*'da yer alan (... ما هذا بشراً إن هذا إلا ملك كريم) (Yusuf suresi 12/31. ayet) örnek gösterilebilir.

¹⁸² İbn Fâris, *el-Ḥaṣāiṣ*, 1: 37.

¹⁸³ İbn Fâris, *el-Ḥaṣāiṣ*, 1: 36.

¹⁸⁴ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣāiṣ*, 1: 35-36, 344; Hüsâm Saîd en-Naîmî, *ed-Dirâsâtü'l-Lehciyye ve's-Şavtiyye 'inde İbn Cinnî*, (Irak: Dâru'r-Raşîd li'n-Neşr, 1980), 243.

İbn Cinnî bu görüş farklılığını yorumlar ve Arapların (ما)'yı mübtada ve haberi nefyeden (ليس)'ye benzetirler ve ليس nin haberi nasb ettiği gibi (ما)'nın da haberini nasb ettiğini, Benî Temîmlilerin ise (ما) 'yı (هل) yerine koyduklarını ve haberini ref ettiklerini belirtir.

Aynı şekilde, (ليتما) 'dan sonra gelen ismi nasb ederken bazıları ref eder. (ليتما)'den sonra gelen ismi ref edenler (ما)'ın, (ليت) 'nin ameline mani olduğunu kabul ederler, bu sebeple (ليت)'nin amelini (إِنَّ وَأَخَوَاتَهَا) ile ilişkilendirirler. (ليتما)'dan sonra gelen ismi nasb edenler ise (ما) 'nın, (ليت) 'nin amelini değiştirmedeğini kabul ederler, (بِم) gibi (ما)'nın başına gelen harf-i cerin (ما)'nın amelini etkilemediğine kıyas ederler.¹⁸⁵ Suyûtî, Hicaz lehçesiyle Temîm lehçesi arasında lafızlar hakkında çokça görüş ayrılığı bulunduğunu söyler.¹⁸⁶

2) Bazı Araplar, رأيتُ أحمدًا، رأيتُ عمرًا örneğinde olduğu gibi gayri münсарif kelimeleri münсарife dönüştürürler.¹⁸⁷ Kur'an'da (إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلْسَلًا وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا) (İnsan suresi 76/4. ayet) ifadelerinin okuyuşu bu görüşten kaynaklıdır.¹⁸⁸ Suyûtî, Ahfeş'in bir görüşünü söyler “ Gayri munsarîf, bazı Arapların dil açısından tercihinine bağlı munsarîf olur.” İbn Cinnî bu konu hakkında herhangi bir yorumda bulunmuyor ve şairlerin şiirlerinde gayri munsarîf kelimeleri munsarîf hâlde kullandıklarını ve zamanla bu kullanımın dillerde nazımlar hâlinde cereyan ettiğini söyler. Ayetin tefsirine gelince (سلاسلاً) kelimesi (أغلالاً) kelimesi münasebetiyle munsarîf sayılmıştır.¹⁸⁹

3) Müsennânın ref, nasb ve cer hâlde bulunduğu irabı hakkında lehçeler arasında bulunan farklılıklar. Bazıları müsennâyı elif ile ref eder, yâ ile nasb ve cer ederler. Arapların geneli bu irab şeklini tercih ederken Benî Hâris kabilesi müsennâyı sadece elif ile ref, nasb ve cer ederler.¹⁹⁰

4) İki sakinin ardarda gelmesi (التقاء الساكنين) durumunda, sakin harflerin harekelendirilmesi hakkında kabileler arasında bulunan farklılıklar.

(أولئك الذين اشتروا الضلالة بالهدى فما ربحت تجارتهم وما كانوا مهتدين) (Bakara suresi 2/16. ayet) İbn Cinnî اشْتَرُوا الضلالة şeklinde okuyan Araplar olduğu gibi esre ile اشْتَرُوا الضلالة

¹⁸⁵ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 168, Naîmî, *Dirâsât 'inde İbn Cinnî*, 243-244.

¹⁸⁶ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 2: 275-277.

¹⁸⁷ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *Sırrü Şinâ'ati'l-İ'râb*, nşr. Hasen Hindâvî, (Dimeşk: Dâru'l-Ḳalem, 1:Baskı, 1985), 493; Celâlüddîn es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem 'u'l-Cevâmi'*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî, (Mısır: el-Mektebe et-Tevkîfiyye, 1.Baskı 1999), 1: 131-132; Naîmî, *Dirâsât 'inde İbn Cinnî*, 246.

¹⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, c.II, 98, Naîmî, *Dirâsât 'inde İbn Cinnî*, 246.

¹⁸⁹ Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, 1: 131-132; Naîmî, *Dirâsât 'inde İbn Cinnî*, 246.

¹⁹⁰ Cemrân, *Mu'cemu'l-Faşih*, 19.

şeklinde ve de fetha ile اشْتَرُوا الضلالة şeklinde okuyanlar da vardır.” der. İbn Cinnî lehçeler arasında görülen bu farklılığa yorum getirmez. İfadeyi esreli okuyanlar (التقاء) (الساكين) den kurtulmak için dildeki asıl kullanımını esas alırlar, ötreli okuyuşu tercih edenler okuyuşun kelimedede geçen vâv harfi ile ilişkisini kurarlar, üstün hareke ile okuyanlar ise dile kolay geldiği için bu okuyuşu tercih ederler.¹⁹¹

5) Haberin yerine gelen müstesnâ (ليس) den dolayı nasb veya ref edilmesi hakkında Hicazlılar ile Benî Temîm arasında bulunan ihtilaf. Hicazlılar ليس الطيب إلا المسك örneğinde görüldüğü gibi müstesnânın haberini nasb ederler. Fakat Temîmliler ليس الطيب إلا المسك şeklinde söyleyerek müstesnanın haberini ref ederler.

6) Kelimenin çeşitleri konusunda görülen farklılıklar. Hicazlılar (هَلَمَّ) kelimesini isim kabul ederken Temîmliler fiil sayarlar.

7) (أمس) kelimesinin ref hâli konusunda görülen farklılıklar. (أمس) kelimesi Hicazlılara göre mebnî iken Temîmlilere göre mu'rabdır.

8) Cümlede yer alan fiile ait bir fâil çeşidinin varlığı hakkında oluşan farklılıklar. Bazısına göre fiile ait fâil, ya zamir ya da zahir isimden biri getirilerek yapılır. Diğer bir kullanıma göre fiile ait fail, fiille gelen merfu muttasıl zamirle birlikte zahir isim getirilerek yapılır. (أكلوني البراغيث) örneğinde Benî Hâris, zamir ve zahir isimden oluşan iki fail çeşidini bir fiille kullanmışlardır. Bu görüşlerine (وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا) ayetini delil getirirler.¹⁹²

Vakıf konusunda bazı Arap kabileleri arasında farklılıklar görülmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Bazı kabileler mansub üzere vakfı, elif ile yaparlar. Örneğin (فرجاً)'in yerine (رأيت فرج) şeklinde vakıf yaparlar.

2) Bazıları elif üzerinde vakfı, hemze ile yapar. Örneğin (رجلاً) 'in yerine (رأيت رجلاً) şeklinde hemzeli vâkıfı tercih ederler.

3) Bazıları vakıf hâlinde son harfi şeddeler. Örneğin (جاء خالد) 'de.....

4) Bazıları vakıf hâlinde hâ harfine dönüşen tâ harfini, tâ-i meftûha okuyuşuyla vakıf yapar. (عليك السلام والرحمت) örneğinde görüldüğü gibi (الرحمة) yerine tâ-i meftûha ile vakıf yapılmıştır.

¹⁹¹ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 3: 134; Naîmî, *Dirâsât 'inde İbn Cinnî*, 247.

¹⁹² Cemrân, *Mu'cemu'l-Faşih*, 19-20.

5) Bazıları muhatab müennes zamir üzerinde şîn ya da sîn harfi ekleyerek vakıf yaparlar. Örneğin (عليك) kelimesi üzerinde (عليكش) veya (عليكس) şeklinde vakıf yaparlar.¹⁹³

Sentaks düzeyi; lehçelerin sayısının çoğalmasına sebep olan, Araplar arasında ortaya çıkan farklılıkların en büyüğüdür. Lehçeler, sıralanan bu sıfatları kullandığı ve bunların kabileler arasında yayıldığı nispetinde birbirine yakınlaşır ve uzaklaşırlar.¹⁹⁴

Lehçeler arasındaki önemli farklılıklardan biri ve lehçeler arasında görülen ayırt edici özellikleri ortaya çıkarmada rolü bulunan, anlama delalet etmesi yönünden görülen farklılıklardır.

2.3.4. Semantik Düzeyde Arap Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar

Sîbeveyhi “Araplara göre kelimeler, manadaki farklılık sebebiyle lafızların birbirinden farklılaşması, aynı manada iki lafzın farklılaşması ve manaları farklı iki lafzın aynı olması şeklinde görülür.”¹⁹⁵

Sîbeveyhi, eski Arap kabilelerinde lehçelerin farklılaşmasına işaret ederek semantik düzeyde şu şekilde sıralar:

1) **Müşterek Lafız:** “Bir kelimenin çok sayıda anlamının olmasıdır”¹⁹⁶ (الخال) “boş yer, ben, bulut, siyah dağ, binek ve yük hayvan vb.” anlamlarda kullanılması gibi.¹⁹⁷ Lafz-ı müşterek, zıtlık olarak da isimlendirilir. Kutrub (ö.210/825), “Zıtlık şeklinde isimlendirilen lafz-ı müşterek; iki ya da daha fazla manaya gelir, bu manalar genelde birbirine zıt olurlar, birbirine zıt iki manaya delalet ederler” der.¹⁹⁸ وثب kelimesi “kalkmak ve başarılı olmak” anlamına gelir, aynı zamanda Himyerlilerin lehçesinde zıt manada “oturdu” anlamına da gelir.¹⁹⁹

İbn Dürüsteveyh (ö.347/958) başta olmak üzere ilk dönem dil âlimlerinin bazıları lafz-ı müşterek mevzusunu reddederler ve lafzın manalarından birinin hakiki diğerinin ise mecazi manaya geldiğini savunurlar. Fakat bu âlimlerin çoğu, müşterek

¹⁹³ Naîmî, *Dirâsât inde İbn Cinnî*, 247.

¹⁹⁴ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 18.

¹⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1: 24.

¹⁹⁶ Abdüttevâb, *Fuşûl*, 308-309; Abdülfettâh el-Berkâvî, *Muqaddime fî Fıkhî'l-Luğâ'l-'Arabiyye ve'l-Luğâti's-Sâmiye*, (Kahire: el-Cerîs li'l-Kumbiyoter ve't-Ṭibâ'a, 2.Baskı, t.y.), 207.

¹⁹⁷ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 369-386.

¹⁹⁸ Abdüttevâb, *Fuşûl*, 309; Berkâvî, *Fıkhî'l-Luğa*, 206-208.

¹⁹⁹ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 387-402.

lafz-ı'nın bulunduğunu pek çok örnekle ispat ederler. Asmaî, Halîl, Ebû Ubeyde (ö.209/824) ve Sîbeveyhi bu görüşü savunan âlimlerin başlıcalarıdır.²⁰⁰

2) **Müteradif Lafızlar:** Kutrub'un tarifinde "farklı iki lafızın aynı anlamda kullanılması"²⁰¹ şeklinde geçer. Müteradif lafızlar, aynı anlama gelen ikiden fazla lafızlarda da yer almaktadır. İsimlerde geçen müteradif lafızlara örnek olarak aynı anlama gelen المهند، الحسام، السيف kelimeleri, fiillerde geçenlere örnek olarak مضى، ذهب، انطلق verilebilir. İmruülkays'ın (ö.544) muallakasında şöyle geçer:

وأردف اعجازاً وناء بكلل فقلت له لما تمطى بصلبه²⁰²

Bu beyit *Kaşâidü'l-Aşera*'da aynı ifadelerle geçer. Cemheratü Eş'âri'l-'Arab kitabında Asmaî'den gelen diğer bir rivayette aynı beyitte geçen بصلبه ibaresi بجوزه ile değiştirilerek yazılmıştır. Bu iki kelime "beli uzatmak"²⁰³ manasında aynı anlama gelir. Beytin iki farklı şekilde geçmesini sebebi, eski Arap dillerinin birbirine karışmasıdır. Bu iki kelimenin aslı fasih dilde yer aldığı için aynı oranda kullanılmışlardır.

Müteradif lafızların olduğunu kabul edenlerden İbn Hâleveyh (ö.370/980) السيف 'in elli ismini ve الأسد 'in onlarca ismini bildiğiyle övünç duyar. Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), ise العسل kelimesinin isimlerinin yer aldığı bir kitapçık yazmıştır.²⁰⁴ Sîbeveyhi, Müberred, Asmaî müteradif lafızların varlığını kabul ederler. Asmaî, Hârun Raşîd'in الحجر kelimesinin yetmiş ismini ezberlediğini söyler.²⁰⁵ Müteradif lafızları kabul etmeyenler, müteradif olduğu söylenen kelimelerin arasında az da olsa mana farkının bulunduğunu iddia ederler. جلس، قعد kelimelerinin manalarında farklılık bulunduğunu, القعود'un ayakta iken oturmak anlamında kullanıldığını الجلوس'un ise yan taraf uzanıyorken oturmak anlamının kastedildiğini söylerler. Ayrıca onların görüşüne göre السيف ve الأسد kelimelerinde olduğu gibi varlığın diğer isimlerini onun niteliklerine delalet eden sıfat gibi kabul ederler.²⁰⁶ İbn Fâris (ö.395/1004), müteradif lafızları reddetmemesine rağmen السيف، والمهند، والحسام gibi bir şeyin Araplar tarafından farklı

²⁰⁰ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 166; İbrâhîm Enîs, *Delâletü'l-Elfâz*, (Mısır: Mektebe Anglo el-Mısriyye, 5.Baskı, 1984), 214-215.

²⁰¹ Ebû Ali Muhammed b. El-Müstenîr, *Kitâbü'l-Ezdâd*, nşr. Hannâ Haddâd, (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1.Baskı, 1984), 69.

²⁰² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr*, nşr. İdâretü't-Tibâ'a'l-Münîriyye, (Dimeşk: Dâru'n-Neşr et-Tibâ'al-Münîriyye, t.y.), 35; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 537-541.

²⁰³ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebû el-Hattâb el-Kureşî, *Cemheratü'l-Eş'âri'l-'Arab*, nşr. Ali Muhammed el-Becâdî, (Mısır: Nahdatü'l-Mısra li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, t.y.), 132.

²⁰⁴ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 151-159.

²⁰⁵ İbn Fâris, *eş-Şahîbî*, 21; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 405; Kerîm, *el-Muktezâb*, 193.

²⁰⁶ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 151-159.

isimlerle adlandırılması hakkında şöyle söyler: İsim bir tanedir o da السيف'dir, sonrasında gelen lakaplar onun sıfatlarıdır" der.²⁰⁷

Müteradif lafızları reddedenlerden İbn Dürüsteveyh (ö.347/958): "İki farklı lafzın bir manaya gelmesi caiz değildir. Ancak bu iki lafızdan biri bir milletin dilinde diğeri de başka bir milletin dilinde gelir. Arap dili ve a'cemi dilde veya Rum ve Hint dillerinden gelmesi gibi."²⁰⁸

Eski Arap kabilelerin lehçelerinde görülen farklılıkları fenotik, morfolojik, sentaks ve semantik düzeyde ele almış olduk. Bu bilgilere ek olarak bedevi ve medeni kabileler arasında görülen lehçe farklılıklarının bazılarını söyleyeceğiz.

2.4. BEDEVÎ VE MEDENÎ LEHÇELERİN SIFATLARI ARASINDAKİ FARKLILIKLARIN BAZILARI

Arap kabilelerinde çevresel farklılıklarının etkisiyle lehçeler iki kısımda incelenir:

1) Kabileler, lehçelerinde kendilerine özel fenotik özellikler kazanmaları, çölde tecrit edilmiş bir yaşam sürmelerinin neticesinde gerçekleşir. Çöl yaşamının çevresel konumu, bu kabileler üzerinde etkili olmuştur. Bu tür yaşam sürenler "bedevi kabileler" olarak anılırlar.

2) Medeni yaşam süren kabileler, Arap şehirlerinde geçimlerini sağlamaları ya da bu şehirlere yakın oluşları sebebiyle yerleşik çevrenin nitelik ve özelliklerini kazanırlar. Bu yaşam biçimini süren kabilelerin dili, yerleşik çevreyle uyumlu ve bedevi çevreden farklı fenotik özelliklere sahiptir.

Fenotik özellikleri bakımından kabileler arasında bedevi ve medeni ayrımı tam olarak kastedilmemektedir. Arap kabilelerin bir yerden başka bir yere taşınmaları, birbirlerine karışmaları sebebiyle özellikle yerleşik çevrede dilin çok az ortak fonetik özelliğe sahip olduğu görülür.

Bedevi lehçeleri diğer medeni lehçelerden ayıran en bariz özellikleri şöyle sıralanabilir:

1) Bedevi kabileler imâle ile okuyuşa eğilim gösterirken medeni kabileler özellikle Hicazlılar üstün harekeli okuyuşu benimsemişlerdir.

²⁰⁷ İbn Fâris, *eş-Şahîbî*, 97.

²⁰⁸ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 403; Kerîm, *el-Muktezâb*, 191; Abdüttevâb, *Fuşûl*, 310-316.

Suyûtî konuyla ilgili *Muzhîr* adlı kitabında şöyle bir rivayete yer verir: “Bir adam Ömer b. Hattab’a şöyle der: “(ظحى)(بضى) şeklinde söyleyen bir kişi hakkında ne dersin?” demiştir. Ömer ve onunla birlikte bulunanlar şaşırırlar. Adam, “Ey Emîrû'l-mü'minîn bu (لغة) der” ve ibareyi esreli telaffuz eder. Orada bulunanlar lâm harfini (لغة) şeklinde kesralı telaffuzuna, (ضحى)kelimesinde dâd harfini zâ harfine (ظى) kelimesinde zâ harfini dâd harfine dönüştürmesinden daha çok şaşırırlar”.²⁰⁹

2) Bedevi kabilelerin istediği/gayret gösterdiği ve tutucu bir tavır gösterdiği sert dilin belirtilerinden biri de ötreli telaffuz etmeye eğilim göstermeleridir. Bedevi kabilelerin bu telaffuz biçim onları diğer kabilelerden ayıran özelliklerdir. Medeni kabilelerde esre okuyuşla telaffuz edilen kelimelerin çoğunun bedevi kabileler tarafından ötre ile okunduğunu görürüz. Ötre ve esre hareketlerinden birini diğerinin yerine getirmek mümkündür. Çünkü bu iki hareke lîn fenotik (و،ي)/ses özelliğine sahiptir.²¹⁰ Bunun örneklerini Irak'ta bedevi çevrenin etkilerinin görüldüğü Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât (ö.156/773) ve Ya'küb b. İshâk el-Hadramî (ö.205/821) kıraatlerinde *عليهم، إليهم* kelimelerinin *الهاء* harfinin ötreli okunurken Hicaz çevresinde esre ile telaffuzunda görmekteyiz.

3) Bedevi kabileler, hızlı konuşma tarzları sebebiyle telaffuzda sert seslere eğilim gösterirler. Bedeviler, medenilerin aksine sözlerinde hızlı ifadeye başvururlar. Ayrıca bedevilerin sert ses yapısı; kaba tavrıları, mizaçları ve sert yapılarıyla uyum hâlinindedir. Yumuşak, gevşek ve sakin fonetik yapıya sahip medenilerin aksine bedeviler kuvvetli ve hızlı seslerle telaffuz ederler. Medenilerin fenotik açıdan bu dil yapısı onların rahat bir yaşam sürmelerinden kaynaklanır.

4) Harflerin tefhîm ve terkîk sıfatında görülen farklılıklar. Bedevi kabileler *العجعة*'de olduğu gibi seslerin tefhim sıfatıyla okuyuş tarzına tutunurken, medeniler seslerin terkik sıfatıyla telaffuzunu tercih ederler. Sözlüklerde tefhîm harflerini ve eski Arap lehçelerinin bu harflerdeki konumu ele alınır. Bedevi kabileler, bu harfleri üç şekilde ifade eder:

a) Sâd ve Sîn:

Bazı bedevi kabileler sîn harfini sâd harfi gibi telaffuz ederler. Bedevi hayatları düzeye sürdürmeleri sebebiyle Temîm'in Benî Anber kolu, seslerin tefhimli

²⁰⁹ el-Abdülâvî Kaddûr, “el-Lehecâtü'l-'Arabiyye el-Ķadîme ve Eşerühâ fî't-Türâşi's-Şi'ri”, erişim 12 Eylül 2018, <http://hekmah.org/اللهجات-العربية-القديمة/>

²¹⁰ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 81; Enîs, *el-Eşvâtü'l-LuĶaviyye*, 38.

okuyuşuna eğilim göstermesi, konunun örneğini teşkil eder. Onlar, (الساق) kelimesini (الصاق) şeklinde telaffuz ederler. Bu kelimeler İslâmdan önce bedevi kabilelerin mufahham tarzda (الصاق), medenilerin ise (الساق) şeklinde murakkak tarzda okuyuş şekli ibarelerde yer alır. İslâmdan önce sadece bir okuyuş tarzıyla telaffuz edilen, fakat İslâm sonrasında dil ravileri aracılığıyla başka bir şekilde ifade edildiği söylenen kelimeler vardır. (الصقر) kelimesinin (السقر) şeklinde telaffuz edildiği söylenir. Bu örnekte görülen son okuyuş şeklinin belirli bir kabileye aidiyeti yoktur, yani İslâm öncesi kullanımının herhangi bir aslı yoktur. Bu sebeple (الصقر) kelimesinin medeni yaşam ortamında gelişmesi ile (السقر) şeklini aldığı yorumunu yapabiliriz. Ayrıca (الصراط) kelimesinin aslı sâd harfiyle telaffuzdur, sîn harfi ile (السرط) şeklindeki telaffuzu değildir. Bu örneğin delilini *Kur'an*'da sâd harfi ile geçmesi oluşturur. (الصراط) kelimesinin dilin gelişimi sonucu sîn harfiyle (السرط) şeklinde telaffuz edilmiştir.²¹¹

b) Kâf ve kâf:

Medeni çevrenin kâf harfine yönelemesine karşılık bedeviler kâf harfine eğilim göstermişlerdir. Ya'küb el-Hadramî “Temîm ve Esed kabileleri قشطت kelimesini kâf harfi ile telaffuz ederler, Kays kabilesi ise kâf yerine kâf harfini kullanarak كشتت şeklinde ifade ederler. Çünkü bu ikisi farklı iki kabilenin dilidir.”²¹² der. Ya'küb'dan yapılan bu alıntıda öncesinde ifade ettiğimiz üzere aynı anda yaygın olan iki telaffuz biçiminin varlığını görebiliriz. Telaffuzun bir biçimi bedevilik diğeri ise medenilik özelliğiyle ayırt edilir. Bu biçimlerin hangisinin asıl hangisinin onun kolunu oluşturduğunu bilemiyoruz. Ayrıca bir kelimenin iki biçimde telaffuzu şekliyle karşılaşıyoruz, bunlardan biri kelimenin asıl okunuş biçimini temsil ederken diğerrinin, ilki üzerine telaffuzdaki gelişim sebebiyle değiştiğini görüyoruz.²¹³

c) Tâ ve tâ

Bedevi kabileler bazı durumlarda t̂a harfini tercih ederken medeni kabileler t̄a harfini seçerler. *Lisânü'l-Arab*'da: “أفلطني الرجل إفلاطاً” ifadesi أفلنتي gibidir. Bu kelime makbul olmayan Temîmi lehçesinden (أفلنتي)'den gelir.”²¹⁴

5) Harflerin cebr ve hems sıfatlarında görülen farklılıklar. Bedevi, çöl yaşamı konumu itibariyle, herhangi bir engel olmaksızın geniş ve uzak mesafelerde seslerin yaygınlık göstermesi sebebiyle bu çevrede yaşayan bedevi kabileler, söylediklerinin

²¹¹ Enîs, *fî lehecâti 'l-'Arabiyye*, 112.

²¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7: 379; Enîs, *fî lehecâti 'l-'Arabiyye*, 114.

²¹³ Enîs, *fî lehecâti 'l-'Arabiyye*, 114.

²¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7: 372; Enîs, *fî lehecâti 'l-'Arabiyye*, 114.

anlaşılması ve uzak yerlere kadar ulaşması için seslerin cehrî telaffuzunu tercih ederler. Medeni çevre ise, birbirine yakın mesafede oldukları ve konutlarını çevreleyen bir duvar içerisinde birbirleriyle konuştukları için böyle bir şeye ihtiyaç hissetmezler. Bundan dolayı medeni kabileler seslerin hems sıfatı üzere telaffuzlarını sürdürürler. Medeniler tarafından tâ şeklinde telaffuz edilen harf bedevilerce dâl ile genelde de tâ harfiyle ifade edilir. Medenilerin kullandığı sîn harfini bedeviler zây harfi ile telaffuz ederler. İbn Mes'ud kıraatinde Hüzeyl lehçesiyle yer alan (عئى) ifadesi (حئى)'in yerine kullanılır.²¹⁵ Dilin görülen bu olguları, eskilerin dediği gibi 'Hüzeyl'in fehfehası' şeklinde isimlendirilir. Bu ise bedevi lehçedir.²¹⁶

6) Tahkîk-i hemze ve teshîl-i hemzede görülen farklılıklar. Hemzenin tahkîkî ve teshîlî okuyuş tarzında aşamalar yer alır.

a) Tahkîk-i hemzenin aşamaları: Bizdeki kullanımında görüldüğü şekilde telaffuz edilmiş sonraları ayn harfine benzetilerek okunmuştur. Ayn harfi ile okuyuş tarzı, bedevi kabilelerin tahkîki hemzesinde görülür.²¹⁷ İbn Düreyd'in (ö.321/933) 'Cemhera'sında, "Benî Temîm ve sonrakiler hemzeyi tahkîkî tarzda ayn harfine dönüşecek şekilde okuyorlar."²¹⁸ şeklinde geçer.

b) Teshîl-i hemzenin aşamaları: Hemzenin sözden düşmesi sonrasında medd harfine çevrilmesi sonucu beyne beyn ismi verilerek teshîl özelliği kazanır. Hemzede bu türlü teshîl uygulaması medenî kabilelerde görülmektedir.

7) Sesleri bitişik harflerin etkisi.

Sesleri bitişik harflerin etkisi bedevi kabileler arasında çokça görülür. Bu durum, çocukluk çağında lafızlarda oluşan hatalarla izah edilir. Bedevi yaşamda ebeveynin meşguliyetlerinden kaynaklanır. Çocuğun hata yaptığı durumlarda etrafında onun telaffuzunu düzeltten bir kişinin olmaması sebebiyle sesleri bitişik harflerin tesiri yaygınlık kazanmıştır. Bedevi yaşamın aksine medeni çevre tahkîk-i esvâta eğilim gösterir. Medeni hayat tarzında yetişen çocuklar tahkîk-i esvâta, seslerin telaffuzuna önem gösteren ve bu konuda kendilerine yardım eden birilerini yanlarında bulurlar.

8) Bedevilerin hızlı telaffuz biçimine eğilim göstermeleri ve bazı harfleri istiğna ederek ve işitildiğinde anlamını etkilemeksizin sesleri birbirine idgam etmeleri. Bu

²¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15: 28.

²¹⁶ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 95.

²¹⁷ Enîs, *fî lehecâti'l-'Arabiyye*, 98.

²¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *el-Cemhera*, nşr. Remzî Münîr Ba'lebekkî, (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1.Baskı, 1987), 2: 886.

durum bedevilerin tembelliğe ve rahatına düşkün tabiatlarından kaynaklanır. Daha fazla çaba harcamamak için sözün kısa olanını seçerler. Bu sebeple bedevi lehçesinin kazandığı fenotik özellikler medenilerin lehçelerindeki özelliklerden farklılaşmıştır. Çünkü medeniler; telaffuzu güzel bir şekilde yerine getiriyorlar, seslerin birbirine karıştırmaktan uzak duruyorlar, cehr ve hems sıfatları aynıyla telaffuz ediyorlardı. İfadelerin güzel telaffuz niteliklerinin hepsi medenilerde toplanıyordu. Hicaz çevresinde özellikle Mekke’de medenilerin bu dil özelliklerini yaygın olarak görmekteyiz. Bundan dolayı Kureyş, Arapların en fasih diline sahip kabilesi kabul edilmiştir. *Kur’an*’ın indiği, şiirin derlendiği, kabilelerin edebiyat ve hitabet dili hâline geldiği ortak dil; Kureyş lehçesinin fonetik/ses özelliklerinden genel anlamda Hicaz çevresinden alınmıştır. Ortak dil ile Kureyş lehçesi arasında fenotik özellikleri bakımından çokça ortak yanları olsa da birbirinden farklılaştığı bazı özellikler de bulunmuştur. Tahkîk-i hemzenin Hicazlılarda olmaması, buna karşılık ortak dilin aslen varolması ve en meşhur kâfîlerin okuyuşunda yer aldığı yönünde rivayetlerin bulunması bu farklılığı gösteren örneklerden birini teşkil etmektedir.

Bu da bedevi ve medeni lehçeler arasında bulunan farklılıkların bazısını oluşturur. Arap dil ilimleri hakkında lehçelerle ilgili araştırmalarını Sibeveyhi gibi âlimlerin bazısı sadece fasih lehçelerle yetinerek, İbn Cinnî gibi bazıları da bütün lehçeleri alarak temellendirir. Bu durumu ve bu lehçelerin Arap dili çerçevesinde yapılan araştırmalardaki öneminden bahsedeceğiz.

2.5. İLK DÖNEM ARAP LEHÇELERİNİN ÖNEMİ

Âlimler, nahiv, sarf, dil gibi ilimlerle ilgili çalışmalarında istifade etmek için eski lehçelere büyük önem gösterirler. Fenotik, morfolojik, sentaks ve semantik düzeyde lehçeler arası farklılıklar çok olmasına rağmen bu lehçeler üzerinde çalışmalarını sürdürürler. Dil âlimleri, çalışmalarında, belirli bir lehçe üzerinden delillendirmede bulunmayıp genelde fasih lehçelerden delil gösterirler. İbn Cinnî’nin (ö.392/1002) *el-Ḥaşāiṣ* kitabının ‘İhtilâfü’l-Luġāt ve Küllühâ Ḥucce’ ismini verdiği bölümünde bunun örnekleri görülmektedir. İbn Cinnî bu bölümde lehçelerin hepsini almaya teşvik ediyordu. O, Lehçeler kıyas ve rivayet bakımından zayıf olsa da rivayet bakımından en geniş ve kıyas bakımından en kuvveti olan lehçeyi tercih ediyordu.

Lehçeler, tesbit ve delil gösterilmeleri açısından Arap dil meseleleri ve sorunlarıyla karşılaşan dil, sarf ve nahiv âlimleri tarafından büyük öneme sahiptir.²¹⁹

Kıraat âlimleri de çalışmaları çerçevesinde bu lehçelerden istifade etmektedirler. Kıraat biçimlerinin çoğunu bu lehçelere nisbet ederler. Suyûtî, “Ebû Bekr el-Vâsîfî (ö.571/1127)’nin *el-İrşâd fi'l-Kıraâti'l-‘Aşr* kitabında; ‘*Kur’ân*’da elli dil bulunur. Bu diller: Kureyş, Hüzeyl, Haş‘am...vb.’dir”²²⁰

İlk dönem âlimlerinin lehçeler konusuna önem göstermeleri ve bunları araştırmalarında kullanmalarına rağmen, sadece ilk dönem Arap lehçeleri konusunu ele alan eserlere ulaşamıyoruz. İlk dönem âlimleri, Arap dilinin dallarının hepsinde kitap telif etmelerine rağmen bu alanda yazılmış kitaplar bulunmamaktadır. Eski Arap lehçeleri, tarih, dil, edeb, kıraat ve rivayet kitaplarında dağınık bir şekilde yer alır.²²¹

Çağdaş dilcilerin araştırmalarında eski Arap lehçelerine verdikleri önem için birinci bölümün sonlarında ifade ettiğimiz gibi, bu lehçeler hakkında yapılan araştırmalar çok büyük önem arz etmektedir. Bu önemi şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Arap dilindeki gelişmelerin anlaşılmasında araştırmacılara fayda sağlar

2) Fasih Arap dilinin ve şiir dilinin aslını açıklaması.

3) Çeşitli *Kur’an* kıraatlerinin aslının nereden kaynaklandığını ve hangi lehçeden geldiğinin bilgisine ulaşılmasında faydalar sunması. Bu kıraatler çeşitli Arap lehçelerinden gelmesine rağmen bu lehçelerin ismi zikredilmeksizin rivayet edilmiştir. Bu ilim bu rivayetlerin kaynağını bize verir.

4) Arap dilinin zenginleşmesine ve kuvvetlenmesine yardımcı olması.

5) Çağdaş ve ilk dönem Arap lehçeleri arasında ilişki kurar. Fasih dilde yer alan (سكرى) kelimesi günümüzde Mısırlılarca سكرانة şeklinde kullanılmaktadır. Mısırlıların kullandığı bu kelimenin aslı Benî Esed lehçesinden gelmektedir. رَغيف، شَعِير kelimeleri fasih dilde (فَعِيل) vezninde kullanılması gerekirken Temîm lehçesinde ilk harfler kesra ile harekelenirler. Temîm lehçeli bu kelimelerin ikinci harfleri hurûf-i halk harflerinden olduğu için ilk harfi kesra ile telaffuz ediyorlardı.²²²

²¹⁹ Cemrân, *el-Faşîh*, 20-21.

²²⁰ Abdürrahmân b. Ebû Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘Ulûmi'l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 2: 122.

²²¹ Kerîm, *Muhteżab*, 43.

²²² Kerîm, *Muhteżab*, 43-46.

Bunlar eski Arap lehçeleri araştırmalarında da bazı faydalar sağlar. Lehçeleri ihtiva eden kaynaklara dayanan, modern âlimlerin çalışmalarında büyük bir öneme sahip olan bu kaynaklardan bahsedeceğiz.

2.6. ARAP LEHÇELERİ KAYNAKLARI

İlk dönem âlimleri yapmış oldukları araştırmalarında lehçelere özel bir yer vermezler. Fakat kitapları; şiiir, nahiv, sarf veya lügat alanında yapmış oldukları araştırmalarında Arap lehçelerinden bahsederek ya da onları delil göstererek bu konularını ihtiva eder. Modern dönem âlimleri ilk dönem lehçeleri hakkındaki araştırmalarını bu kaynaklara dayandırır. Bu kaynakların en önemlileri şunlardır:

2.6.1. *Kur'an* Kiraatleri²²³

Kur'an kiraatleri, eski Arap lehçeleri çalışmalarında başvurulan ilk kaynaklardan sayılır. Hz. Peygamber'den mütevatir olarak “*Kur'an* yedi harf üzere nazil olmuştur, kolayınıza geldiği şekilde okuyunuz.”²²⁴ şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber'in bu sözü; Medine'deki Mescid-i Nebevî'de sahabe arasında *Kur'an* kiraati çerçevesinde görüş ayrılığı olması ve onun huzurunda sorunu arz etmeleri üzerine söylenmiştir.

Sahabe arasında kiraat farklılığının oluşmasındaki sebeplerden biri de, Hz. Peygamber'in bir sahabiyi bir kiraat üzere okuturken başka bir sahabeyi diğer kiraatte okutmasından kaynaklanıyordu. Sahabeler arasında görülen bu kiraat farklılıkları Mekke'de görülmüyordu. Çünkü sadece kendi yerli halkının yaşadığı Mekke'de *Kur'an* bir harf üzere okunuyordu. Medine'de Müslümanlar çoğalmış, kabilelerin sayısı artmıştı, ayrıca halk arasında lehçesini değiştirmekte zorluk çekenlerin özellikle de yaşlı, kadın ve çocukların bulunması gibi sebeplerin hepsi, farklı lehçelerin görüldüğu insanlar arasında kiraat farklılıklarının oluşmasına sebep olmuştur. Hz. Peygamber bu sözü ile sahabe arasında oluşan kiraat farklılıklarını onayladı ve yedi harften kolayını okumayı tavsiye etti. Kiraat ilminde yer alan yedi okuyuş bu yedi harften doğdu. İbn Cezeri *Kur'an*'ın Arapların kendi diliyle indiğini, fakat Arapların farklı lehçe ve dil

²²³ Râcihi, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Ķirââti'l-Ķur'âniyye*, 67-82.

²²⁴ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû'l-Fadl el-Askâlânî, *Fetĥu'l-Bâri řerĥu Saĥîhi'l-Buĥârî*, nşr. Abdülazîz b. Abdullah el-Bâz, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 9: 23-24,26; şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf İbn Cezerî, *en-Neşrû fi'l-Ķirââti'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed ed-Dubbâ', (y.y.: Matbaati't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, t.y.), 1: 21.

özelliklerine sahip olduğunu söyleyerek “Kişinin bir dilden başka bir dile geçmesi veya bir harften diğer bir harfe geçişi zor oluyordu. Hatta onların bazısı bunu yapamıyorlardı.” der, devamında ise şu cümlelere yer verir: “Şayet kendi dillerinden vazgeçmeleri ve lehçelerini bırakmalarıyla sorumlu tutulsalar, bu onların güç yetiremeyeceği bir vazife olurdu.”²²⁵

Hicri II.yy başlarında sağlam, güvenilir ve doğru bir yolla yedi kâri’ meşhur oldu ve yedi kıraat doğdu, bu kıratların ardında ise on kıraat doğmuş oldu. Âlimler kıraatin doğruluğu için bazı şartlar koydular. Âlimlerin koymuş olduğu bu şartlar kıratların sahih ve şâzz şeklinde sınıflandırmalarına sebep oldu ve sahih kıraatin rivayet zinciri Hz. Peygamber'e dayandırıldı. Bu dayandırma sebebiyle sahih kıraat Arap lehçeleri çalışmalarının en sağlam kaynağı oldu. Ayrıca Osman mushafına uymayan şâzz kıraatinden de faydalanılıyordu. Şâzz kıraatler, eski Arap lehçeleri çalışmalarında kaynak olması açısından fayda sağlıyordu.

Kur'an kıraatleri kaynaklarına ek olarak ilk dönem Arap lehçeleri araştırmalarında fayda sağlayan bazı Arapça kitaplardan bahsedip âlimlerin bu alandaki araştırmalarını dayandırdığı en önemli kitapları sıralayacağız.

2.6.2. Arapça Kitaplarında Kabilelerin Lehçeleri²²⁶

İlk dönem âlimlere ait Arapça kitaplar, çok sayıda eski Arap lehçeleri hakkında konuları ihtiva eder. Öncesinde bahsi geçtiği üzere bu kitapların bazısı, lehçelerin ait olduğu kabilelerin ismini zikrederken bazısı da bu isimlerden bahsetmez. Her iki durumda da modern dönem âlimleri temel kaynak olarak bu kitaplara araştırmalarında yer verir. İlk dönem Arapça kaynaklar şunlardır:

2.6.2.1. Lügat Kitaplarda

İlk dönem âlimler eski Arap lehçeleri konusunu özel olarak ele alan kitaplar yazmadılar. Fakat dil ilimleri, mu'cemler veya diğer alanlarda bu konuya değindiler. Bu

²²⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1: 22.

²²⁶ İbn Nedîm Ebû'l-Ferac Muhammed b. İshâk b.Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî el-Mu'tezilî eş-Şî'î, *el-Fihrist*, nşr. İbrâhîm Ramazân, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2.Baskı, 1997), 64-91; Abdürrahmân b. Ebû Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *Buğiyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyine'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, (y.y.: Neşreden: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1.Baskı, 1964), 540; Râcîhî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Ķirâati'l-Ķur'âniyye*, 50-60; Cemrân, *el-Faşih*, 34-37.

âlimler lehçeler ve kabileler arasında farkların olduğunu söyleseler de her lehçenin hangi kabileye ait olduğunu ifade etmediler.

Kitâbü'l-Luġât adıyla meşhur olan kaynakların müellifleri aşağıda zikredilmiştir:

- 1) Yûnus b. Hacîb'in (ö.183/799)²²⁷
- 2) Ferrâ'nın (ö.207/822)²²⁸
- 3) Ebû Ubeyde'nin (ö.210/825)²²⁹
- 4) 'Asmaî'nin²³⁰
- 5) Ebû Zeyd (ö.215/830)²³¹
- 6) İbn Düreyd'in (ö.321/933),²³² ile
- 7) Huseyn b. Mühezzeb el-Mısrî (ö.650/1252)'nin *Kitâbu's-Sebeb fî Hâşri Luġâti'l-'Arab*.²³³

Bu kitaplardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Dil bilimcilerin bu kitaplardan yaptıkları nakiller, bizleri bu kaynakların mu'cem türünde olduğu fikrine götürür. İlk dönem bu mu'cem türü kitaplar, çeşitli lehçelere dayanan çok sayıda müfredatı içeriyor, fakat birkaç lehçe haricinde diğerlerini kabilelere nisbet etmiyordu

Sonraki dönem mu'cemle lehçeler konusuna daha fazla önem verdi, bazı lehçeleri kabile ve kentlerine dayandırarak nakillerde bulundu. Bazı müellifler lehçeler arasında karşılaştırma yapıp bunlardan en uygun olanını seçiyorlardı. Halîl'in *'el- 'Ayn'*, İbn Sîde'nin (ö.458/1066) *'el-Muħkem'*, İbn Manzûr'un (ö.711/1311) *'el-Lisân'*, Cevherî'nin (ö.393/1003) *'eş-Şihâh'*, Zübeydî(ö.1205/1790)'nin *'et-Tâc'* vb. gibi adlı eserlere baktığımızda bunların lehçeler konusuna büyük önem verdiklerini, ve kitaplarında lehçelere ait çok sayıda müfredata yer verdiklerini görürüz. Bu kitaplar lehçeler konusuna dair çalışmalarda büyük faydalar sağlamış olsalar da mu'cem türü olarak kalırlar ve özelde lehçeler konusunu araştıran kitaplar kategorisine girmezler. Ayrıca bu kitapların çoğu lehçeleri kabilelere nisbet etmez. *'el-Lisân'* müellifi İbn Manzûr, bazı müfredatı *'عند بعض العرب'* ifadesini kullanarak hangi kabileye ait olduğunu söylemeden nakleder.²³⁴

²²⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 64.

²²⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 91.

²²⁹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 76.

²³⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 78

²³¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 77.

²³² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 85.

²³³ Suyûtî, *Buġiyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luġaviyyîne'n-Nühât*, 540.

²³⁴ Cemrân, *el-Faşih*, 36-37.

Mu'cemlerden belli lehçelere yoğunlaşanlar var. Bunlar arasında özellikle Yemen lehçesi üzerine yoğunlaşan kaynaklar şunlardır:

1) İbn Düreyd'in 'el-Cemhera'sı: Yirmi üç lehçeyi konu alır çoğunluğunu Yemen lehçeleri oluşturur.²³⁵

2) Nişvân b. Saîd el-Humeyrî(ö.)'in '*Şemsü'l-'Ulûm ve Devâ'u Kelâmi'l-'Arab mine'l-Kulûm*': Yemen lehçesi araştırmalarının yapıldığı en önemli kaynaktır.²³⁶

Lehçeler konusuna önem veren diğer mu'cemler kaynakları:

1) 'Asmaî Abdülmelik b. Kureyb'nin 'en-Nahl ve'l-Keram'²³⁷;

2) Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö.224/838)'in '*er-Rahl ve'l-Menzil*'²³⁸;

3) Ebû Zeyd el-Ensârî (ö.122/740)'in '*el-Maţar*'²³⁹.

Bu mu'cemler dil maddelerini bir konu içerisinde toplayan kaynaklardır. Ayrıca farklı lehçeler hakkında yapılan araştırmalarda çokça müfredatı içermesinden dolayı müşterek, müteradif ve zıt lafızlara çokça yer alır.

Lehçe araştırmacılarının faydalanabileceği kaynak kitaplardan diğerleri ise şunlardır:

2.6.2.2. Nevâdir ve Emsâl Kaynakları²⁴⁰

Nevâdir kitapları ilk dönem Arap lehçeleri çalışmalarında kullanılan kaynak kitaplar arasında yer alır. Nevadir kitapları Arap dil kitaplarından olması hasebiyle ilk dönem Arap lehçeleri hakkında yapılan nakillerde önemli bir paya sahiptir. Nevâdir kaynakları, ilk dönem Arap lehçelerinde bulunan garib ve şâz ibareleri, metruk kelimeleri konu alan mevzuları içerir, bazı şiir beyitlerini ve recez beyitlerini konu alır.

Nevâdir kitap müellifleri, konuları ya da şiirleri ele alırken garib ve şâz kelimelere işaret ederlerdi. Onların bu yöntemi ilk dönem Arap lehçelerine hizmet etti. Böylece bu nevalidir kitapları çeşitli lehçeler üzerine yapılan çalışmalara, şâz ve garib kelimelerin bilgisine ulaşmak için yapılan araştırmalara kaynak oluşturdu. Ebû Amr eş-Şeybânî'ye (ö.206/821) ait *en-Nevâdir*, garib ve nadir lafızların çoğunu bir araya getiren

²³⁵ Bk. İbn Düreyd, *el-Cemhera*, el-Fehâris.

²³⁶ Bk. Nişvân b. Saîd el-Humeyrî el-Yemenî, *Şemsü'l-'Ulûm ve Devâ'u Kelâmi'l-'Arab mine'l-Kulûm*, nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî, Mutahhar b. Ali el-İryânî ve Yûsuf Muhammed Abdullah, (Beirut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, t.y.).

²³⁷ August Hafner, Luis Şeyho el-Yesû'î, *el-Beleğa fî Şüzûri'l-Luğa*, (y.y.: Kütübü't-Türâs, 2.Baskı, t.y.), 63.

²³⁸ Hafner, Şeyho, *Şüzûri'l-Luğa*, Kütübü't-Türâs, 121.

²³⁹ Hafner, Şeyho, *Şüzûri'l-Luğa*, Kütübü't-Türâs, 99.

²⁴⁰ Cemrâl, *el-Faşîh*, 34.

dil ve nevâdir kitaplarından sayılır. Müellif, eserinde bedevilerden işittiği nevâdirleri bir araya getirmesi ve ilk dönem Arap lehçelerini ortaya çıkarmaya nevâdir konularından daha fazla ilgi göstermesi itibatiyle ön plana çıkar. Nevâdir kitaplarından Ebû Zeyd'e ait olan '*en-Nevâdir*'de, lehçeleri nisbet edilen kabile isimleriyle yer vermesi bakımından önemli bir yere sahiptir.

İlk dönem Arap lehçelerini konu alan diğer bir tür, ise emsâl kitaplarıdır. Emsâl, cereyan eden bir olayın hemen ardından halkın söylediği sözlerdir. Emsâl kitap yazarlarından biri olan Meydânî'nin *Mecme'u'l-Emsâl* kitabı atasözlerini kabilere nisbet ederek bakımından bu alan da ön plana çıkar.

Lehçeler konusundaki araştırmalarda nahiv kitaplarının da rolü vardır. Nahivciler lehçeler özelinde çalışmalar yapmamış olsalar da konularında delil göstermek için lehçelere yer verirler.

2.6.2.3. Nahiv Kitapları²⁴¹

İlk dönem nahiv kitapları, eski Arap lehçelerini kabilelere dayandırmaksızın yazılmıştır. Sibeveyhi *el-Kitâb* isimli eserinde bazı lehçeleri kabilelerine nisbet ederek yer vermiştir. Kitabında yer verdiği nahiv örneklerini Hicaz ve Temîm lehçelerine dayandırarak delillendirmiştir. Alimler, araştırmalarını yalnızca fasih lehçelere dayandıran Sîbeveyhi'nin temsil ettiği Basra okulu ile çok sayıda Arap lehçelerini konu alan Kufe okulu arasındaki farklardan bahsetmektedirler.

Son dönem nahiv âlimleri, eski Arap lehçelerine büyük önem gösterdiler. İbn Malik (ö.672/1274) ve '*Elfiyye*' şerhiye yapan âlimler (en önemlilerden '*Şerhu'bni'n-nâzım*' ve '*Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*') ve er-Radî Esterâbâdî (ö.686/1287) bu dönem âlimleri arasında yer alır. Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*' isimli eserinde kemiyetli eski lehçe maddelerine yer vermiştir. Ayrıca İbn Cinnî *el-Hasâis* isimli eserinde *Dil Farklılıkları ve Delilleri Kısmı*²⁴² olarak isimlendirdiği ve lehçeleri konu aldığı başlıkta, Arap lehçelerin hepsinin kullanımının birini diğerinden ayırmaksızın mümkün olduğunu ve lehçeler arasında üstünlük farkının olmadığını ifade etmektedir.

Eski Arap lehçeleri hakkında ilk dönem âlimlerin kitaplarında yazılanlara ek olarak, bedevi ve a'râbın birbirine karışmasının da bu lehçelerin bilgisine ulaşmakta

²⁴¹ Râcihi, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Ḳirââti'l-Ḳur'âniyye*, 60.

²⁴² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 10.

önemli bir rolü vardır. Beşeri kaynaklar olarak isimlendirdiğimiz bu kaynaklar bize lehçelerin bilgisine ulaştırır.

2.6.3. Beşeri Kaynaklar²⁴³

Dilciler, dil maddelerini bedevi ve a'râb arasına karışarak topluyorlardı. Kisâî gibi, çöle gidip bedevilerin arasında bir müddet yaşayarak onların lehçelerini öğrenmekle bu işi yapanlar oluyordu. Kisâî, “çöle gitti, Arabı izledi ve Arap biri gibi onların yanında yaşadı.”²⁴⁴ Bazıları da Bağdat, Hîra ve Basra gibi Irak şehirlerinde yaşayan fasih dilli A'râbın yanına gidiyorlar ve onların lehçelerini tanımaya başlıyorlardı.²⁴⁵ Aralarında oluşan bu tanışma ve buluşmaların sonucunda dilciler, Arapların sahip olduğu mevcuttaki lehçelerin çoğunu yaptıkları çalışmalarda kullanmak için öğreniyorlardı.

Cahiliye dönemi şiiri, lehçe hakkındaki araştırmalarda önemli bir yer tutar. Eski Arap şiirinde lehçeleri araştırmada birçok sebepten dolayı zorluk görülür. Gelecek kısımlarda bu sebepleri tartışacağız.

2.6.4. Cahiliye Dönemi Arap Şiiri

Eski Arap şiir rivayetleri Cahiliye dönemi ile ihticâc dönemlerinde birbirinden farklılaşmaktadır. Eski Arap şiirlerini inceleyen eski ve modern araştırmacılar bu farklılıkların çok sayıda sebebi olduğunu söylerler. Bu sebeplerden bazıları kabile, din ve siyasetten kaynaklanıyordu. Arap şiir rivayetindeki farklılığın oluşmasındaki diğer bir sebep şiir ezberleme ve rivayet yönteminden kaynaklanır. Çünkü Araplar, şiiri, zamanla unutkanlığa maruz kalan, bellek yoluyla ezberlemeye alışkınlardı.

Eski Arap şiirlerini tedvin ve tevsik eden, bu şiirleri tahlil ve tenkid eden kaynak ve başvuru kitapları, Arap şiirlerindeki bu rivayetler arasındaki farklılıkların eski Arap lehçeleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığına işaret ettiler. İbn Hişâm (ö.761/1360) *Şerhü's-Şevâhid* isimli eserinde “Arap birbirinin şiirini okuyor ve hepsi kendi tabiatlarına göre söylüyordu. Bundan dolayı bazı beyitler hakkında rivayetler çoğaldı.”²⁴⁶ derken bu ifadesiyle şiiri ravisinin, kabilesinde eğitim aldığı lehçe ile

²⁴³ Râcihi, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Kırâati'l-Kur'âniyye*, 62.

²⁴⁴ Şemsüddîn Ebû'l-Ĥayr İbn Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yusuf, *Ġâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ'*, (y.y.: Mektebe İbn Teymiyye, t.y.), 1: 538.

²⁴⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 66-88.

²⁴⁶ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 261.

söylediğini kasteder. Eski Arap şiirleri ile diğer sözleri, bir kabileyi diğerinden ayıran lehçeler ve ses özellikleriyle rivayet ediyorlardı.

Arap şiirleri arasında görülen rivayet farklılıklarının sebeplerinden biri, lehçelerin birbirine karışmasıdır. Esmâî'nin rivayetinde geçen “İki adam(الصقر) kelimesi sâd ile mi yoksa sîn ile mi? olduğu hakkında görüş ayrılığına düştüler. Onlar ilk gelen kişinin hakemliği kabul etme konusunda birleştiler, onların yanına gelen adam şöyle dedi: Siz ikinizin de söylediği gibi söylemiyorum. O kelime (الزقر) şeklinde telaffuz edilir... Bu şekilde diller birbirine karışır.”²⁴⁷ İfadeleri bu konuya örnek teşkil etmektedir.

İlk dönem kaynaklarına ve özellikle yazıya geçirilenlerle şiir mecmualarına baktığımızda şiir rivayetleri arasındaki farklılıkların şu sebeplere dayandırıldığını görürüz: Şiir rivayetlerindeki farklılık bazı kelimelerdeki harfin başka bir harfle değiştirilmesinden, müteradif lafızlar arasında oluşan rivayet farklılıklarından, şiirde bulunan harflerin birleşimindeki farklılıktan, harflerin birbirinin önüne geçirilmesinden kaynaklanır. Sıralamış olduğumuz bu sebepler, *Kur'an*'ın yedi harf üzere okunuşunun oluşumundaki sebeplerle aynı özelliği taşımaktadır. Bütün bu farklılıkları sıralayan âlimler, bunun sebebinin dilden yani lehçeden kaynaklandığını söylerler.

Eski Arap şiirinde bulunan eski Arap lehçeleri ile ilgili araştırma yapmanın zorluğuna dair aşağıdaki sebepleri sıralayabiliriz:

1)Şairlerin şiirlerini nazmettikleri şiir dili, fasih Arap dilinden oluşuyordu ve bu dil edebiyat, şiir ve hitabet diliydi. Fasih Arap dilinin bu alanlarda kullanılması kabilelerin lehçelerinin çok nadir olarak ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

2)Eski Arap şiirlerinin nazmedildiği ses ve dil özellikleri, fasih Arap dilinin yazıya geçilmesiyle birlikte kaybolmaya yüz tutmuştu. Ancak bazı dil âlimlerin şairin kendi kabilesinin lehçesini kullandığı eski şiir beyitlerini yazıya geçirmesi veya İslam döneminde şairlerin bazı şiirlerine eski Arap lehçelerinin sızmasından kaynaklı Arap şiir lehçelerinden az bir kısmı korundu. Arap lehçelerinin çok sayıda olduğu dikkate alınacak olursa Arap şiirinde lehçelerin çok az olduğunu söyleyebiliriz.

3)Lehçelerin birbirine karışmasının sebepleri arasında şairlerin kullandığı çok sayıda dil kipinin farklı kabilelere dayandığını görüyoruz. Bu durum şiirin belirli bir lehçenin örneğiyle düzenlenmemesini doğuruyordu, bu sebeple şiir belirli bir lehçeye

²⁴⁷İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 375; İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 55-63; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 263.

delalet etmez. Çünkü şiirde çok sayıda lehçe birbirine karışmıştır. Eski âlimler tarafından, lafızları belirli bir lehçeye nispet edilen çok az sayıda şiir olduğunu kabul edilir. Bu şiirler eski Arap lehçeleri üzerine yapılan araştırmalarda faydalanmak için kullanılır.²⁴⁸

Bedevî şair Zürrumme (ö.217/832) Temîm ve Kays kabilelerinden olmamasına rağmen 'an'ane ile kullanımda onlardan etkilenmiştir. Temîm ve Kays kabileleri hemze ile başlayan ibarenin ayn harfine dönüştürerek uyguladıkları 'an'ane kullanımıyla meşhurdurlar. **عَنَّكْ – أَنَّكَ** örneğinde görüldüğü gibi hemzeyi ayn harfine dönüştürürler. Zürrumme beytinde şunu söyler:

أَعْنُ تَرَسَمْتُ مِنْ خِرْقَاءِ مَنْزِلَةٍ مَاءِ الصَّبَابَةِ مِنْ عَيْنِكَ مَسْجُومٍ²⁴⁹

أَعْنُ ibaresinde geçen ayn harfinin aslı hemzedir. Zürrumme, beytinde ananeyi kullanmıştır. Bu durum Arapların lehçelerinin birbirine karıştığını göstermektedir.

Arap lehçelerinin birbirine karıştığını gösteren diğer bir örnek Lebîd b. Rebî'a'nın (ö.41/661) mısralarında görülür:

سَقَى قَوْمِي بَنِي مَجْدٍ وَأَسْقَى نَمِيرًا وَالْقَبَائِلَ مِنْ هَلَالٍ²⁵⁰

Beyite **سَقَى** ve **أَسْقَى** ibareleri tek bir anlamda kullanılmıştır. Yani bu iki fiil Arap lehçelerinden iki lehçede bulunur.²⁵¹

Hamza b. Hasen el-İsfehânî (ö.360/970), *et-Tenbîh ala Hudûsi't-Taşhîf Rivâye an Ulemâ'i'l-Furs* isimli kitabında şairlerin, şiirsel zorunluluk sebebiyle Arap diline yabancı kelime ve tabirler kullandıklarını ifade eder. Bu iddiasını Tarafe b. el-'Abd'ın (ö.564), kıtlık yılında kabilesinin yardımına koşan Katâde b. Seleme'yi övdüğü dizeleri ile destekler.

أَبْلَغُ قِتَادَةَ غَيْرِ سَائِلِهِ مَنِ الثَّوَابِ وَعَاجِلِ الشُّكْمِ²⁵²

Hamza, kafiye uyumu sebebiyle **الشُّكْمِ**²⁵³ kelimesinde râ harfini mîm harfi ile değiştirmiş olduğunu gördü.

Alkame el-Fahl'in (ö.603) şiirinde şöyle geçer:

أُمُّ هَلٍ كَبِيرٍ بَكِي لَمْ يَقْضِ عِبْرَتَهُ إِثْرَ الْأَحْبَةِ يَوْمَ الْبَيْنِ مَشْكُومٍ²⁵⁴

²⁴⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 371, 374.

²⁴⁹ Zürrumme Gaylân b. Ukbe, *Dîvân*, nşr. Ömer Fâruk et-Tabbâ, (Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1.Baskı, 1998), 232; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 11; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221.

²⁵⁰ Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî, *Dîvân*, nşr. Hamdo Takkas, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1.Baskı, 2004), 71.

²⁵¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 370.

²⁵² Tarafe b. Abd, *Dîvân Tarafe b. Abd*, nşr. Muhammed Mehdî Nasırüddîn, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3.Baskı, 2002), 1: 78.

²⁵³ Beyitte geçen **الشُّكْمِ** ifadesi telafi ve karşılık anlamına gelir.

Hamza b. Hasen ayrıca ismini vermediği bir şairin şiirini söyler:

أناس ما انقضوا حتى تقضى الحمد والشك

Mezrid'den rivayette bulunur: "أنت أسديتها إليّ فإن أشكرك فأنت موضع شكب" ifadesine yer ver alan شكب ، الشكد ، مشكوم ، المشكم lafızları, Hamza'nın görüşüne göre Arap dilinde bulunmamasına rağmen şiir veznini sağlamak için şiire konulmuştur. Bu görüşün doğru olduğunu düşünmüyoruz, çünkü Arap dili gelişmektedir ve bu sebeple bazı lafızlar kaybolmakta ve onların yerine zamanın kullanımına uygun yeni lafızlar gelmektedir. Ayrıca eski mucemlerde Asmaî'den geldiği üzere الشكب²⁵⁵ ، والشكب²⁵⁶ kelimelerin karşılık ve hediye vermek anlamına gelir. الشكد²⁵⁷ Yemen dilinde teşekkür anlamındadır.

Bazı eski âlimler imla hatasıyla ilgili görüş ayrılığına düştüler. Bazıları ise tashîf/imla hatası olduğu iddia edilen ibarelerde böyle bir hatanın bulunmadığına kanaat ettiler. Burada diller arasında ibdâl olabileceğini görüşünü savundular. Buna örnek, Kays b. Züheyr'in (ö. Hz. Ömer b. el-Hattâb zamanında) şiirinde şu şekilde geçer:

ومجئبات ما يذقن عدوفة يقذفن بالمهرات والأمهات²⁵⁸

Ebû Amr eş-Şeybânî, عدوفة kelimesini dâl-i mühmele ile rivayet ederken, Yezid b. Mezid ise zâl harfi ile söyler ve Ebû Amr'ın imla hatası yaptığını iddia eder. Ebû Amr bu iddiaya karşı çıkararak şöyle söyler: "Ben de sen de imla hatası yapmadık. Rebî'a kelimedede geçen bu harfin zâl-i mu'ceme ile, diğer Araplar ise dâl-i mühmele ile geçtiğini söyler..."²⁵⁹

Eski Arap lehçeleri hakkında şiir mirası aracılığıyla yapılan araştırmalarda zorluk çekilmesinin bazı sebepleri bulunmaktadır. Bunlara ilaveten başka sebeplerin olduğu da söylenebilir.

Eski Arap lehçeleri araştırmaları esnasında görülen zorluklardan sıralamış olduğumuz sebeplere baktığımızda, bunların sebeplerin ilk dönem âlimlerinin lehçeler hakkındaki araştırmalarını tedvine önem göstermemelerinden kaynaklandığını görürüz.

²⁵⁴ el-E'lâm eş-Şentemrî, *Şerhu Dîvâni'l-Alkame b. Abde'l-Fahl*, nşr. Hannâ Nasr el-Hattî, (Haleb: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1.Baskı, 1993), 33. Beyitte geçen مشكوم ifadesi güzel karşılık vermek anlamına gelir.

²⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1: 506.

²⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12: 323; Ferâhîdî, el-'A yn, 5: 300.

²⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3: 238; Ferâhîdî, el-'A yn, 5: 300.

²⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9: 235. *Lisânü'l-'Arab*'da zikredilen bu beyti bazısı Züheyr b. Kays'a dayandırırken bazısı da Rebî' b. Ziyâd'a nisbet ederler. Ayrıca beyitte geçen عدوف kelimesinin hayvan yemi anlamına gelir.

²⁵⁹ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 537.

Bunlar: İlk dönemde lehçelerin tedvinine gereken önemin verilmemesine; kaynakların çoğunun kaybolması ve en önemli kaynaklardan olan nahiv, lügat, şiir, kıraat ilmi kitaplarında geçen rivayetler aracılığıyla lehçelerin bilgisinin bize ulaşmasına sebep olmuştur. Kıraat ilmi, lehçeler hakkındaki en önemli kaynaklardan biri kabul edilir. Çünkü bu ilim güvenilir bir yolla bize kadar ulaşır. Bununla birlikte *Kur'an-ı Kerim*'in hangi lehçe üzere indiği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazıları deliller göstererek *Kur'an*'ın dilini Kureyş lehçesine dayandırır ve *Kur'an*'da geçen eski lehçelerin çoğunu geçersiz kabul ederler. Bazısı da *Kur'an*'ın, birçok fasih Arap lehçesini içine alan ortak dil ile indiğini söylerler. Daha sonra bu iki görüşü delilleriyle birlikte tartışacağız.

2.7. KUREYŞ LEHÇESİNİN DİĞER LEHÇELERE ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SEBEPLERİ VE *KUR'AN-I KERİM*'İN İNDİĞİ LEHÇELER HAKKINDA ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ

Âlimler *Kur'an-ı Kerim*'in indiği lehçe hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bazısı *Kur'an-ı Kerim*'in Kureyş lehçesiyle indiğini düşünmektedirler. Bu görüşlerine, Allah'ın Beyt-i Harâm'a komşu ve idareci kıldığı Mekke halkının bu dili kullanmalarını delil getirmektedirler. Ayrıca Araplar, şiirlerini bu dilde söylemişlerdir ve umuma açık çarşılarda konuştukları dil de budur. Bu âlimler, Kureyş lehçesinde diğer lehçelerin etkisinin varlığını inkâr etmemektedirler. Çünkü Kureyşliler bu lehçelerden en fasih olan ibareleri seçiyorlardı.²⁶⁰ Bu görüşü destekleyenler Kureyş dilinin üstünlüğünü, kabilenin diğer Arap kabilelerine karşı dini, toplumsal, siyasi ve iktisadi konumuna dayandırmaktadırlar.²⁶¹ Bu görüşü onaylayan ilk dönem âlimlerden İbn Fâris "Fasih olan Kureyş lehçesi, lüğatinin güzelliği ve dilinin ince yapısına rağmen- Araplardan bir grup geldiğinde onların sözlerinden ve şiirlerinden en güzel lehçeleri ve en seçkin sözleri,seçip alırlardı. Bu şekilde bu lehçe, Arapların en fasih dili haline gelmiştir." diye ifade etmiştir.²⁶²

Suyûtî, bu sözü onaylayarak şöyle söyler: "Ferrâ şöyle söyledi: Araplar, her yıl hac mevsiminde gelir ve cahiliye devrinde Kabe'de hac ziyareti yapardı. Kureyşliler,

²⁶⁰ Abdülkerîm, *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, 69; Ali Abdülvâhid Vâfi, *Fıkhul-Luga*, (Mısır: Nehdâtü Mısır İ't-İbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 3.Baskı, 2004), 87-88.

²⁶¹ Abdülkerîm, *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, 68-69.

²⁶² İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 55.

Arapların hepsinin dillerini işitip onlardan hoşuna gidenleriyle konuşturlardı. Böylece Kureyş dili, Arapların en fasih diline dönüşmüştür.”²⁶³ Bu görüşün/teorinin çağdaş temsilcisi Ali Abdülvâhid Kâfi konu hakkında eserinde “Kureyş Lehçesi, diğer Arap lehçelerine üstün gelmesi sonucu Arap kabilelerin çoğunda edebiyat dili oldu.”²⁶⁴ şeklinde konuyla ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Çağdaş temsilcilerin bir diğeri Subhî Sâlih (ö.1407/1986) ise şöyle söyler: “Arap, Kureyş lehçesini seçti ve bu lehçeyi ortak edebî dil yaptı.”²⁶⁵ Bu görüş sahipleri, Osman b. Affân’ın *Kur’an* mushafını yazıya aktaranan üç topluluğa söylemiş olduğu “Zeyd b. Sâbit ile bir şeyde görüş ayrılığına düşerseniz Kureyş dili ile yazınız. Çünkü o Kureyş diliyle indi.”²⁶⁶ sözüyle teorilerini desteklerler.

Kureyş lehçesinin diğer lehçelere üstün gelmesinin sebeplerinden bir diğeri Kâbe hizmetçileri bu dili konuşanlarıdır. Onlar kendi dillerini güzelleştirmek için, yaz ve kış yolculuklarından, lehçelerini en fasih dil yapan dini, toplumsal ve iktisadi konumlarındaki üstünlükten istifade ettikleri gibi, diğer lehçelerden de etkilenmişlerdir.²⁶⁷

Kur’an-ı Kerim’in indiği lehçe hakkında ortaya atılan diğer bir görüş, bir önceki teoriye muhalif fikirleri taşımaktadır. Bu görüşleri dile getirenler, Ku’an-ı Kerim’in indiği dilin Arap lehçelerinden oluşan ortak Arap dili olup, mahalli dilin tipik özelliklerinden uzak olduğu görüşünü savunurlar. Arapların kullandığı bu ortak dil, Kureyş lehçesine diğer lehçelere göre daha fazla istifade ettiğini, çünkü Kureyş lehçesinin en fasih lehçe olup dillerini makbul olmayan lafızlardan arındırdıklarını savunurlar ve bu görüşlerini delillerle desteklerler.

Subhi Abdülhamîd, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî Me’ânî'l-Kur’ân li'l-Ferrâ* isimli eserinde ikinci görüşü destekler ve birinci teoriyi doğru kabul etmediğini delilleriyle ortaya koyar. Müellifin getirmiş olduğu delillerden biri, Suyûtî’nin kendisiyle çeliştiği görüşlerden oluşur. Suyuti’nin önceki görüşünde söylediğimiz gibi, Kureyş dilinin Arapların en fasih diline sahip olduğunu savunurken *el-İtkân* kitabında *Kur’an*’ın Hicaz dilinden başka bir dil ile geldiğini kabul eder.²⁶⁸ *Kur’an*’ın ortak Arap lehçesiyle indiği ve Kureyş lehçesiyle inmediği yönünde Subhi Abdülhamîd’in görüşünü desteklese de

²⁶³ Suyûtî, *el-İktirâh*, 154.

²⁶⁴ Vâfi, *Fıkhü'l-Luğa*, 89.

²⁶⁵ Subhî İbrâhîm Sâlih, *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luğa*, (y.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1.Baskı, 1960), 112.

²⁶⁶ Ebû Tâlib, *el-İbâne*, 65.

²⁶⁷ Vâfi, *Fıkhü'l-Luğa*, 91-93.

²⁶⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 170, 2: 123; Abdülkerîm, *Me’ânî'l-Kur’ân li'l-Ferrâ*, 70.

Suyûtî'den yaptığı alıntıda kendi görüşüyle çeliştiği şeklindeki delillendirmesini dakik bulmuyoruz. Çünkü suyûtî'nin bu iki eserindeden yapılan alıntılar arasında herhangi bir çelişki görülmemektedir. Kureyş lehçesinin Arap lehçelerinin en fasihi olduğunu söyleyen Suyûtî, *el-İtkân* kitabında geçen *Kur'an*'ın Hicaz lehçesi dışında başka bir lehçeyle indiğini ifade ederek bir önceki görüşüyle çelişmemektedir. Çünkü Suyûtî, Kureyş lehçesinin en fasih lehçe olduğunu söylerken *Kur'an*'ın bu lehçe ile indiğini ifade etmiyor. Bu sebepten ötürü Kureyş'in en fasih lehçe olduğu düşüncesi, *Kur'an*'ın Hicaz dışında başka bir lehçe ile geldiği fikriyle çelişmiyor. *el-İtkân* kitabına gelecek olursak kitapta; *Kur'an*'ın Kureyş lehçesiyle indiği hakkında âlimlerin görüşleri sıralandığı gibi, *Kur'an*'ın kureyş lehçesiyle değil de Arap lehçesiyle indiğini savunan âlimlerin görüşlerine de yer verilir. Aktarmış olduğu bu fikirlerin sonunda Suyûtî *Kur'an*'ın Hicaz dili dışında başka bir dil ile geldiği fikrinde karar kılar. Suyûtî'nin kendisiyle çeliştiği yönünde Subhi'nin yapmış olduğu alıntı ve yorumları delillendirme için uygun olmadığını düşünüyoruz.

Subhi Abdülhamîd *Kur'an*'ın dilinin ortak Arap diliyle indiği görüşünü destekleyen başka bir delil öne sürer. Bu delilinde sahabenin kıraattaki farklılıkları ve Hz.Peygamber'in hakemliğine başvurmaları sonrasında onun sahabeye kıraatlerinin doğru olduğunu ve *Kur'an*'ın açık ve yeterli olan yedi harf üzere indirildiğini söylediği hadiseye *Kur'an* Kureyş lehçesiyle inmiş olsa sahabe arasında bu ihtilaflar olmayacağı yönünde yorumunu getirir.²⁶⁹ Ayrıca Subhî (وهذا كتاب مصدق لساناً عربياً) (Ahkaf 46/12.ayet), (بلسانٍ عربيٍّ مبین) (Şuarâ 26/195.ayet), (كتابٌ فصلت آياته قرآناً عربياً) (Fussilet 41/3.ayet), ayetlerinde geçtiği üzere *Kur'an*'ın Arap diliyle indiği, Kureyş lehçesiyle inmediği yorumunu getirerek delillendirir.²⁷⁰

Subhî Abdülhamid, Osman(ra.)'ın *Kur'an*'ın Kureyş dili ile indiğini hakkındaki sözünü “*Kur'an*'ın Kureyş dili ile inmesi, çoğunluğunun bu lehçe ile geldiği anlamına gelir. Çünkü Kureyşliler diğer lehçelerin en fasih kelimelerini seçiyorlardı.” şeklinde ispat eder. Subhi Abdülhamîd'in getirdiği diğer bir delil nahivcilerin fasih lehçeye sahip kabilelerin isimlerini Kays, Tamîm, Esed, Hüzeyl kabilelerinin tamamı ile, Kinâne ve Tayî kabilelerinin bir kısmı ile sınırlı tutması ve Kureyş'e bu listede yer vermemeleridir. Ayrıca Subhî, “Kureyş çevresinde diğer çevrelerde görülen edebi faaliyetler bulunmuyordu. Zira Amr b. Ebû Rabî'a'dan başka Kureyşli usta şairlerin ismini

²⁶⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 170, 2: 123; Abdülkerîm, *Meâni'l-Ķur'ân li'l-Ferrâ'*, 70.

²⁷⁰ Abdülkerîm, *Meâni'l-Ķur'ân li'l-Ferrâ'*, 71.

duymazken diğer çevrelerde çok sayıda şair bulunuyordu.”²⁷¹ sözleriyle bu kanaati destekler. Bu düşüncelerini “Şayet ortak dil olmamış olsaydı Hz. Peygamber bütün Araplara karşı Kur’an’la tehdide bulunmazdı (maydan okuyamazdı).”²⁷² şeklinde ifade eder.

Kur’an-ı Kerim’in ortak Arap dili ile indiği görüşünün, Kureyş dili ile indiği görüşe göre doğruya daha yakın olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Kureyş, Arap kabileleriyle karışması sonucu farklı Arap lehçelerinden en fasih olan kelime ve ibarelerini aldı. Buna rağmen dinî, ticari, iktisadi ve siyasi konumundan dolayı Arap olmayanlarla iç içe olması, Kureyşlilerin diline etki ederek lügatlerini saf bir dil olmaktan çıkardı. Fasih dili kazanmaları için çocuklarını fasih Arap bedevilerine göndermeleri bu etkilenmenin delilini oluşturuyordu. Kureyşliler, Arap olmayan yabancıların ve bedevilerin, dillerine etkisi olmadığı için fasih dile sahip olduklarına inanıyorlardı. Bundan dolayı Hz. Peygamber küçükken dedesi tarafından fasih dili öğrenmesi için Benî Sa’d kabilesine gönderildi. Ayrıca, Hz. Peygamber’in Medine’ye gitmesi üzerine ilk olarak bu bölgede *Kur’an* okuyuş farklılıkları görülmeye başlandı. Çünkü bu bölgede birçok kabile İslam’a girmiş ve lehçeler çoğalmıştı. Bu dönemde Allah, *Kur’an*’ı, okuyuşunda kolaylık sağlanması için yedi harf üzere indirdi. İbn Kuteybe yedi kıraat hakkında şöyle söyler: “Her ümmetin *Kur’an*’ı kendi dili ile cereyan eden âdetleri üzere okumasını Hz. Peygamber’e emrederek Allah Teâlâ kolaylaştırmayı diler. Hüzeylliler حَتَّى demek istediklerinde عَتَّى diyorlar... Tamimliler hemzeli okurken Kureyşliler hemzeli okumuyorlardı.”²⁷³ Mekke’de ise burada *Kur’an* kıraatinde farklılıklar görülüyordu. Çünkü onlar tek bir lehçe ile *Kur’an*’ı okuyorlardı. Hz. Peygamber Medine’de ‘kurrâ’²⁷⁴ adıyla isimlendirilen sahabeye *Kur’an-ı Kerim*’in farklı kıraatlerini öğretiyordu. Öyle ki sahabe, ondan, başkasının bilmediği bir kıraatle *Kur’an*’ı okuyordu.²⁷⁵ Hz. Peygamber’den gelen rivayetle şöyle buyurduğu görülmektedir: “*Kur’an* yedi harf üzere indirildi, kolayımıza gelen şekliyle okuyun.”²⁷⁶

²⁷¹ Abdülkerîm, *Meâni'l-Kur’ân li'l-Ferrâ*, 71-72, Abdüttevâb, *Fuṣūl fî Fıkhil-‘Arabiyye*, 216-219; Temmâm Hassân Ömer, *el-‘Arabiyye Ma’nâhâ ve Mebnâhâ*, (Mısır: Âlemu'l-Kitâb, 5.Baskı, 2006), 14.

²⁷² Abdülkerîm, *Meâni'l-Kur’ân li'l-Ferrâ*, 72.

²⁷³ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1: 22.

²⁷⁴ Abdülhâdî el-Fadlî, *el-Kırââtü'l-Kur’âniyye Tarîh ve Ta’rif*, (Beyrut: Merkezü'l-Ğadîr li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî’, 4.Baskı, 2009), 26-28.

²⁷⁵ Ebû Muhammed Mekkî b.Ebû Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Kayravânî el-Endelûsî, *el-İbânean-Meânî el-Kırâât*, nşr. Andülfettâh İsmâîl Şelebi, (Mısır: Dâr-u Nahda Mısır li't-Tıbbâa ve'n-Neşr, t.y.), 106-113.

²⁷⁶ Buhari, *Sahih-i Buhari*, 6: 194. (hadis rakamı 5041).

Hz. Peygamber görüldüğü gibi burada *Kur'an*'ın Kureyş lehçesi ile indirildiğini söylememektedir.²⁷⁷

Abdülâl Sâlim Mekram bu hadisin tefsiri hakkında şöyle söyler: “Hz. Peygamber (sav), *Kur'an-ı Kerim*'in manasının anlaşılması için bütün Araplar'a fırsat verilerek Arap lehçelerinden çok sayıda lehçe ile indiğini murad ediyor. Araplar *Kur'an* kıraatlerini çoğalttılar. *Kur'an*, bu lehçelerle, kolaylık ve basitlik olması için indi.”²⁷⁸

Kur'an'ın, Arap lehçelerinden bir çoğuyla inmiş olmasından dolayı eski Arap lehçeleriyle ilgili çalışmalar hakkında en iyi kaynağın *Kur'an* kıraatleri olduğu bilgisine ulaşmaktayız. *Kur'an* kıraatleri, güvenilir kaynak özelliğine sahip olmaları ve eski Arap lehçelerinden çoğunu ihtiva etmesi sebebiyle en iyi kaynak olma niteliğini taşır. Şimdi ise bu kaynakların önemi zarfında eski Arap lehçeleri araştırmaları hakkında bilgiye ulaşmak için Arap lehçelerinin *Kur'an* kıraatleriyle ilişkisinden bahsedeceğiz.

2.8. ARAP LEHÇELERİNİN *KUR'AN* KIRAATLERİ İLE İLİŞKİSİ

Arap lehçelerinin *Kur'an* kıraatiyle ilişkisinin incelemeye geçmeden önce; kıraatlerin doğuşu ve gelişimi, kıraatler arasındaki farklılıklar ve sayıca çokluğu, kıraat ilimlerinin tanımı, kıraatlerin Arap lehçeleriyle ilişkisi tez çalışmamızın vazgeçilmez başlıklarını oluşturur. Bu araştırmamıza kıraatlerin doğuşu ve gelişimiyle başlıyoruz.

2.8.1. Kıraatlerin Doğuşu ve Gelişimi

Kur'an kıraatleri, lehçeler araştırmalarında en güvenilir kaynaklardan sayılır. Kıraat farklılıklarına bakarak eski Arap lehçeleri arasında bulunan biçimsel farklılıkların/ evcühü'l-hilaf çoğunu çıkarmış oluruz. Çünkü *Kur'an* kıraatleri arasında görülen biçimsel farklılıkların çoğu Arap lehçelerinden kaynaklanmaktadır. Kıraatte görülen biçimsel farklılıklar sadece lehçelerden kaynaklanmayıp; harfin veya kelimenin isbâtı veya hazfı gibi sebeplerden dolayı da ortaya çıkabiliyor. Kıraat farklılıklarının görüldüğü bu sebepler, lehçe farklılıklarını incelediğimiz tez konumuzla dışındadır. Allah bu farklı kıraatleri indirmekle, Arap kabilelerinin ve kollarının çoğunluğuna

²⁷⁷ Cündî, *El-Lehecat fi't-Türâs*, 1: 106-107.

²⁷⁸ Abdülâl Sâlim Mekram, *Eşerü'd-Dirâsâti'l-Ḳur'âniyye fi'd-Dirâsâti'n-Nahviyye*, (Kuveyt: Müesseses Ali Cerrâh es-Sâlih, 1.Baskı, 2009), 24.

dillerinin ses, iştikak, terkiib, eda yolları vb... bakımından alışkın olduğu *Kur'an* kıraatini kolaylaştırmayı dilemektedir.²⁷⁹

Hız. Peygamberin Sahih Müslim'de geçen bir hadisi bu duruma delil oluşturmaktadır. "Hız. Peygamber Adât Benî Gaffâr'ın²⁸⁰ yanında idi. Cibril gelerek şöyle dedi: Allah bir harf²⁸¹ üzere *Kur'an* okutmanı emrediyor. Hız. Peygamber şöyle dedi: Allah'ın affını ve yardımını dile, çünkü ümmetim buna güç yetiremez.²⁸²" Cibril ikinci kere onun yanına gelerek iki harf üzere okutmasını, sonra tekrar gelerek üç harf üzere okutmasını söyledi, Peygamber de önceki söylediğini söyledi. Cebrail dördüncü kere geldiğinde şöyle söyledi: "Allah ümmetini yedi harf üzere okutmanı emrediyor. Bu harflerden hangisiyle okurlarsa isabet ederler."²⁸³ Bu hadis, kıraatlerin kaynağının Peygamberden gelen rivayet ve nakil olduğuna delalet eder. Bu, dileyen istediği dille okur anlamına gelmemektedir. Şayet *Kur'an* istenilen her dille okunmuş olursa, fasih dili tercih edenlerin uzak durduğu Arap lehçelerinde bulunan kusurlar, kıraatlerde de ortaya çıkmış olur. Bu kıraatlerde amaçlanan ümmete kolaylık olup, özellikle belirli bir lehçeye alışan ve lehçesini değiştirmenin mümkün olmadığı kabilelere kolaylık sağlamaktır.²⁸⁴

Hız. Peygamber Cebrail'den (as.) öğrendiği şekilde sahabeye *Kur'an* taliminde belirli bir yöntem izlemiştir. Hız. Peygamber, kendisi okuyarak *Kur'an*'ı talim ediyor ve sahabenin kıraatini dinliyordu. Bu durum Enes'in hadisinde şu şekilde geçer, Nebi(sav) Ubey için şöyle der: "Allah Tebâreke ve Teâlâ sana okumamı emretti. Ubey şöyle dedi: Allah sana beni isimle mi andı? Peygamber şöyle dedi: Allah bana seni adınla andı, Ravi şöyle dedi: Ubey ağlamaya başladı"²⁸⁵

Kur'an naslarının güvenilir olmasında dikkatli olunmasına rağmen sahabe, Peygamber(sav) zamanında *Kur'an* kıraati hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Şimdi ise bu ihtilafın sebeplerini ve kıratların sayıca çoğalmasının arkasındaki sebepleri sıralayacağız.

²⁷⁹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Abdülvâhid Vâfi, "el-Ğırâât ve'l-Lehecât", *Buhûs ve Dirâsât*, 127.

²⁸⁰ Bu kabile Medine'nin bataklık bulunan bölgesinde yaşadıkları için bu isimle anılır.

²⁸¹ Yani, Arap lehçelerinden birinin yöntemiyle okumak kastedilir.

²⁸² Çünkü çok sayıda lehçe bulunur ve *Kur'an*'ın bir lehçeyle okunması mümkün değildir.

²⁸³ Ebû Zekerîya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeraf en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîh Müslim b. Haccâc*, (Beyrut: Dâr İhyâ' Tûrâsi'l-'Arabî, 2.Baskı, 1970), 6: 102-104; Vâfi, "el-Ğırâât ve'l-Lehecât", *Buhûs ve Dirâsât*, 125.

²⁸⁴ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221-222; Abdüttevâb, *Fuşûl fî Fıkhi'l-'Arabiyye*, 117-154.

²⁸⁵ Ebû Abdullah b. Menî' el-Basrî el-Bağdâdî, *eş-Şabâkâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs, (Beyrut: dâru's-Sâdir, 1.Baskı 1968), 3: 499.

2.8.2. Kıraat Farklılıklarının Sebepleri ve Çeşitliliği

Medine-i Münevvere’de İslam’a giren Arap kabilelerinde görülen kıraat farklılıklarının sebeplerinden bahsettik. Bu durumun, *Kur’an*’ın bir lehçe üzerine okunmasında zorluğa sebep olduğu Cezerî tarafından şöyle ifade edilir: “*Kur’an*’ın kendi diliyle indiği Arap’ın lügatleri farklıdır ve çok sayıda dile sahiptir. Araplardan birinin dilini diğzerinin diline taşınması zor olur... Nebî’in (s.a.v) işaret ettiği gibi özellikle yaşlı ve kadınlar, kitap okumayanlar için zor olur. Şayet onları kendi lügatlerini terk etmeye ve kendi dillerini bırakmayla mükellef tutulsalardı, bu sorumluluğa güç yetirilemezdi.”²⁸⁶

Kur’an-ı Kerîm’in yedi harf ile indirilmesinin hikmetlerinden biri, Arap lehçelerinin çoğuna uyumlu olan şekliyle *Kur’an* kıraatini kolaylaştırmaktır. Bu durum *Kur’an* kıraatlerini, eski Arap lehçeleri araştırmalarının temel ve güvenilir kaynaklarından biri yapar. *Kur’an* sözlü ve yazılı olarak Hz.Peygamber zamanından günümüze kadar dikkat ve güvenilirlik yönüyle en üst düzeyde korunarak ulaştı. Daha sonra Hz. Êbu Bekir zamanında *Kur’an* toplandı ve onun akabinde Hz. Osman zamanında *Kur’an*’ın toplanma işlemi yapıldı.

Kıraat farklılıklarının sebeplerinin Hz. Osman’ın farklı bölgelere göndermiş olduğu yazılı mushafların hat yazısından kaynaklanmadığını ifade etmemiz gerekir. Çünkü bu mushaflarda noktalama işaretleri bulunmuyordu. Ignaz Goldziher (ö.1339/1921) gibi bazı oryantalistler kıraat farklılıklarını sebebini Hz. Osman mushafında noktalama işaretlerinin bulunmamasından kaynaklandığı görüşünü savunurlar.²⁸⁷ Fakat kıraat farklılıklarının temel sebepleri, Hz. Peygamber zamanından itibaren başlar ve hadis-i şeriflerde rivayet edildiği gibi lehçe kaynaklıdır. Kıratların hepsi farklılıklarıyla birlikte Allah katındandır ve beşerle bir ilişkisi yoktur. Sahabenin, okurken Hz. Peygamber’e müracaat etmeleri, kıratlarında ihtilaf ettiklerinde ise ‘Rasulullah bizi böyle okuttu’ demeleri bu görüşü desteklemektedir.²⁸⁸

²⁸⁶ İbn Cezerî, *En-Neşr*, 1: 22.

²⁸⁷ Abdülkayyûm b. Abdülgafûr es-Sündüsî ‘*Safahât fi Ulûmi’l-Kur’ân*’ kitabında Ignaz Goldziher’in görüşlerine karşı bazı âlimler tarafında reddiye getirildiğini söyler. Muhammed Tâhir el-Kürdî “*Târîhu’l-Kur’ân*”, Abdülvehhâb Hammûde “*el-Kırâât ve’l-Lehecât*”, Abdülfettâh el-Kâdî “*el-Kırâât fi Nazari’l-Müsteşrikin ve’l-Mülhidin*” kitaplarında oryantalistlerin bu görüşlerine karşılık vermişleridir. Bk. Abdülkayyûm b. Abdülgafûr es-Sündüsî ‘*Safahât fi Ulûmi’l-Kur’ân*’, (Mekke: Mektebetü’l-İmdâdiyye, 1.Baskı, 1995), 157.

²⁸⁸ Abdülkerîm, *Me’âni’l-Kur’ân li’l-Ferrâ*, 42.

Subhî Abdülhamîd *el-Lehecâti'l-Arabiyye fî Meâni'l-Kur'an li'l-Ferrâ* isimli eserinde “Kıraat farklılıkları yoktur, çünkü mushaf lar noktalama ve harekeleme olmaksızın büyük şehirlere gönderildi.” ifadelerine yer verir. Bu sözünü şu cümlelerle açıklar: “Çünkü *Kur'an* toplanmadan önce hafızlarda saklıydı. Mushaf tedvin edilmeden önce *Kur'an*, dil aracılığıyla rivayet ediliyor ve insanlar tarafından naklediliyordu, benzerinin görülmediği tarzda dikkatli araştırma ve incelemeler sonucu yazıya geçiriliyordu.”²⁸⁹

İslam fetihlerinden sonra kurrâların farklı bölgelere Müslümanlara *Kur'an* kıraatini öğretmek amacıyla gitmelerinden sonra kıraatlarında farklılıklar meydana geldi. Bir harf üzere toplanan Osman mushafında, diğer mushaf lar yakılmasına rağmen bu farklılıklar görüldü. Bu durum *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'a* isimli eserde şu şekilde yer alır: “Âlimlerin çoğu bu Osman mushafının; sadece yedi harf üzere resmedilerek bütün ihtimalleri kapsadığını, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Cebrail (a.s.)’a sunduğu yedi harfi kapsayan ve bir harfi dahi bırakmayan arza-i ahîrada olduğu şekliyle toplandığını düşünürler.”²⁹⁰ Hz. Osman bu mushaf ları beş bölgeye gönderirken beraberinde sahabeden kurrâları da gönderdi. Medine mushafı okutmanı Zeyd b. Sâbit, Mekke mushafı okutmanı Abdullah b. Sâib, Kûfe mushafı okutmanı Ebû Abdürrahmân es-Sülemî, Şam mushafı okutmanı Mugîre b. Şihâb, Basra mushafı okutmanı Âmir b. Kays idi. Ayrıca Bahreyn ve Yemen’e de birer nüsha gönderdiği Hz. Osman’da kalan nüshayla birlikte toplamda sekiz nüsha bulunduğu söylenir.²⁹¹ Osman mushafı gönderilen o yerlere ulaştığında noktalama ve harekelemeden arınmış idi ve her bir bölge kendi kıraat tarzına tabi olarak okuyordu. Bu bölgelerdekilerin kıraati, Hz. Peygamber’den aldığı şekliyle sahabe aracılığıyla muttasıl bir senede bağlıydı. Ayrıca bu okuyuş tarzları Osman mushaf hattı ile farklılık göstermiyordu, eğer okuyuş tarzı bu mushaf ile farklılık gösterecek olursa da onu terk ediyorlardı. Bundan dolayı *Kur'an*’ın gönderildiği bu bölgeler arasında *Kur'an* okuyuşunda farklılıklar doğmaya başladı ve buradan hareketle kıraat farklılıkları ortaya çıktı.²⁹²

²⁸⁹ Abdülkerîm, *Me'âni'l-Kur'an li'l-Ferrâ*, 62.

²⁹⁰ Hasen b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî, *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'a*, nşr. Bedreddîn Kahveci ve Beşîr Cüveycâtî, (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li'Türâs, 2.Baskı, 1993), 7-8; Celâlüddîn Abdürrahîm b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (Suudiye: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye fî Mücemma' Meliki'l fehd li't-Tibâ'a Mushafî's-Şerîf, t.y.), 334.

²⁹¹ Semer el-Aşşâ, *el-Başı fî Cem'i Kırrâti'l-'Aşr*, (Dimeşk: Mektebetü's-Selâm, 1.Baskı, 2004), 1: 31.

²⁹² Eneceb Gulâm Nebî b. Gulâm Muhammed, “el-İ'lâl ve'l-İbdâl ve'l-İdgâm fî Dav'i'l-Kırrâti'l-Kur'âniyye ve'l-Lehecâti'l-'Arabiyye”, (Doktora tezi, Ümmü'l-Çurâ Üniversitesi, 1989), 16.

Başkentlere gönderilen mushaflar arasında meydana gelen muhalefet kâtiplerin gafletlerinden kaynaklanmıyor. Ancak bu okuyuştaki ayrılık kasıtlı bir ayrılıktı; çünkü Hz. Osman bununla sahabinin çoğunluğunun Hz.Peygamberden tevatür yolla aldığı mütevatir kıraatlerin hepsini kapsamasını istiyordu. Resm-i Osmânî ve mütevatir kıraatler, *Kur'an* kıraatine hizmet etmiş ve korunmasını sağlamıştır.²⁹³

Kur'an kıraatinin edasına hizmet ve korunmasında resm-i Osmani ve mütevatir kıraatlerin ortak katkı sağlaması, 'İlm-i Kırâât' adıyla anılan *Kur'an* kıraatine özgü bir ilmin doğmasıyla neticelenmiştir. Eski Arap lehçelerinin incelenmesinde kıraat farklılıklarının bilinmesi büyük önem taşımaktadır. Bu ilmin, özellikle de şâz kıraatlerin bilinmesi lehçelerin anlaşılması bakımından lüzumludur. Bu yüzden Kıraat ilminin sözlük ve terim anlamını sahih ve şâz kıraatlerle birlikte taşıdığıda anımlayacağız.

2.8.3. Kıraat İlminin Tanımı

Kıraat, sözlükte قرأ fiilinden masdarındır. Terim anlamı ise; "Kıraat, *Kur'an* kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir"²⁹⁴ Kıraat ilminin ilk tedvini Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (ö. 224/838) tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁹⁵

Kıraatin sahih ve geçerli olması için âlimler bir takım kaideler belirlemişlerdir. Arap diline bir yönüyle muvafık olması, Osman mushaflarından birine ihtimal²⁹⁶ dâhilinde olsa dahi muvafık olması, kıraatin mütevatir yolla²⁹⁷ ulaşması, kıraat ilminin sıhhat şartlarını oluşturur. Kıraatin çoğunluğu mütevatir özelliğe sahiptir ve güvelililik açısından en üst mertebeyi oluşturur.²⁹⁸ Kıraat bu özellik ve kaideleri taşımaması hâlinde zayıf, şâz veya bâtil kıraat şeklinde isimlendirilir.²⁹⁹

Kıraatleri sahih ve şâz olmaları bakımından inceleyeceğiz, tanım ve özelliklerini belirterek tezimize devam edeceğiz. Çünkü kıraatler, özellikle de şâz olanları vasıtasıyla

²⁹³ Semer el-Aşşâ, *el-Bast*, 1: 34-35.

²⁹⁴ Şemsüddîn Ebû'l-Hayr İbn Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yusuf, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü'l-Tâlibîn*, (y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1.Baskı, 1999), 1: 9.

²⁹⁵ Aşşâ, *el-Bast*, 1: 74.

²⁹⁶ İhtimal dahilinde olmasıyla farklılığın sadece harf düzeyinde olup manaya etki etmemesi kastedilir. Bu duruma zaid harfler örnek gösterilebilir.

²⁹⁷ Mütevatir ise yalan söylemek üzere birleşmeleri aklen imkansız görülen bir topluluğun aynı çokluk ve özellikteki başka bir topluluktan yapmış olduğu rivayettir.

²⁹⁸ Mennâ 'ül-Kaţţân, *Mebâhiş fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Mektebe Vehbe, 11.Baskı, t.y.), 69; Aşşâ, *el-Bast fi*, 1: 75.

²⁹⁹ Saîd Afgânî, "el-İhticâc li'l-Kırâât" *Mecelletü'l-Luġti'l-'Arabiyye bi'l-Kâhira*, 34 (1974), 67; Ğulâm, *el-lâl ve'l-İbdâl*, 19.

eski dilbilimciler, eski Arap lehçelerini tanıyarak onların özelliklerini anlamaya güç yetirebilmişlerdir.

2.8.4. Sahîh ve Şâz Kırâat

Sahih kıraat ile, bize tevatür yoluyla ulaşan kıraat kastedilir. Bu sahîh kıraatler üç kaynakta yer alır. Bu kaynaklar; yedi kıraatte ‘Şâtıbiyye’ ismiyle bilinen ve Ebû Muhammed (Ebü'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî er-Ruaynî'ye (ö.590/1194) ait *Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî* manzum eser, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî'ye (ö.833/1429) *ed-Dürretü'l-Muğıyye fi'l-Kırâati's-Şelâse'l-Marđıyye veen-Neşrü fi'l-Kırâati'l-'Aşr*³⁰⁰ kitaplarından oluşur.

Şâz kıraat, Osman mushafı resmiyle uyumlu olma şartını kaybeden veya Arap diline bir yönüyle uyumlu olmayan ya da rivayetin taşınması gereken sıhhat şartını bulundurmeyen kıraattir.³⁰¹ Şâz kıraat ile kılınan namaz ve ibadet maksadıyla yapılan okuma sahîh görülmesi de bu, onu göz ardı etmemiz anlamına gelmemektedir. Çünkü bu kıraat çeşidi ile eski Arap lehçelerinde görülen farklılıklara dair geniş bir bilgiye ulaşılmaktadır. Şâz kıraatler hakkında bu durumu öngören İbn Cinnî *Muhtesib* isimli kitabında şu ifadelerle yer verir: “Günümüzde şâz olarak isimlendirilen bu kıraat örneklerinin... yaygınlaşmasından korkularak tilavet esnasında şâz kıraatle okumasa da ve rivayeten ve dirayeten caiz olan kıraate tabi olanlara uysak da şâz ismiyle anılan kıraatin kuvvetine inanıyoruz”³⁰² diyerek şâz kıraatinde Allah tarafından makbul olduğunu ifade eder. Fakat bununla birlikte şâz kıraatleri ifade etmek isterken şâz kıraatlerin güvenilirliği ve isnadlarının Arap dilinin sıhhatiyle uyumu hakkında dikkatli ve titiz olmamız gerekir.³⁰³

Eğer şâz kıraat âhâd haberle nakledilmiş ve Arap dilinde bir yönüyle sahîh ise Osman mushafına muhalif olsa da kabul edilir fakat onunla tilavet edilmez. Mesela Ömer kıraatinde (غير المغضوب عليهم وغير الضالين) (Fatıha Suresi 1/7) şeklindedir³⁰⁴.

³⁰⁰ Aşşâ, el-Bast, mukaddime 70-71.

³⁰¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1: 9; Saîd Afgânî, “el-İhticâc li'l-Kırâât”, *Mecelletü'l-Luğti'l-'Arabiyye bi'l-Kâhira*, 34 (1974), 67-68.

³⁰² İbn Cinnî, *Muhtesib*, 1: 32-33.

³⁰³ Vâfi, “el-Kırâât ve'l-Lehecât”, *Buhûş ve Dirâsât*, 126.

³⁰⁴ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhtî*, nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1.Baskı, 1999), 1: 51, Abdülkerîm, *Meâni'l-Kur'an li'l-Ferrâ*, 54.

Bazı kıraatler de vardır ki Osman mushafı hattıyla uyumlu olsa da kabul edilmezler, çünkü bu kıraat güvenilir bir yolla nakledilmemiş veya Arap diline bir yönüyle uyumu söz konusu değildir. İbn Semeyfe' ve Ebû es-Semmâl ve bunun gibi kıraatler ve bu kıraatlerde "نُنْحِيكَ" kelimesinin (فاليوم نُنَجِّيكَ ببَدَنِكَ لتكون لمن خلفك آية) (Yunus suresi 10/92) ibaresinin yerine kullanılması bu tür kırâate örnek gösterilir.³⁰⁵

Sahih, şâz ya da âhâd kıraatlerin hepsinin bütün yönleriyle araştırılmasına önem vermek gerekmektedir. Çünkü bu kıraat çeşitleri eski Arap lehçeleri araştırmalarında çokça fayda sağlar ve bu bilgilere ulaşmakta güvenilir kaynak olarak kabul edilir, özellikle de çok sayıda lehçeye dayanması hasebiyle şâz kıraat bu kaynaklardan birini teşkil eder. Ayrıca *Kur'an*'ın indiği yedi harf hakkındaki bilgiler de önemli bir yere sahiptir, çünkü bu yedi harf ile çokça çeşitli lehçeyi ihtiva etmesi sebebiyle Arapların bütününe kıraati kolaylaştırmak amaçlanır ve Eski Arap lehçeleri araştırmalarında fayda sağlar. Bu yedi harf nedir? *Kur'an*'ın yedi harf ile inmesinin hikmeti nedir?

2.8.5. Yedi Harf Tanımı

Hâfız Ebû Amr ed-Dânî (ö.444/1052) "Nebî(s.a.v)'in işaret etmiş olduğu harflerin manası hakkında, iki eğilim vardır. Bunlardan biri; *Kur'ân* lügatin yönlerin/evcüh den yedisi ile indirildi anlamına gelir..."³⁰⁶ der ve diğer eğilim hakkında şunu söyler: "İkincisi; kıraatler manasındaki kapsamından dolayı 'harfler' şeklinde isimlendirilir. Bu durum Arap dilinde bir şeyin isimlendirilmemesinde o şeyin bir kısmını ifade eden ad ile anılması şeklinde kullanımı adet edinilmiştir... Bundan dolayı Rasul (s.a.v) çok kelimeyi ifade etse de harf olarak isimlendirir."³⁰⁷ Konu hakkında rivayet edilen hadisler arasında "*Kur'ân* yedi harf üzere indirildi, kolayınıza geldiği üzere okuyun."³⁰⁸ yer alır, ayrıca Nesâî, Ubey b. Ka'b isnadıyla Hz.Peygamber'in şöyle dediğini rivayet eder: "*Kur'ân* yedi harf üzere indirildi, hepsi de şâfi ve kâfidir."³⁰⁹ Yedi harf hakkında çok sayıda rivayet olmasına rağmen Hz.Peygamber ya da sahabeden ehraf ya da seb'a hakkında ne kastedildiğine dair bir açıklama yer almamaktadır.³¹⁰ Yedi harfin manasının gerçeği üzerine araştırmalarda bulunan mezhep sahipleri, bu

³⁰⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 14-16.

³⁰⁶ Aşşâ, *el-Bast*, mukaddime 77.

³⁰⁷ Aşşâ, *el-Bast*, mukaddime 77.

³⁰⁸ Buhari, "Fadâil-Kur'ân", 2.

³⁰⁹ Nesâî, "İftitâh", 940.

³¹⁰ Aşşâ, *el-Bast*, 80.

harfler ile *Kur'ân-ı Kerîm*'in kıraatinin kastedildiği hakkında görüş birliği ederler. Fakat bu harflerin belirlenmesi hakkında ihtilaf ederler ve iki görüşe ayrılırlar. Birinci mezhepte tümünden gelim yöntemiyle kıraatteki farklılıklar teker teker ele alınır ve sonrasında sınıflandırmaya tabi tutulur. İbn Cezerî (ö.833/1430), Râzî (ö.606/1209), İbn Kuteybe (ö.286/889) ve Kâdî İbn Tayyib (ö.402/1011) bu görüşe sahiptir.

İmam Ebû'l-Fadl Abdürrahmân er-Râzî şöyle söyler: “Yedi harf, üzerinde ihtilafın olduğu yedi farklı yönü ifade eder.” der ve bu yönleri sıralar:³¹¹

- 1) İsimlerin tekil, ikil, çoğul, müzekker ve müennes sigalarındaki farklılık
- 2) İrabda görülen farklılık
- 3) Tasrîfte görülen farklılık
- 4) Takdim ve tehirde görülen farklılık
- 5) Harf veya lafızda görülen ibdâldeki farklılık
- 6) Ziyade ve eksiltmedeki farklılık
- 7) Lehçelerin tefhîm ve terkîinde, fetha ve imâle ile telaffuzunda, hemzeli ve teshil ile okuyuşunda ve işmâmı vb. durumda görülen farklılık.³¹²

İkinci mezhebin görüşüne gelindiğinde, onlar yedi harf ile yedi lügatin kastedildiğini düşünürler ve bazı Arapların alışık olmadığı bu diller arasındaki farkı göz önünde bulundururlar. Bazı Araplar bu lügatlerin Kureyş, Hüzeyl, Temîm, Ezd, Rebî'a, Hevâzin ve Sa'd b.Bekr dilleri olduğunu söyler.³¹³

Bu iki mezhebin görüşlerine baktığımızda aralarında farkın olmadığı görülür. İlki yedi kıraati, aralarındaki farkı ortaya koyarak anlamını izah ederken; diğeri Arap dilinin vecihlerine muvafık olanlara dayandırır. İki mezhebin görüşleri de *Kur'ân*'ın yedi harf ile gönderildiğinin ifade edildiği hadislere muhalif bir kanaat taşımaz. *Kur'ân* kelimelerinin birini yedi harften biriyle okumak caizdir. Fakat yukarda sıralanan yedi farklılıkta görülen ihtilaf çeşitlerinden birinin olması gerekir, *Kur'ân*'ın her yerinde bu kıraat vecihlerinin bulunması şart koşulmaz.³¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) konu hakkında şu ifadelere yer verir: “*Kur'ân* yedi harf ile indirildi, yani yedi vecih üzere, bunlardan her biri ile okumak caizdir. Kastedilen *Kur'ân*'daki her kelimenin veya her cümlenin yedi vecih üzere okunduğu demek olmayıp, bir kelimedeki kıraat sayısının

³¹¹ Aşşâ, *el-Başt*, 81.

³¹² Şa'bân Muhammed İsmâîl, *el-Kırâât Ahkâmuhâ ve Meşâdiruhâ*, (y.y.: Da'vetül-Hakk, 1980), 37-45; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1: 27.

³¹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 217.

³¹⁴ Aşşâ, *el-Başt*, 82.

yedi ile sonlanması gayesi kastedilir.”³¹⁵ Ayrıca yedi harf arasında görülen farklılık zıtlık ve çelişkinin olduğu bir ihtilaf olmayıp çeşitliliğin olduğu bir farklılığı ifade etmektedir. Bu konu Suyûtî'nin *el-İtkân* isimli eserinde tartışılarak ele alınır.³¹⁶

Kur'ân'ın inmiş olduğu yedi harfin yedi kurrânın sahih rivayetle okumuş olduğu yedi kıraat çeşidi olmadığını yapılan izahlarda görmüş olduk. Öyleyse bu ikisi arasındaki fark nedir? Bu ikisi arasında nasıl bir ilişki vardır?

2.8.6. Yedi Kıraat ile Yedi Harf Arasındaki İlişki

Yedi harf ile yedi kurrânın sahih rivayetle okuduğu ve günümüzde insanların okuyor olduğu yedi kıraat kastedilmemektedir. Ayrıca bu yedi kurrâdan birinin okuyuşu bu yedi harften biri anlamına gelmemektedir.³¹⁷ Bu duruma ilk dikkat çeken Ebû Tâhir Abdülvâhid b. Ebû Hâşim'dir (ö.349/960).³¹⁸ Yedi kıraat, Hz. Peygamberin de ifade ettiği gibi ve *Kur'ân*'ın indirildiği yedi harfin bir kısmı olarak itibar edilir.³¹⁹ Hicri II. ve III. asırda kurrâ imamlarında raviler sayıca ve ihtilaf bakımından çoğalınca İbn Mücâhid (ö.324/936), ezberde kolaylık sağlamak için Osman mushafına muvafık mütevatir kıraatle yetindi ve ilim, şöhret emanet sahibi, adaletli ve okuyuşundaki güvenilirliği hakkında kendi döneminin ehli tarafından icmâ'ın olduğu fakih bir imamı seçti. Yine İbn Mücâhid, Hz. Osman'ın Mushaf'ını göndermiş olduğu her bir bölgede bulunan ve yukarıda sayılan özellikleri taşıyan, ayrıca bu niteliklere ek olarak kıraatinin Osman mushaf hattı dışına çıkmayan imamlardan birini seçti.

İbn Mücâhid tarafından Basra'da Ebû Amr b. el-Alâ el-Basrî (ö.154/771) Kûfe'de Hamza b. Habîb (ö.156/773) ve Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî (ö.127/745), Irak'tan Ebû'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâf el-Kûfî (ö.189/805), Şam'dan Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö.118/736), Medine'den Nâfi' b. Abdürrahmân b. Ebû Taîm el-Medenî (ö.169/785) Mekke'den ise Abdullah b. Kesîr b. Amr ed-Dârî el-Mekkî (ö.120/738)'i seçilmiştir.³²⁰

³¹⁵ Askalânî, *Fethü'l-Bârî*, 9: 23.

³¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 306-333.

³¹⁷ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Kayruvânî el-Endelûsî, *el-İbâne an Meâni'l-Kirâât*, nşr. Andülfettâh İsmâil Şelebî, (Mısır: Dâr-ü Nehda, t.y.), 31-33.

³¹⁸ Aşşâ, *el-Basf*, 69.

³¹⁹ Ebû Tâlib, *el-İbâne*, 31-32; Ebû Şâme konu hakkında şöyle der: “Bir topluluk yedi kıraatin hadiste kastedildiği gibi günümüzde mevcut olduğunu zanneder. Bu ilim ehlinin icmâ'ına kesin surette muhaliftir.” bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 273-275.

³²⁰ Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî Şemsüddîn, *Tabakâtü'l-Kurrâ*, nşr. Ahmed Han, (Suudiye: Merkez Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1.Baskı, 1977), 59-157.

Mücâhid, kurraların sayısını Hz. Osman'ın farklı bölgelere gönderdiği mushafların ve *Kur'ân*'ın indirildiği yedi harfin sayısına denk tutar.³²¹ Bu durum insanlar tarafından yedi kıraat ve yedi harf arasındaki farkı ayırt edememesine sebep olmuştur. Raviler arasında güvenilir olanlar sayılamayacak kadar çoktur, Mücahid'den önce İbn Cübeyr (ö.258/872) "*Semâniye*" diye adlandırdığı bir kitap yazmıştır. Bu kitabında Ya'kûb el-Hadramî'yi de ekleyerek sekiz raviye yer verir. Sonrasında bu isimlere Halef b. Hişâm (ö.229/844) ve Ebû Cafer (ö.130/747) de eklenerek on kurraya tamamlandı. On kıraat imamının tercih edilmesi diğer kıraatlerin doğruluğuna dair oluşan kanaate engel teşkil etmiyor. Mütevatir olduğuna ve sıhhatine inanılan diğer kıraatler ile okuyuşlara cevaz verilir, on kurradan biri kendi kıraati dışında başka bir imamın kıraatiyle okuyarak ibadet edebilir.³²²

Rivayeti ve senedi yedi ve on kıraatin senetlerine yakın olsa da şâz olduğuna ittifak edilen kıraatler bulunur. Bu kıraatlerden bazıları İbn Muhîs (ö.123/741), Âmeş (ö.148/765), Hasen Basrî (ö.110/728), Yezîdî (ö.202/817) diğer kurraların kıraatlerinden oluşur ve bunun dışında diğer bütün kıraatlerin hepsi şâzdır.³²³

Kıraat araştırmaları bütün şekliyle eski Arap lehçeleri çalışmalarında fayda sağlamaktadır. Kıraat ilmi kaynakları, öğrenim ve ulaşımındaki yol ve yöntemi sebebiyle eski lehçeler alanındaki çalışmaların en önemli kaynaklarından kabul edilir. Bu özelliğinden dolayı eski Arap lehçeleri çalışmalarından kıraatlerin yöntemi hakkında bahsetmek bizim için kaçınılmazdır.

2.8.7. Eski Arap Lehçeleri Araştırmalarında Kıraat Yöntemlerinin Rolü

Kur'ân kıraatleri, eski Arap lehçeleri bilgisine ulaşmada esas kabul edilir. Çünkü kıraat nakil yol ve yöntemi semâ ve telaffuza dayanır ve sadece semâ ile yetinmez. Sadece semâ ile yetinen hadis, şiir ve nesir, nakil yönteminden farklı olarak sadece semâ ile sınırlı kalmaz. Görüldüğü gibi Kurralar, Arap diline ve bütün alanlarının geniş bilgisine ayrıca kıraatte vukufiyete ve doğru harekeleme titizliğine sahiplerdi.

³²¹ Ebû Tâlib, *el-İbâne*, 1: 86-87; Abdülvehhâb. b. Yusuf b. İbrâhîm b. es-Sellâr eş-Şâfî, *Tabakâtü'l-Kurrâ'i's-Seb'a ve Zikri Menâkıbihim ve Kırrâatihim*, nşr. Ahmed Muhammed Azzûz, (Beyrut: el-Mekyebetü'l-Asriyye, 1.Baskı, 2003), 1: 45; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 327,330; Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 274-275; Yedi kurrâ hakkında tanım için bak. Kattân, *Mebâhis*, 172-175.

³²² Aşşâ, *el-Bast*, mukaddime 89.

³²³ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâf Fuḍalâi'l-Beşer bi'l-Kırrâti'l-Erbaateşer*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâîl, (Kahire: Âlemu'l-Kitâb, 1.Baskı, 1987), 1: 72,80; Gülâm, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl*, 19.

Arap lehçeleri çalışmaları ve bilgisi sahih kıraat ya da şâz kıraat olsun her ikisine de dayanmaktadır.³²⁴ Suyûtî “ Kendisiyle okunan bütün rivayetler mütevatir, âhâd ya da şâz olsun bunlarla Arapça hakkında delil gösterilmesi caizdir.” der.³²⁵

Kıraatler aracılığıyla lehçeler alanında yapılacak çalışmalarda en iyi yöntem; sahih ve şâz kıraatlerin yer aldığı kitaplarından, tefsir kaynaklarından ve kıraat delillerinin yer aldığı kitaplardan kıraatleri derlemektir. Sonrasında bu kıraatlerden temsil ettiği lehçeleri çıkarırır ve lehçenin nisbet edildiği kabileye dayandırırız. Sonraki aşamada nesir, şiir, edebiyat, ve dil gibi diğer kaynaklara muvafık olanları araştırarak kıraat alanında araştırmamızı gerçekleştiririz.³²⁶ Kıraat çalışmalarıyla eski Arap lehçeleri arasında cereyan eden çok sayıda ihtilafın bilgisine ulaşırız. Bunların en önemlileri şunlardır:

- 1) Edasında görülen farklılıklar. İdgâm, imâle, terkîk, tefhîm, hemze, teshîl, mehâric-i hurûf gibi edada görülen farklılıklardır.
- 2) Kelimelerin hareke farklılıklar, Kıraat farklılığı, *Kur'ân-ı Kerîm*'de, farklı harekelendirmelerin görüldüğü çok sayıda kelimenin bulunmasına sebep olur. Bu durum da Arap lehçelerindeki ihtilaftan kaynaklanmaktadır.
- 3) Cemî, müzekker ve müennes sigalarda, fiillerin vezinleri ve bu fiillerin çekimlerindeki farklılıklar. Bu kısımda görülen farklılıklar eski Arap lehçelerinde görülen ihtilaftan kaynaklanmaktadır.
- 4) İrâbdaki farklılıklar. Eski Arap lehçelerindeki farklılıklardan kaynaklanır.³²⁷

Eski Arap lehçeleri arasında görülen ihtilaflar hakkında kıraat çerçevesindeki örnekleri şunlardır:

1) Fiil haricinde kelimelerin harekelerindeki farklılıktan kaynaklı *Kur'ân* kıraatinde görülen ihtilaflar:

(إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) (Fatiha 1/5) Cumhur bu ifadede hemzeyi kesra ile, yâ harfini ise şeddeli olarak okurlar. El-Fadl er-Rakâşî (ö.200/815) hemzeyi fetha ile yâ harfini şeddeli şekilde (أَيَّاكَ) okurlar. Amr b. Fâйд (ö.200/815), Ubey b. Ka'b (ö.30/650)'den hemzeyi kesra ile (إِيَّاكَ) şeklinde okuduğu rivayetinde bulunur.³²⁸ İbn

³²⁴ Râcihî, *fi'l-Kırââti'l-Kurâniyye*, 83-84; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 108-110.

³²⁵ Suyûtî, *el-İktirâh*, 39.

³²⁶ Râcihî, *fi'l-Kırââti'l-Kurâniyye*, 90.

³²⁷ Vâfi, “el- Kırâât ve'l-Lehecât”, *Buhûs ve Dirâsât*, 131.

³²⁸ İbn Halevî, İbn Haleveyh, *Muhtasar fi Şevâzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedi'*, (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, t.y.), 9; Ebû Hayân, *Bahru'l-Muhît*, 1: 41; Vâfi, “el- Kırâât ve'l-Lehecât”, *Buhûs ve Dirâsât*, 133; Aşşâ, *el-Basf*, 81.

Cinnî *Muhteseb* isimli kitabında bu kıraatlara yer verir ve hemzenin fethi ile okuyuşunun Arap lehçesinde var olduğunu ifade eder.³²⁹

(ختم الله على قلوبهم وعلى سمعهم وعلى أبصارهم غشاوة ولهم عذاب عظيم) (Bakara 2/7)
“Yedi kurrâ gayn harfiyle okur, bu okuyuş Hicaz lüğatinde geçer. Abdullah ve Âmeş gayn harfini fethalı okur, bu okuyuş Rebîa lüğatinde geçer. Hasen, Zeyd b. Ali (ö.94/712) ve Abdullah gayn harfini ötre ile okur, bu okuyuş Ukliyye (عُقْلِيَّة) lüğatinde geçer.”³³⁰ Ebu Hayyân (ö.745/1344) bu kıraat biçimlerinden en doğrusunun yedi kurrânın okuyuş olduğunu söyler.

2) Filler, müştak ve cemî kelimelerin harekelerindeki farklılıktan kaynaklı ihtilafları:

(قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا) (Meryem 19/4)
“Cumhur âlimler وهن kelimesinde hâ harfini fetha ile okurlar. Âmeş esre ile okur. Bir başka okuyuşta ise örte ile okunur. Bu okuyuşlar üç lehçeye aittir”³³¹

(وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا) (Kehf 18/16) Nâfi’, İbn Sa’dân (ö.231/845), Şeybe (ö.194/809), İbn Âmir, Ebû Ca’fer, Erac (ö.117/735) mîm harfini fetha, fâ harfini esre ile okurlar مَرْفَقًا . Ferrâ bu okuyuşun Hicaz lüğatine göre olduğunu ifade eder. Bu isimlerin haricinde diğer kurrallar mîm harfini esre, fâ harfini fetha ile مَرْفَقًا Hicaz harici lügatlere göre okurlar.³³²

(وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ) (Mü’minûn 23/8) Bazısı (لأماناتهم) şeklinde çoğul sigayla okurken, bazısı da (لأمانتهم) şeklinde tekil sigada okurlar.³³³

3) Harflerin mahreç ve seslerindeki farklılıktan kaynaklı ihtilaflar:

(الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ) (Bakara 2/3) Verş (ö.197/812), Sûsî (ö.261/874) ve Ebû Ca’fer, Hicaz lüğatiyle hemzeyi telaffuz etmeden (يؤمنون) şeklinde okurlar. Diğerleri ise Temîm lüğatine göre tahkîk-i hemz ile (يؤمنون) şeklinde okurlar.³³⁴

(إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ) (Kevser 108/1) (أعطيناك) kelimesi cumhur âlimler tarafından ayn harfiyle okunurken; Hasen, Talha, İbn Mahîs ve Za’ferânî (ö.260h.) (أنطيناك) şeklinde nûn harfiyle okur. Bu okuyuş biçimi Hz. Peygamber’den rivayet edilir.³³⁵

³²⁹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 39-41.

³³⁰ Ebû Hayân, *Bahru’l-Muhît*, 9: 423.

³³¹ Ebû Hayân, *Bahru’l-Muhît*, 7: 239.

³³² Ebû Hayân, *Bahru’l-Muhît*, 7: 150-151; Bennâ, *İthâf*, 210.

³³³ Aşşâ, *el-Başt*, mukaddime, 81.

³³⁴ Ebû Hayân, *Bahru’l-Muhît*, 1: 67.

³³⁵ Ebû Hayân, *Bahru’l-Muhît*, 10: 555-556.

(وانظر إلى العظام كيف نُشِرْها ثُمَّ نكسوها لحماً...) (Bakara 2/259) Kurrâlar altı çizili kelimedeki zây harfinin okuyuşunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazısı (نُشِرْها) şeklinde zây harfiyle okurken; bazısı da (نُشِرْها) şeklinde râ harfiyle telaffuz okumuşlardır.³³⁶

4) Harflerdeki ziyade ve naksta görülen farklılıktan kaynaklı ihtilaflar:

(وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ) (Tevbe 9/100) Cumhur âlimler cer harfi olan (من) harfinin hazfederek ayette geçtiği üzere okurlar. İbn Kesîr ise (من) harf-i ceri telaffuz ederek (تجري من تحتها الأنهار) şeklinde okur.³³⁷

5) İrabda görülen farklılıktan kaynaklı ihtilaflar:

(قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكَ مِنْ أَرْضِكَ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّى) (Tâhâ 20/63) “(إنَّ) şeddeli olarak ve (هَذَا) kelimesi merfû olarak okunur. Bu okuyuş biçimi müsennâyı elif ile telaffuz eden Belhars b.Ka’b lüğatinde geçer.”³³⁸

(فَتَلْقَى آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ) (Bakara 2/37) ayetinde olduğu gibi “(ءادم) merfû ile (كلمات) mansub okunurken ayrıca (ءادم) mansub (كلمات) merfu ile de okunur. İki okuyuş biçimi de sahihtir. Birincisi cumhurun okuyuşuna göredir, ikincisi ise İbn Kesîr kıraatine göredir.”³³⁹

Eski Arap lehçelerinin ortaya çıkışını, çeşitlerini ve ihtilaflarını tezimizin bu bölümünde incelemiş olduk. Medeni ve bedevi lehçeleri birbiriyle kıyaslayarak ele aldık. Ayrıca lehçeler hakkında kaleme alınan kaynakları ve bunlar arasından en önemli ve en güvenilir kaynak olan *Kur’ân* kıraatlerine yer verdik. *Kur’ân* kıraatlerinin lehçe kaynaklarının en önemlisi ve en güvenilir olması ve bu kaynaklarla sınırlı olması, ilk dönem âlimlerinin lehçeler hakkında araştırmalara özel olarak önem vermemesi sonucu bu alandaki kaynakların az ve sınırlı sayıda olmasından kaynaklandığına ve bunun sonucunda lehçeler konusu hakkındaki araştırmaların zorluğuna dikkat çektik. Bu sebeplerden dolayı lehçeler hakkındaki yapılan araştırmaların diğer kaynaklardan daha çok *Kur’ân* kıraatine dayandığını gördük. Ayrıca bazı âlimlerin eski Arap lehçeleri çalışmalarını yalnızca *Kur’ân* kıraatleri ile sınırlı tuttuğunu, Abdurrâcihî *el-Lehecâtü'l-‘Arabiyye fi'l-‘Kırââti'l-Kur’âniyye* eserinde eski Arap lehçeleri özelliklerini sadece *Kur’ân* kıraatleriyle delillendirerek araştırmalarını yürüttüğüne tanık olduk.

Tezimizin üçüncü kısmını; ikinci kısımda olduğu gibi, ilk dönem Arap lehçeleri kaynaklarına dayandıracağız. Özellikle *Kur’ân* kıraatleriyle delillendirmede

³³⁶ Aşşâ, *el-Başt*, mukaddime 81.

³³⁷ Aşşâ, *el-Başt*, mukaddime 81.

³³⁸ Vâfi, “el- Kırâât ve'l-Lehecât”, *Buhûs ve Dirâsât*, 149.

³³⁹ Aşşâ, *el-Başt*, mukaddime, 81.

bulunacağız. Bu yöntem üzere üçüncü kısımda fonetik düzeyde Arap lehçelerinin bir kısmına araştırmamızda yer vereceğiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK DÖNEM ARAP LEHÇELERİ BAZI FONETİK ÖZELLİKLERİNİN İNCELENMESİ

Fonetik düzeyde yapılan çalışmalarda harflerin mahreç ve sıfatları bilgisi zorunludur. Bu zorunluluktan dolayı harflerin mahreçlerini ve sıfatlarını tez çalışmamızın bu kısmında örnekleriyle birlikte ele alarak başlayacağız.

3.1. HARFLERİN MAHREÇ VE SIFATLARI

Harflerin mahreçlerinin genel olarak ele almakla başlayıp sonrasında bu bölümde araştırmamız için faydalı olan mahreç ve sıfatlarını ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

3.1.1. Harflerin Mahreçleri

İlk dönem âlimleri, hem kendi aralarında, hem de onlarla çağdaş âlimler arasında harflerin mahrecinin sayısı konusunda görüş ayrılığı oluştu. Sibeveyhi ve İbn Cinnî gibi nahivcilerin çoğuna ve kurrâların görüşüne göre on altı mahrecin olduğu görüşü varsayılır. Halîl b. Ahmed, İbn Cezerî ve diğerlerine göre on yedi mahreç bulunur, cevf bölgesi elif, vâv ve yâ med harflerinin mahreci olarak kabul edilir. Ferrâ; lâm, nûn ve râ harfini bir mahreç üzere zekkiyye harflerinden (رب، من، لف) sayar. Ferra ve onunla aynı görüşe tabi olanlar mahreçlerin sayısının on dört olduğunu söylerler.³⁴⁰

Eymen Rüşdî Süveyd *en-Nûru'l-Mubîn fî Tecvîdi'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli kitabında İbn Cezerî taksimine itimad eder ve mahreçleri aslî ve fer'î olarak iki kısımda inceler. Bu tez, Eymen Rüşdî'nin yapmış olduğu bu taksimi esas alarak konuyu izah edecektir. Çünkü mahreçlerin bu tür kısımlandırılması, kurrânın mahreçler hakkındaki tasavvurlarını aslî ve fer'î ayrımıyla düzenler. Mahreçlerin bu taksimi med harflerinin mahreçlerini içerisine alır. Med harflerinin mahreçlerinin bilgisi, bazı âlimler tarafından harf olarak bazılarınca ise harekelerin uzun okuyuşu şeklinde tanımlamaları sebebiyle

³⁴⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1: 198-199; a.mlf., *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, nşr. Gânim Kaddûrî Hemed, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1.Baskı, 2001), 106; Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, 6: 291.

bizim için kaçınılmaz bir hâl alır. Med harflerinin mahreçlerin belirlenmesi, hareketler ve harflerde görülen ibdâl ameliyesinin izahıyla fayda sağlar.

Harflerin mahreçleri beş kısımda incelenir bunlar: Ağız boşluğu, boğaz, dil, dudak ve geniz bölgeleridir.³⁴¹

Ağız Boşluğu: Med harflerinin mahrecidir. Med harflerinin tanımı: Elif, sakın eliften önceki harfin hareketi fetha olması; vâv sakın vâvdan önceki harfin hareketinin ötre olması; yâ, sakın yâdan önceki harfin hareketinin kesra olmasıdır. Üç med çeşidi قَالَ يَكْفُرُونَ, قِيلَ örneklerinde sırayla yer alır. Vehm ve vekm³⁴² lehçelerinde görüldüğü gibi med harflerinin bu tanımı hareketlerdeki ibdâlin anlaşılmasına yardımcı olur.

Boğaz Bölgesi: Üç kısımda incelenir ve altı harfin mahrecini oluşturur. Birincisi; boğazın sonu olup, göğse bitişen ve ağza en uzak olan kısımdır. Hemze ve hâ harflerinin mahrecini oluşturur. İkincisi; boğazın ortasıdır. Ayn ve hâ harflerinin mahrecini oluşturur. Üçüncüsü; boğazın aşağısıdır ve ağza açılan en yakın kısımdır. Gayn ve hâ harflerinin mahrecini oluşturur.

Dil Bölgesi: Harflerin çoğu dış ve üst damakla birlikte dil bölgesinden çıkar. Dil kökü, ortası, dilin iki yanı, dil ucu ve ra's-i lisandan oluşur.

Dil bölgesinden çıkan harfleri, mahreçlerini belirleyerek izah edeceğiz:

Kâf ve Kâf harfleri: Dilin kök kısmından çıkar.

Cîm, şîn ve med olmayan yâ harfi: Dilin ortasından çıkar. Cîm ve şîn harfleri hakkında ayrıntıya yer verecek olursak; cîm harfi dilin orta kısmından onun hizasındaki üst damağa kuvvetlice basılıp çekilmesiyle birlikte nefesi hapsederek iltisak tâm ile çıkarken, şîn harfi ise dil ortası ile üst damak ortasından nefesin ve sesin akmasına izin verecek şekilde çıkar.

Dâd ve lâm harfleri: Dilin kenarından çıkar. Dâd harfinin mahrecini belirleyecek olursak, dilin iki yanından biriyle ya da iki yanıyla birlikte üst damağa yükselmesiyle çıkar. Dâd harfi dil ucunu dişlerin dış etiyle birleşimine değdirilmesine sebep olan tam bir şekilde kapalı bir mahrece sahiptir.

Nûn, râ, tâ, dâl ve tâ harfleri: Dil ucundan çıkar. Tâ, dâl ve tâ harfleri dilin hareketindeki farklılıklarla birlikte dilin üst ön dişlerin dip kısmından çıkar. Tâ harfinin

³⁴¹ Eymen Rüşdî Süveyd, *en-Nûru'l-Mübîn fî Tecvîd'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Dimeşk: Dârü Efnân, 5.Baskı, 2005), 13-17.

³⁴² Vehm lehçesi; gaib zamiri tensiye ve cem' hâlinde öncesinde sakın yâ harfi ya da kesra geldiğinde, zamirin hareketi kesre olması hâlidir. Vekm lehçesi; muhatap tamiri cem' hâlinde öncesinde sakın yâ harfi ya da kesra geldiğinde zamirin hareketi kesre olması hâlidir, Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 222.

mahreci itbâk ve isti'lâ ile dilin üst damağa yapışması ve üst damağa yükselmesiyle çıkarken; dâl ve tâ harflerinin mahreçleri infitâh ve istifâl (sesi alçaltmak) sıfatıyla dilin üst damaktan ayrılması ve dilin aşağı doğru meyletmesiyle çıkar.

Sâd, zây, sîn, zâ, zâl ve şâ harfleri: Mahreçleri dil ucuyladır. Sâd, zây ve sîn harfleri dil ucuyla alt ön dişlerin iç yüzüyle çıkar. Sîn ve zây harflerinde dil üst damaktan ayrılı ve aşağı doğru meylederek infitâh ve istifâl ile çıkar. Zâ, zâl ve şâ harfleri diş etlerinden başlayarak çıktığı için hurûf-i liseviyye olarak adlandırılır. Harflerin mahreci ise dil ucunun bitimi ile üst ön dişlerin bitiminden çıkar. Bu şekliyle zâ harfi itbâk ve isti'lâ ile dil kökünün üst damağa yapışması ve üst damağa yükselmesiyle çıkarken; zâl ve şâ harfleri infitâh ve istifâl sıfatıyla dil kökünün üst damaktan ayrılması ve dilin aşağı doğru meyletmesiyle çıkar.

Dil Bölgesi:

Fâ, mîm, bâ, med yapılmayan vâv harfleri: Fâ harfi üst ön dişlerin uçlarıyla alt dudağın içinden çıkar. Bâ harfi dudakların kapanmasıyla çıkar. Mîm ise, genizden gunneli bir şekilde dudakların kapanmasıyla çıkar.

Geniz Bölgesi: Bu bölgeden gunne sesi çıkmaktadır. Sadece nûn ve mîm harfleri

Eski Arap lehçeleri hakkında ses düzeyinde yapılan araştırmalarda faydalandığımız harflerin mahreç bilgisine ek olarak, incelemede bulunacağımız fonetik olguyu, özellikle de ibdâl-i lügavî olgusunu açıklamak için harflerin sıfat bilgisine de ihtiyaç duyulur. Bu çalışmamızda harflerin sıfatlarını konu edinerek yetineceğiz.

3.1.2. Harflerin Sıfatları³⁴³

Sözlükte nişan ve işaret anlamına gelen sıfatın tecvid ilmindeki terim anlamı: “Harfin, mahreç bakımından ortak diğer harflerden ayırt edildiği telaffuz özelliğidir.”

3.1.2.1. Zıt Sıfatlar

a. Şiddet (الشِدَّة) ve Rihvet (الرِّخَاوَة) Zıt Sıfatları ve Beyniyye Harfleri (الحروف البينية):

Harflerin nitelendirildiği zıt sıfatlar arasında şiddet ve rihvet, bu ikisi arasında bir niteliğe sahip olan “hurûf-i beyniyye” olarak isimlendirilen sıfatlar yer alır.

³⁴³ Eymen Rüşdi Süveyd, *en-Nûru'l-Mübîn*, 18-31.

Şiddet Harfleri (الحروف الشديدة) : Harfin telaffuzu esnasında sesin akmamasıdır. Bu harfler أجد قط بكت ibaresinde toplanır. Şiddet; harfin mahrece dayanması neticesinde ses akışının hapsedilmesidir. Araplar harfin mahrece dayanması sonucu sesin hapsolmesinden üç yolla kurtulurlar: a) Kalkale b) Hemzenin teshili, ibdali, hazfı veya nakli c) Kâf ve tâ harflerinde hems sıfatı kazandırarak.

Rihvet Harfleri (الحروف الرخوة) : Sesin net bir şekilde aktığı harflerdir. Bu harfler şunlardır: ت ح خ ذ ز س ش ص ض ط ظ ه

Beyniyye Harfleri (الحروف البينية) : Rihvet ile şiddet arasında bulunup telaffuz sırasında sesin hapsolmediği, rihvet harflerinde olduğu gibi sesin net bir şekilde akmadığı harflerdir. Bu harfler لن عمر ibaresinde toplanır.

b. Hems ve Cehr (الهمس والجهر):

Hems harfleri Arap dilinde nefesin akması sonucu oluşurken, cehr harfleri nefesin hapsolmesiyle oluşur.

Hems (همس) sözlükte gizlemek demektir. Tecvid ilmindeki terim anlamı ise; ses tellerinin açılması ve titrememesi neticesinde işitmede gizlilik olması ve nefesin çokça akmasıdır. Hems harfleri فحته شخص سكت ibaresinde sıralanır.

Cehr (جهر) ise sözlükte ortaya çıkarmak, sesi yükseltmek anlamlarına gelir. Terim anlamı; ses tellerinin birleşmesi ve titremesi sonucu işitmede açıklığın olması ve nefesin çoğunun hapsolmesidir. Hems harfleri dışında diğer Arap harfleri bu kısma dahil olur.

c. Itbâk ve İnfitâh (الاطباق والانفتاح):

Bu sıfatlar sesin daraltılmasıyla oluşur. Eğer ses dil ile üst damak arasında daralarak telaffuz ediliyorsa itbâk, daralmadan çıkıyorsa da infitâh denir. ط ظ ص ض harfleri itbâk harferi iken diğer harfler infitâh harflerinin oluşturur.

d. İsti'lâ ve İstifâl (الاستعلاء والاستفال):

Bu sıfatlar sesin yönünün değişmesi sonucu ortaya çıkar. Sözlükte yükselmek anlamına gelen isti'lânın tanımı; harfin telaffuzu sırasında ses vurgusunun üst damağa yönelmesidir. İsti'lâ harfleri خص ضغط قط ibaresinde toplanır ve hepsi seviye farkı bulunmakla birlikte tefhim harflerindendir. Bu harflerin tefhimli okuyuşunun en üst mertebesi fetha ile sonra sırayla ötre ve esre ile telaffuzlarında ortaya çıkar. Sakin olması hâlinde ise önceki harfin harekesine göre tefhimli okuyuş mertebesine dâhil olur. Aşağı olmak, alçalmak anlamına gelen istifâl, harfin telaffuzu sırasında ses vurgusunun alt damağa yönelmesidir. İsti'lâ harfinin dışında kalanlar istifâl harfleri arasına girer.

İsti'lâ harflerinin tefhim bakımından en kuvvetlisi itbâk harfleridir. Çünkü bu harfler itbâk ile isti'lâ sıfatlarını mahreçlerinde bir arada toplarlar.

Harfler terkîk (ترقيق) ve tefhîmleri (تفخيم) bakımından üç kısma ayrılır:

Tefhim harfleri olan خص ضغط قظ, bazı durumlarda tefhim ile telaffuz edilen ر ل ر harfleri, bu harflerin dışında kalan terkîk ile telaffuz edilen harfler.

Elif harfi hakkında bilgi verecek olursak, bu harf kendinden önceki harfin harekesine göre tefhim ya da terkik niteliği kazanır, ayrıca kendinden sonraki harfin tefhim harflerden birisinin gelmesiyle خالدین kelimesinde olduğu gibi tefhim ile telaffuz edilirken sonraki harfin terkik harflerinden biri olmasıyla الناس kelimesindeki gibi terkik ile telaffuz edilir.

3.1.2.2. Zıddı Olmayan Sıfatlar

Bu sıfatlar arasında safîr, kalkale, tekrîr, tefeşşî, lîn, istitâle, gunne, inhirâf yer alır.

a. Safîr (الصفير) :

Telaffuz sırasında işitilen ses ısığa ya da kuş sesine benzemesi sebebiyle “safîr harfleri” şeklinde isimlendirilir. Bu harfler ص س ز'dir.

b. Kalkale (القتلة) :

Kalkale harfleri قطب جد ibaresinde toplanır. Telaffuz sırasında daralma sonucu oluşam şiddet harfleridir ve bu daralmadan kurtulmak için kalkale yapılıp. Kalkale, sözlükte sarsma ve kımıldatma anlamına gelir. Bu harflerden birinde durulduğunda vurgu gibi bir ses çıktığı için “kalkale” olarak isimlendirilir. Şiddet harflerinin telaffuzunda kolaylık sağlamak için sarsılarak okunmaya ihtiyaç duyar.

c. Tefeşşî (التفشّي) :

Sözlükte yayılma anlamına gelen tefeşşînin terim anlamı; “şîn harfinin sesinin ağzın iç yüzeyinde üst dişlere çarparak mahrecinden yayılmasıdır. Yani sesin ağızda yayılmasıdır.”³⁴⁴

Aslında şîn harfine has olan tefeşşî sıfatı, bazı âlimler tarafından ش ي ؤ م ف ر ث harfleri için de kullanılır.³⁴⁵

³⁴⁴ Süveyd, *en-Nûru'l-Mübîn*, 31.

³⁴⁵ İbn Cezerî, *Temhîd*, 96-97; a.mlf. *en-Neşr*, 1: 205.

d. İstîtâle (الاستطالة) :

Bu sıfat dâd harfinde bulunmaktadır. Dâd harfi mahrecinin öne doğru hareket etmesi lâm harfinin mahrecine kadar uzanmasıdır. Dâd-ı mu‘ceme harfinin cehr, itbâk ve isti‘lâ sıfatlarındaki kuvveti istitâle ile telaffuzuna sebep olmaktadır. Dâd harfinin istitâle sıfatı sakin haldeyken harekeli durumuna göre daha net ortaya çıkar. Ayrıca dâd harfinin bir diğer özelliği hurûf-i şeceriyeden³⁴⁶ olmasıdır.³⁴⁷

Harflerin mahreçleri ve sıfatları üzerinde yaptığımız incelemeler çerçevesinde harflerin telaffuzu esnasında ağız, boğaz ve dudak bölgelerinde bir engele maruz kalması hava akışına engel oluşturduğunu görüyoruz. Bu harfler sessiz harf anlamına gelen ve “savâmit” adının verildiği harflerdir. Sessiz harfler seslilere göre açık ve belirgin değildir. “Savâit” adının verildiği sesliler fetha, damme ve kesra hareketlerden, ayrıca elif vâv ve yâ med harflerinden oluşur. İzah ettiğimiz gibi sesliler, cevîf bölgesinde (göğüs boşluğu) oluşur; bu sesler havanın akciğerlerden sesin yükselmesine sebep olan bir engele maruz kalmaksızın havanın hareket etmesi ve gırtlaktan geçmesiyle çıkar.³⁴⁸

Eski Arap lehçeleri arasında bulunan savâmit ve savâite dair örnekleri karşılaştırmalı olarak inceleyeceğiz.

3.2. SAVÂMIT VE SAVÂİT

“Savâmit”in sesiz, “savâit”in ise hareke ve med harflerinden oluşan sesliler olduğunu izah etmiştik. Şimdi ise fonetik alanda sessiz harflere boğaz harflerinden biri olan hemze harfiyle telaffuzun özellikleri hakkında incelemelerde bulunmakla başlayacağız. Hemzenin telaffuzu hakkında bedevi ve medeni kabilelerin farklılıklarını ortaya koyacağız.

3.2.1. Tahkîk ile Tahfif arasında Hemze

Abduh Râcihî hemze hakkında şu ifadelere yer verir: “İlk dönem âlimlerine göre hemze boğazın sonundan çıkan cehrî bir harftir.” Hemze harfi, mahrecinin uzaklığından dolayı telaffuzunda güçlük çekilir. Harfin bu özelliği hakkında Muhammed Sâlim

³⁴⁶ Çene ortası harfleri olarak bilinen hurûf-i şeceriyeye harfleri ج ش ض ی harflerinden oluşur

³⁴⁷ İbn Cezerî, *Temhîd*, 96-97; Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-İsemeyn, *Şerhu'l-Mümti' alâ Zâdi'l-Müstenka'*, nşr. Ömer b. Süleymân el-Hafyân, (Suudiye: Dâr-ü İnbü'l-Cevzî, 1.Baskı, 2002), 4: 247.

³⁴⁸ Müntedâ'l-Luga'l-'Arabiyye, “İlmü'l-Eşvât eş-Şavâit ve ş-Şavâmit”, erişim 17 Mart 2019, <http://a-language.yoo7.com/t7-topic>.

Muhaysin “Hemze mahrecindeki uzaklıktan dolayı tekaffuzu en zor harftir. Öyle ki hemze boğazın sonundan çıkar. Ayrıca kuvvetli sıfatlardan olan cebr ve şiddet sıfatlarını taşır.” ifadelerine yer verir.³⁴⁹ Fonetik ilmi bize, hemzenin gırtlaktan çıkan bir ses/harf olduğunu söyler. İlk dönem âlimlerine göre ise cebr ve şiddet sıfatına sahip bir sestir. Günümüzde en tercih edilen görüşe göre cebr ve hems sıfatına sahip bir ses/harf olmadığıdır.³⁵⁰

Hemze telaffuzu için büyük bir güç harcamaya ihtiyaç duyulur. Çünkü ses teller hemze ile birlikte kapanır ve sonrasında genişler Hemze harfinin sesi uğultulu ve boşanırcasına çıkar. Bu özelliğinden dolayı harfin telaffuzu hakkında Araplar arasında farklılıklar görülür. Bedevi kabileler hemzeyi tahkik ile telaffuz ederler. Medeni kabilelere gelince onlar; hemze harfinden önceki harfin yerini harekenin alması ve hemzenin sesinin leyyin bir sese dönüşerek telaffuzunun teshîl ile yapılması ya da hafzedilmesinden dolayı tahfif ile okurlar.³⁵¹

İkisi arasındaki farkı ortaya koymak için örneklerle izah edeceğiz.

3.2.1.1. Kabile Lehçelerine Göre Hemze

Arap kabileler, hemzenin telaffuzu hakkında ihtilafa düştüler. Bazıları hemzeyi tahkîk ile bazıları ise tahfif ve teshîl ile telaffuz etti. Bazıları da hafzederek okudu. Tahkîk-ı hemze, Arap yarımadasının ortasında ve doğusunda “Temîm ve çevresinde bulunan”³⁵² bedevi Arap kabilelerini birbirinden ayıran özelliktir. Temin, Ginnî, Esed, Kays, Teymü’r-Ribâb, Ukl, Ukayl, Esed’den Benî Selâme Arapların ehl-i tahkîk olanlarından itibar edilir.³⁵³

Accâc (ö. 97/715-16) Allah’ın yeryüzünü yaratması hakkında şöyle söyler:

وحي لها القرار فاستقرت	بإذنه الأرض وما تعنتت
رب البلاد والعباد القنت ³⁵⁴	وشدها بالراسيات الثبت

³⁴⁹ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Muktebes mine'l-Lehecât el-'Arabiyye ve'l-Çur'âniyye*, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1978), 84.

³⁵⁰ Ebû Bîşr Sîbeveyhî Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârun, (Kahire: Mektebe el-Hancî, 3.Baskı, 1988), 4: 433; Raciîhî, *fi'l-Kırâti'l-Kur'âniyye*, 95.

³⁵¹ Hilâl, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Neş'eten*, 210.

³⁵² Muhaysin, *el-Muktebes*, 84.

³⁵³ Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 330-336.

³⁵⁴ Abdullâh b. Rû'be Accâc, *Dîvân Accâc*, nşr. Abd el-Hafiz es-satli, (Dimeşk: Mektebetü Atlas, 1.Baskı, 1971), 1: 408-409.

harekesinin yerine konulur. (فَذُ أَفْلَحَ) örneğinde hemzenin fetha (فُذُّ أُوجِي) kelimesinde ötre, (مَنْ اسْتَبْرَقَ) ifadesinde yer alan hemzenin fetha, ötre ve esre harekeleri hemzeden önceki harfin harekesine taşınıp hemze düşürülerek telaffuzu gerçekleşir. Bu duruma ‘en-nakl’ denildi.

İbdâl, hemzenin sakin hâlde iken önceki harfin harekesinin üstünlü, esreli veya ötreli olması durumunda gerçekleşir. (الَّذِي انْتَمَنَ), (الهُدَى انْتَمَنَ), (يَقُولُ ائْذَن لِي) kelimeleri ibdalin örneklerini oluşturur. Hemzenin med harfi olan elif, vâv ve yâ harflerine ibdâli, med harfinin öncesinde kendi cinsinden olan harfin bulunduğu durumda gerçekleşmesi mümkündür. Teshîl ve hazf ise, kurrâların iki ayrı kelimedede hemzenin yan yana aynı harekeyle gelmesi durumunda hemzenin okuyuşunda ihtilafa düşmelerinden kaynaklanır. Hemzenin harekesinin (جَاءَ أَحَدَكُمْ)’de olduğu gibi üstün ile, (هُؤَلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ)’de olduğu şekliyle esreli, (أَوْلِيَاءُ أَوْلَانِكَ) örneğindeki gibi ötreli olması bu durumu değiştirmemektedir. Bazıları üç hâlde de bu hemzelerden birini hazfederken, bazıları da bu iki hemzeden birini teshîl ile okur ve beyne-beyn gerçekleşir. Bazı kurrâlar ise ikinci hemzeyi med harfine çevirerek tebdîl eder.³⁶¹

Hemze, Temîm ile bedevi kabilelerin özelliklerinden biridir. Ortak fasih dil, hemzeyi onlardan iktibas etmiş ve böylece o fasih dilin de en belirgin özelliklerinden biri hâline gelmiştir.³⁶² Böylece hemzenin edebi fasih dile mensup hâle gelmesinden dolayı görüyoruz ki Nafi el-Medeni (ö.157h.) gibi bazıları Hicaz çevresinden gelmesine rağmen (النبيين، والنبين، والنبوة، والنبى) kelimelerini, kelimenin aslındaki hemzenin tahkikiyle okuyorlar.³⁶³ Hemze konusunda insanlar arasında hemzeyi vurgulayarak okumasının yaygınlaşması nedeniyle meşhur kıraat imamı Hamza el-Kûfî (ö.156h.) tilavet esnasında hemzenin tahkikinde mübalaga etmekten insanları sakındırmıştır. Çünkü insanlar hemzenin tahkikinde aşırıya kaçtılar. O kadar ki bazıları aslı hemze olmayan sesleri de hemze gibi okudular.³⁶⁴ Buradan anlıyoruz ki hemzenin tahkiki ortak Arapçanın özelliklerinden biri olmuştur. Bu ise bazı klasik ve sonraki dönem âlimlerinin benimsedikleri görüşün aksine ortak Arapçanın Kureyş lehçesi olmadığını gösterir. Kureyş lehçesi aslında hemzeyi tahkîk ile telaffuzdan uzak durur.³⁶⁵

³⁶¹ Osmân b. Saîd ed-Dânî Ebû Amr el-Endelûsî, *et-Teyşîr fi'l-Kırââtî's-Seb'*, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1984), 35; Muhaysin, *el-Muktebes*, 85-87; Muhaysin, *el-Vakfu ve'l-Vaşl*, 121-122.

³⁶² Enîs, *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 69; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 319.

³⁶³ Bennâ, *İthâf Kudemâi'l-Beşer*, 210; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 319.

³⁶⁴ Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 320.

³⁶⁵ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 108.

Kıraat âlimleri hemze konusuna büyük önem verdikleri gibi onun hükümlerinden, tebdili ve hazfinden de bahsederler. Konu hakkında bazı örneklerden bahsedeceğiz.

3.2.1.2. Kurrâlar ve Hemze

Tahkîk-i hemzenin yaygımlaşmasına ve fasih dil kalıplarına ait olmasına rağmen kurrânın hepsi buna bağlı kalmaz. Kuranın çoğu, tahkîk ile bazıları da teshîl ile okurlar. A‘meş, Hamza, Kisâî hemzeyi tahkîk ile okuyuşu tercih ederler. Aynı şekilde Âsım ve Ya‘kûb el-Hadramî (يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ) kelimelerini tahkîk-i hemz ile okurlar. Diğer kurrallar ise hemzeyi tahkîk ile okumazlar. Ebû Âmir, Nâfî, Ebû Amr hemzeyi teshîl ile okurken Medine karilerinden Ebû Cafer hemzeyi teshîl ile okuyuşu tercih ediyor veya bazı durumlarda hazfeder.³⁶⁶ Medine halkı hemzeyi tahkik ile telaffuz etmezken, Medine kıraatini temsilcisi olan Ebû Cafer tahik ile okumaz.

Kıraat ve kurralların hemze okuyuşları hakkında bazı bilgiler verecek olursak şu şekilde sıralayabiliriz.³⁶⁷

- Medine kurrasından Nâfî hemzeyi tahkîk ile okuyordu. Nâfî'nin bazı durumlar dışında hemzeyi teshîl ile okuduğuna dair bir rivayet bulunmamaktadır.
- Mekke karilerinden İbn Kesîr, Kureyşli olmasına rağmen, kabilesinin telaffuz şekli onun okuyuşunda etkili olmaz ve hemzeyi tahkîk ile okur. İbn Kesîr'in hemzeyi teshil ile okuduğuna dair herhangi bir rivayet de bulunmamaktadır.

Bu kısımda kurralara ve bulunduğu çevreye baktığımızda, kurranın kıraatini içinde bulunduğu çevrenin lehçesine dayandıramayacağımızı görürüz. Ayrıca kurranın hemze konusunda teshîlden daha çok tahkîke meylettiklerini mülâhaza ederiz.

- Lehçelerin bazıları ‘elif, vâv, yâ’ sessiz med harflerini hemzeye çevirirler. Ayette yer alan (وَكَشَفْتَعَن سَاقِيهَا) (Neml 48/44) örneğinde olduğu gibi, İbn Kesîr hemzeyi tahkîk ile okuyuşunda yalnız kalır ve (سَاقِيهَا) şeklinde telaffuz eder. Ayrıca (سَوْقَه), (السَوْقِ) ifadelerini yalnızca İbn Kesîr tahkîk ile okur.³⁶⁸ Ayrıca şâz kıraatlerden sessiz harfleri hemzeye çeviren okuyuşlar yer almaktadır. Eyyûb'un (ö.131/748) kıraatinde (وَلَا الضَّالِّينَ) (Fatıha 7) ibaresi hemzenin tahkikli olarak

³⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Baħru'l-Muħiṭ*, 7: 226; Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 100; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 319-321.

³⁶⁷ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 97-108.

³⁶⁸ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 6: 68; Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 100.

(وَلَا الضَّالِّينَ) şeklinde okunur.³⁶⁹ Hasen, Amr b. Ubeyd hemzeyi tahkik ile (وَلَا جَانَ) (Rahmân 56) ibaresini (وَلَا جَانَ) şeklinde okurlar.³⁷⁰ Bununla ilgili diğer örnekler de bulunur.

- Hemzenin tahkik ile okunuşunun aksine bazı şâz kıraatlerde hemzenin hafz, teshîl veya idgâm ile okunması söz konusu olmuştur. Zührî, Katâde *Kur'an*'da yer alan (المرء) kelimesini hemze olmaksızın *فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ* (Bakara 2/102) şeklinde okurlar.³⁷¹ Eşbeh ve Hasen *Kur'an*'da yeralan (بارنكم) ifadesini (فَتَوْبُوا إِلَىٰ بَارِكُمْ) (Bakara 2/54) şeklinde okurlar.

Buraya kadar incelediğimiz kısımda hemzenin tahkîkli okuyuşunun bedevi, teshil ile okuyuşunun ise medeni kabilelerin özelliği olduğunu gördük. Bununla birlikte kurranın bağlı bulunduğu kabilenin telaffuz özelliğinin hemzeyi okuyuşlarına yansımadığını gördük. Bu durum kurranın telaffuzunda, hocalarının veya kendi kabileleri dışında yaşadığı çevrenin etkisinin olduğu söylenebilir. Ayrıca bu kısımda hemzenin tahkîk ile okuyuşunun kabileler arasında yaygın olarak kullanıldığı ve özellikle ortak dilin hemzeyi tahkîk ile telaffuz ettiği görülür. Hemze, öncesinde de ifade edildiği üzere savâmit-i halkıyye/ sessiz boğaz harflerindedir. İlk dönem lehçelerde, savâmit-i halkıyye/ sessiz boğaz harflerinin sukun ve üstün harekeyle kalması hakkında bazı farklı görüşler söz konusu olmuştur. Diğer başlıkta bu farklı görüşleri ele alacağız.

3.2.2. Sessiz Boğaz Harflerinin Fetha ve Sukun Hâli

Sibeveyhi, sessiz boğaz harflerinin mahreçlerini sıralayarak: hemze ve hâ harfinin mahrecinin aksâ'l-halk, ayn ve hâ harflerinin mahrecinin vasatü'l-halk, gayn ve hâ'nın ise ednâ'l-halk olduğunu ifade eder. Ona göre hemze, ayn ve gayn harfleri cehr, Hâ, hâ, hâ harfleri ise hems sıfatına sahiptir.³⁷² Enîs, Sibeveyhi'nin aksine hemzenin zikredilen sıfatlara sahip olmadığını ifade eder.³⁷³

Arap lehçelerinde sessiz boğaz harflerinin sukun ve fetha ile harekelenmesi hakkında farklılıklar olmuştur. Ayrıca sessiz boğaz harflerinin hemze öncesinde gelmesi

³⁶⁹ İbn Halaveyh, *Şevâzü'l-Kur'ân*, 9; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 46-49; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 2: 53; a.g.e., 9: 30.

³⁷⁰ İbn Halaveyh, *Şevâzü'l-Kur'ân*, 150; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 46-49; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 10: 66.

³⁷¹ İbn Halaveyh, *Şevâzü'l-Kur'ân*, 16; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 46-49.

³⁷² Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4: 433.

³⁷³ Enîs, *el-Eşvâtü'l-Luġaviyye*, 77.

hâlinde okuyuşu etkilemesi hakkında da farklı görüşler yer alır.³⁷⁴ Enîs, sessiz boğaz harflerinin fetha ve sukun hallerini, hareketli okuyuşunun sukun hâlde telaffuzundan daha kolay olmasıyla ilişkilendirmiştir.³⁷⁵ İbn Cinnî, sessiz boğaz harflerinin hareketli okuyuşunu tercih eden kabilelerin Benî Âkil'den olduğunu söylerken³⁷⁶ Ebû Hayyân bu kabilelerin Bekr b. Vâil³⁷⁷ kabilesinin bazılarının olduğunu söyler. Bu iki kabilenin, bu harfleri fetha ile okuyuşunu tercih etmelerindeki sebebin yerleşim yerlerindeki yakınlıktan kaynaklı bir etkileşim olduğu söylenir. Benî Akîl'in Bahreyn'de yerleşik olması, Benî Bekr b. Vâil'in ise Bahrey'de sınırı olan Yemâme'de oturması bu durumu izah eder.³⁷⁸

3.2.2.1. Kurrâ'nın Sessiz Boğaz Harfleri Hakkındaki Görüşleri

Kurrânın, sahîh ve şâz kıraatlerde yer alan sessiz boğaz harflerinin telaffuzu hakkında farklı görüşler yer alır.

Sahih kıraatlerde yer alan örnekleri ihtilaflarıyla birlikte ele alacak olursak şu şekilde sıralayabiliriz:

a) (.. و من المعز اثنين) (En'âm 6/143) ibaresinde ayn harfinin fethalı ve sukunlu okunuşu: İbn Kesîr, Ebû Amr ve İbn Âmir ayn harfini fethalı (من المعز) şeklinde okurken, Nâfi, Kesâi, Âsim ve Hamza sakin olarak (من المعز) şeklinde telaffuz ederler.³⁷⁹

b) (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ) (Leheb 111/1) ibaresinde hâ harfinin fethalı ve sukunlu okunuşu: İbn Kesîr hâ harfini sukun hâlde (يَدَا أَبِي لَهَبٍ) şeklinde okurken, diğer kurrular (يَدَا أَبِي لَهَبٍ) şeklinde fethalı okurlar.³⁸⁰

Şâz kıraatleri inceleyecek olursak konu hakkında bazı örneklere yer vererek izah edebiliriz. Yahyâ b. Vessâb sessiz boğaz harflerinin

(وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ) (Nahl 16/58) ibaresinde olduğu gibi hâ harfini ve önceki harfi üstün hareketli okur.³⁸¹ Talha ise hemze harfini

³⁷⁴ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Ğırâât*, 110.

³⁷⁵ Enîs, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 148.

³⁷⁶ İbn Cinnî, *el-ĞaŞâiş*, 11: II,11; a.mlf., *el-Muhteseb*, 1: 18.

³⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Baħru'l-Muħîṭ*, 3: 635.

³⁷⁸ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Ğırâât*, 113.

³⁷⁹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 3: 418.

³⁸⁰ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 6: 451.

³⁸¹ İbn Halaveyh, *Şevâzü'l-Ğur'ân*, 77.

fethalı olarak (ثمانية أزواج من الضَّانِ اثْنَيْنِ ..) (En'âm 6/143) şeklinde okur.³⁸² Konuyla ilgili diğer örnekler kıraat kitaplarında yer almaktadır.³⁸³

Sahih ve şâz kıraatlerde incelediğimiz örneklerde görüldüğü üzere kurrânın çağunluğunun sessiz boğaz harflerini ve öncesinde yer alan harfleri fetha ile harekeleyerek okumayı tercih ettikleri görülür. Kurrânın bu okuyuş biçiminin yaygın olarak tellafuz edildiği, hatta sukun yerine fetha ile harekelemeyi tercih ettikleri görülür. Kurrânın bu tercihlerinde dil bakımından güzel olan telaffuzunun seçilmesi³⁸⁴ ve telaffuzda güçlük çekilen sakin harflerden kaçınma etkili olmuştur.

Sahih ve şâz kıraatlerde yer alan örnekler çerçevesinde incelemiş olduğumuz *Kur'an* kıraatleri ilk dönem Arap lehçeleri çalışmalarında zengin bir kaynak sunmaktadır. Sâvâmit ve savâitin harekeli ve sakin hâllerde yer alan örneklerinde görülen okuyuş farklılıkları lehçeler arasındaki farklılıkları yansıtır. Sâvâmitin savait üzerindeki etkisi ayrıca ilk dönem Arap lehçeleri arasındaki farklılıkların oluşumuna da etki etmiştir. Savâitin bu etkisini bazı kabilelerin buldukları konuma uygun savâit tercihleri aracılığıyla görürüz. Arap Lehçelerine etki eden ve üç kısımda incelenen savâit-i kasîra konusunu ilk dönem Arap lehçelerine etkileriyle birlikte inceleyeceğiz.

3.2.3. Savâit Kasîra³⁸⁵

Savâit-i kasîra konusunu ve ilk dönem Arap lehçeleri arasındaki farklılıkları, kurraların görüşleri çerçevesinde örnekleriyle birlikte inceleyeceğiz.

Arap dilinde üç çeşit savâit yer alır. Bu çeşitler içerisinde telaffuz bakımından en hafif olanı üstündür ve hafiflik bakımından esre onu takibeder. Savâit çeşidin en ağır olanı ise ötreli seslerdir. Kabileler savâitin kullanımında farklılık gösterirler. Medeni kabileler hareketin hafif olanlarını bedevi kabileler de ağır telaffuzu tercih ederler.

Savâit, kabilelerin telaffuzlarında lehçelerine uygun olanın tercihinine göre üç kısımda incelenir. Bu kısımlar fetha ile esre, üstün ile ötre ve esre ile ötre tercihleriyle incelenir.

a) Fetha ile kesra arasında tercih:

Kabilelerin sâit/sesli harfleri tercihleri, lehçeler arası ihtilaflara sebep olmuştur. Fetha harekesine yani en hafif harekeye eğilimli olanlar, Hicaz halkının medeni çevrede

³⁸² İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 234.

³⁸³ İbn Halaveyh, *Şevâzü'l-Şur'ân*, 39; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2: 166.

³⁸⁴ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 111.

³⁸⁵ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 118-125.

bulunan kabileleridir. Bedevilere gelindiğinde Kays, Temîm ve Esed kabileleri kesra/esre harekeye eğilim gösterirler. Ebû Hayyân, Esed kabilesinin kesra/esreye Hicazlıların ise fetha/üstün harekeye meylettğini ifade eder.³⁸⁶

Fetha ile kesra arasındaki tercihlerin sahih ve şâz kıraatlerdeki örnekleri şu şekildedir:

Sahih Kıraatler:

Sahih kıraat çerçevesinde fetha ve kesra okuyuşta kurrallar arasındaki ihtilaf *Kur'an-ı Kerim*in bazı harflerinde görülmektedir.

- Sîn harfinin kesra ve fethalı okuyuşundaki farklılık: *Kur'an*'da yer alan (*فهل عسيتم إن توليتم أن تفسدوا في الأرض وتقطعوا أرحامكم*) (Muhammed 47/22) ibaresindeki sîn harfi Nâfi tarafından kesre ile okunurken diğer kurrallar fethayı tercih ederler.³⁸⁷
- Hâ harfinin fethalı ve kesralı okuyuşundaki farklılık: *Kur'an*'da yeralan (*.. والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلاً ..*) (Âl-i İmrân 3/97) ibaresinde yer alan hâ harfi Âsım, Hamza ve Kesâî tarafından kesra ile okunurken diğerleri fetha ile okuyuşu tercih ederler.³⁸⁸

Şâz Kıraatler:

Şâz kıraatlerde de fetha ile kesra hareketlerin tercihlerinde farklılıklar görülmektedir. (*حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتِكُمْ ... وَأَخَوَاتِكُمْ مِنَ الرِّضَاعَةِ*) (Nisâ 4/23) ibaresinde yer alan râ harfi Ebû Hayve (ö.203h.) tarafından kesra ile okunur.³⁸⁹

(*إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعِجَةً وَلِي نَعِجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ*) (Sâd 33/23) ibaresindeki nûn harfini Hasen ve İbn Hürmüz (ö.117h.) kesra ile okumayı tercih ederler. Bunun gibi örneklerin yer aldığı çokça kelime bulunmaktadır.³⁹⁰

b) Fetha ile damme arasında tercih:³⁹¹

İlk dönem Arap kabilelerinin lehçelerinin sâitlerin fetha ile damme hareketlerinin tercihlerinde farklılıklar görülmektedir. Fetha, savâit-i kasîranın en hafif hareketi olmasından dolayı Hicaz'ın medeni halkının telaffuzuna daha uygundur. Damme ise savâit-i kasîranın en ağırdır ve bedevi yaşam süren Âliye, Necd, Esed ve Temîm

³⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 1: 117; a.g.e., 3: 344.

³⁸⁷ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hüccce*, 2: 349.

³⁸⁸ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hüccce*, 3: 71.

³⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 3: 580.

³⁹⁰ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 9: 148.

³⁹¹ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kırâât*, 120-122.

halkının telaffuzuna daha uygundur. Bununla birlikte bu durum farklı çevrelerde konuşulan lehçeler arasında kelime telaffuzundaki geçişliliği engellememektedir.

Sahih Kıraat:

Sahih kıraatlerde fetha ve kesra tercihlerinde farklılık görülür.

- Sîn harfinin dammeli ve fethalı okuyuşundaki farklılık:
(كَهْفٌ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا) (Kehf 18/93) ibaresindeki Sîn harfini İbn Kesîr fetha ile okurken Nâfi, Âsım ve bir rivayete göre Ebû Bekr sîn harfini damme ile okur. Ayrıca Hamza ve Kesâî de damme ile okurlar.³⁹²
- Dâd harfinin dammeli ve fethalı okuyuşundaki farklılık (اللهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ..) (Rûm 30/54) ayetindeki dâd İbn Kesîr, Nâfi, Ebû Amr, İbn Âmir ve Kisâî tarafından damme ile okunurken Âsım ve Hamza tarafından fetha ile okunmuştur.³⁹³

Şâz Kıraatler:

Şâz kıraatlerde görüldüğü gibi (.. وَلِيَجِدُوا فِيكُمْ غُلُظَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ) (Tevbe 9/123) ibaresinde yer alan gayn harfi Ebû Hayve, Mufaddal (ö.178/794), İbn Ebû Able (ö.151h.), Ebân (ö.105h.), Sülemî (ö.74) tarafından damme ile telaffuz edilir.³⁹⁴
(وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءٍ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ) (Hûd 11/113) ibaresindeki kâf harfi Katâde, Talha, bir rivayete göre Ebû Amr tarafından damme ile okunur.³⁹⁵

c)Kesra ile Damme Arasında Tercih:³⁹⁶

Kesra harekesi damme harekesine göre daha hafiftir ve Hicaz'ın medeni çevresinde tercih edilmektedir. Damme harekesi ise bedevi halkın telaffuz özelliklerini yansıtır ve Arap yarımadasının ortasında ve doğusunda yer alan Temîm, Esed, Kays ve Bekr tarafından telaffuzu tercih edilir.³⁹⁷

Sahih Kıraatler:

(..عَالَمِ الْغَيْبِ لَا يُعْزَبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ ..) (Sebe 34/3) ibaresinde yer alan zây harfi Kesâî tarafından kesralı okunuşu tercih edilirken diğer kurrallar

³⁹² Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 5: 170-171.

³⁹³ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 4: 161-162; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 245.

³⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 5: 528.

³⁹⁵ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 6: 220.

³⁹⁶ Râcihî, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'l-Kirâât*, 122-125

³⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 5: 327,528; a.g.e., 6: 341.

dammeli okurlar.³⁹⁸ Ayrıca (.. قال فخذ أربعة من الطير فصرهن إليك ..) (Bakara 2/260) ibaresindeki sâd harfinin harekeli okuyuşunda da farklılık görülür. Sadece Hamza sâd harfini kesra ile okurken diğerleri damme ile okumayı tercih ederler.³⁹⁹

Şâz Kıraatler:

(وفي الأرض قطع متجاوراتٌ وِجَنَاتٌ من أعنابٍ وزرعٍ ونخيلٍ صُنُونٍ وغيرِ صنُونٍ ..) (Ra'd 13/4) ibaresindeki sâd harfi şâz kıraatlerde Ebû Abdürrahmân es-Sülemî tarafından damme harekeyle okunur.⁴⁰⁰ (ومن النخلِ من طلعها قُنُونٌ دائيةٌ وِجَنَاتٍ من أعنابٍ ..) (En'âm 6/99) kelimesindeki kâf harfi ise Haffâf, A'meş ve A'rac tarafından ve bir rivayete göre Ali b. Ebû Tâlib tarafından damme harekeyle okunuşu tercih edilir.⁴⁰¹

Yukarıda izah edildiği üzere savâitin üç durumu söz konusudur. Fetha ile kesra fetha ile damme, kesra ile damme arasında yapılan tercihlerde görülmektedir. Hicazın medeni kabileleri sâitlerde en hafif olanı fethalı okuyuşu tercih ederler. Kesra ile damme arasında tercih yapmaları gerekirse de hafif bir okuyuş olan kesra harekesini tercih ederler. Bedevi kabileler ise telaffuzda adaha ağır olanı tercih ederler duruma göre kesra ve damme harekeyle okurlar.

Kabilelerin buldukları çevre, ilk dönem Arapların hareketlerin hafif ya da ağır telaffuzlarından birine eğilim göstermesini zorunlu kılar. Medeni halk, hafif ses özelliğine sahip 'fetha'yı tercih ederler, çünkü yerleşik, nazik ve kolay yaşam şartları bu telaffuz biçimini gerektirir. Bedevi kabilelere gelindiğinde ağır seslerin telaffuzu olan 'kesra ve damme'yi tercih ederler, çünkü bedevi yaşam tarzı sertlik şiddet özelliği taşır. Bedevi ve medenilerin hareketlerdeki bu tercihleri ağır harflerin seçiminde de görülmektedir. Ayrıca bedevi kabilelerin telaffuzlarında fethayı kesraya imale ile okudukları; aynı şekilde elif harfini yâ harfine, fetha damme harekeye, elifi vâva kesrayı dammeye imale ile telaffuz ettikleri görülür ve 'imâle' konu başlığıyla kıraat ilminde yer alır. Bedevi kabilelerin telaffuz özelliğini yansıtan ve okuyuşlarında tercih ettikleri özellik olan imalenin; mukabilinde medenilerin tercih ettikleri 'feth' okuyuş biçimi yer alır. Sonraki başlığımızda bu konulara değinip Arap lehçeler üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.

³⁹⁸ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 6: 6.

³⁹⁹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 2: 389.

⁴⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muḥîṭ*, 6: 349.

⁴⁰¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muḥîṭ*, 4: 597.

3.2.4. Feth ve İmâle

Feth ve imâle olgusu İslam öncesi ilk dönem Arap kabileleri arasında yaygın olarak kullanılır. Bundan dolayı ilk dönem âlimler bu olgulara büyük önem vermişler, imale ve feth kavramlarının tanımı, izahı, oluşumundaki sebepler ve bu ikisi arasındaki farkları konu almışlardır. Ayrıca âlimler kurranın feth ve imale hakkındaki görüşlerinden de bahsetmişlerdir.

İbn Cezeri, eserinde feth ve imale tanımlarına şu şekilde yer verir: “Feth, kârînin harf telaffuzunda ağzını açmasıdır. Elif harften sonra gelirse, feth hâlin telaffuzu daha açık olur”⁴⁰² diğer kelimenin tanımında “ İmâle, fethanın kesra harekeye elif harfinin ise yâ harfine meyletmesidir.”⁴⁰³ İbn Cezerî imâlenin diğer isimlerini şu şekilde sıralar: “المحض، والاضجاع، والبطح، والكسر، والتقليل، والتلطيف، أو بين بين”

İmale, şedîde ve mutevassıta olmak üzere iki kısımda incelenir. İmalenin bu iki çeşide Araplar tarafından telaffuz edilir ve bu iki okuyuş tarzı kıraat ilminde caizdir.⁴⁰⁴ İmâlenin telaffuzu telakki ve müşafehe yoluyla güzel bir şekilde yerine getirilir. İbn Cinnî, imalenin diğer bir çeşidinin olduğunu, fethanın dammeye, elif harfinin ise vâv harfine meylettirilmesiyle gerçekleştiğini (الصلاة، الزكوة، دَعَا، غَزَا) örnekleriyle izah eder.⁴⁰⁵ Ayrıca kesra harekesinin damme harekeye imale yapılmasını (فَيْل، بُيع، عُيَض، سَيْق) örnekleriyle izah eder.⁴⁰⁶ İmâlenin en yaygın kullanımı elif harfinin yâ harfine meylettirilmesiyle yapılmaktadır.

3.2.4.1. Feth ve imâlede Asıl ve Fer’ Durumu

Bazı âlimler feth ve imâlenin Arap dilinin lafızlarında asıl olduğunu düşünürken, bazıları fethin asıl olduğu imâlenin ise onun fer’i olduğunu düşünürler.⁴⁰⁷ Bu görüşlerden birincisini tercih ediyor ve her ikisinin de Arap lafzının aslını oluşturduğunu düşünüyoruz. Çünkü Arap kabilelerinden aynı tarihlerde Arap yarımadasının batısında ve doğusunda yaşayanlar vardı. Bununla birlikte imale ve feth bu kabileler arasında biliniyordu. İbrahim Enîs, feth ve imalenin asıl ve fer’ durumu hakkında farklı bir bakış açısı sunar. Bir kelimenin harf ve harekelerinde yerleşen ses

⁴⁰² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 29-30.

⁴⁰³ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 30.

⁴⁰⁴ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 30.

⁴⁰⁵ İbn Cinnî, *Sırru's-Şinâ'a*, 52.

⁴⁰⁶ İbn Cinnî, *Sırru's-Şinâ'a*, 52-53

⁴⁰⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 31-32; Muhaysin, *el-Muktebes*, 95.

uyumunun, o kelimenin önceki kullanımına göre yeni ve gelişmiş bir özelliğe sahip olduğunu savunur.⁴⁰⁸

3.2.4.2. İmâlenin İsti'lâ Harfleriyle Birlikteliği

Sibeveyhi, imâlenin oluşumunu engelleyen harfler hakkında şöyle söyler: “İmaleyi engelleyen harfler yedi tanedir: Sâd, dâd, tâ,zâ, gayn, kâf, hâ. Bu harfler elif harfinden önce gelirse (قاعدٌ، وغائبٌ، وخامدٌ، وصاعدٌ، وطائفٌ وضامنٌ وظالمٌ) örneklerindeki gibi imaleyi engeller.” İfadenin devamında Sibeveyhi iki yorumla meseleyi izah eder. Birincisinde; elif harfinden önce isti'lâ harflerinin gelmesinin sonucunda elifin mahrecinin üst damağa yükseldiğini ve bu durumun isti'lâ harflerinin elif harfinin mahrecine baskın olmasına sebep olduğu söyler. Diğer yorumunda, kelimedeki bulunan harflerin mahreçlerinin bir bölgede olmasının telaffuz bakımından dile kolay geldiğini, bir kelimde farklı mahreç bölgelerinde bulunan harflerin mahreçlerini birbirine yakınlaştırmak için idgam yapıldığı ifade eder.⁴⁰⁹

3.2.4.3. Arap Kabileleri Lehçelerinde Feth ve İmale

Kaynaklar, Arap kabilelerin lehçelerinde kullanılan feth ve imâle hakkında farklı görüşlere yer verir. İlk dönem âlimlerinin çoğu, feth telaffuzunun Hicaz halkında yerleşik olduğunu, Necd kabilesine mensub Temîm, Esed ve Kays kabilelerinin lehçeleri imâle telaffuzunu kullanırlar. Bununla birlikte Sibeveyhî, Hicazlıların telaffuzlarında nadir olarak imaleyi kullandıklarını söyler.⁴¹⁰

İbn Cezerî, imâlenin, İbn Vâil, Hevâzin ve Sa'd b.Bekr kabilelerine ait bir kullanım olduğunu savunur.⁴¹¹ Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi'* isimli eserinde şöyle nakletmektedir: “Yemenliler (حنى) kelimesinde elif harfini imale ile telaffuz ediyorlar. Çünkü sözlerinin çoğunluğunda imâle hâkimdir.”⁴¹² İmale hakkındaki bu görüşler telaffuzunun bütün Arap yarımadasında yaygın olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Suyûtî'nin Yemen'de imâle telaffuzunun kullanıldığını söylemesi, ve Sibeveyhi'nin

⁴⁰⁸ Enîs, *el-Lehecâti 'l-'Arabiyye*, 95-96.

⁴⁰⁹ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4: 128-129; Ayrıca Hüsâm Nüaymî kitabından Sibeveyhî'nin bu görüşlerini delilleriyle birlikte eleştiri getiri. Hüsâm Saîd en-Naîmî, *ed-Dirâsâti 'l-Lehciyye ve 'ş-Şavtiyye 'inde İbn Cinnî*, 205-207.

⁴¹⁰ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4: 118-120.

⁴¹¹ İbn Cezerî, *Müncidü'l-Mukriin*, 74.

⁴¹² Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, 3: 424.

Hicazlıların nadir durumlarda da olsa imaleyi kullandıklarını ifade etmesi bu görüşü desteklemektedir.⁴¹³

Bedevi kabilelerin Arap Yarımadasının orta bölgesinden doğusuna Irak bilgesinin yakınlarına göç etmeleri, Kûfe ve Basra halkının dillerini etkiledi onların diline imale telaffuzunu yerleştirdi. İslam fetihlerinin gerçekleşmesinden sonra imale, Irak'ın büyük kentlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Ayrıca imaleyi kullanan meşhur kurra imaları Kûfe'den çıktı. Basra kurraları, imâleyi kullanmayı tercih etmezler. Basra kurrâlarından Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' (ö.154/771) ve Ya'kûb el-Hadramî'nin okuyuşlarında imâle telaffuzuna yer vermezler, ancak kıraat kitaplarında geçen bazı kelimelerin telaffuzunda imaleyi kullanırlar. Çünkü, Ebû Amr aslı Temîm kabilesine mensup olmasına rağmen, kıraatini, imalenin yok denecek kadar az kullanıldığı Hicaz okuyuşundan alır. Mekke karilerinden İbn Kesîr de onun öğrencisidir.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Amr'ın kıraati hakkında bir yorum getirir ve "Ebû Amr'ın kıraati bana en sevimli gelen kıraattir. Onun kıraati Kureyş ve fasih dil konuşanların kıraatidir." der.⁴¹⁴ Ebû Amr'ın, öğrencilerinin kıraatlerindeki etkisi, onların bulunduğu çevrenin lehçesinden daha çok olmuştur. Ebû Amr, Basra kıraat ekolünün temsilcisidir ve onun kıraat yöntemini öğrencisi Ya'kûb el-Hadramî takip eder.

İmâle ve feth telaffuzunda görülen ihtilaflar, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki tartışmadan sonra ortaya çıkmıştır. Kûfe ve Basra ekolünde imâle ve feth meslesinde görülen ihtilaf, bu iki ekol arasında önceden beri süregelen dil alanındaki ilmi çekişmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu iki ekol arasında dil çekişmelerinin, Basra'nın imale kullanımıyla meşhur Kufe'ye muhalif olmak için telaffuzlarında imaleden uzaklaştıklarına sebep olduğu söylenebilir.

Kûfeliler imâle kullanımlarıyla ön plana çıkmış olsalar da pek çok bölgede yaygın olarak okunan ve Kûfe bölgesinde kıraat ilminin ilk âlimlerinden olan Âsım ve ondan kıraatini alan Hafs'ın okuyuşlarına baktığımızda kıraatlerinin imaleden uzak olduğu görülür. Onlar okuyuşlarını feth ile yaparlar. Kûfe bölgesinde yetişen Asım'ın kıraatinde imalenin yer almaması, Basra ile Kûfe arasında cereyan eden dil konularındaki çekişmeden önceki bir dönemde yaşamış olmasından dolayı kendi tercihinden kaynaklanabilir. Ayrıca bir diğer sebep, Asım'ın kendi çevresi olan

⁴¹³ Râcihî, *Qira'âti'l-Qur'âniyye*, 141.

⁴¹⁴ Enîs, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 84.

Kûfe'nin dışında Hicaz gibi başka bir kabilenin telaffuzundan etkilenmesi şeklinde görülebilir. Belki de onun bu tercihi, bazı kurrular gibi kendi bölgesinde yaygın olarak kullanılan lehçeden farklı bir lehçeyi kullanma isteklerinden kaynaklanabilir.⁴¹⁵

Açıklamalarda yer aldığı gibi imâle, Arap yarımadasının orta ve doğu bölgesindeki dil özelliğini yansıtır ve İslamın zuhurundan sonra Irak bölgesinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kûfe halkı imâle kullanımıyla ön plana çıkarken Hicaz çevresi feth telaffuzunu tercih etmişlerdir. Bazı kurrular okuyuşlarında ya bulunduğu konumun dil özelliklerinden ya da kıraat ilmini aldıkları hocalarının okuyuş ve tercihlerinden etkilenmişlerdir.

Görüldüğü üzere Hicaz çevresi yerleşik yaşam sürmelerinden dolayı harflerin açık şekilde telaffuzunu tercih ederler. Onların bu tercihleri harekelerin birbirine karışmasıyla telaffuzunu önleyen feth tarzı telaffuza yönelir. Bedevi kabileler ise imâle telaffuzunu tercih ederler, bu tercihleri kelimelerin telaffuzundaki çabukluktan kaynaklandığı söylenebilir. Bedevilerin bu tercihleri, harflerin ve harekelerin kendi arasında birbirine karıştığı telaffuz biçimine yönlendirmiştir. Harflerin ve harekelerin birbirine tedahülü, bedevilerin telaffuzunda idgam olgusunu ortaya çıkarmıştır. Buna kırsılık medeni çevrenin telaffuz biçimi harflerin izharı ve açık ifadeleriyle nitelendirilir. Buradan hareketle izhar ve idgam olgusunu *Kur'an* örnekleriyle birlikte diğer bölümde ele alacağız.

3.2.5. İdgam ve İzhar Olgusu⁴¹⁶

İdgam ve izhar olgusu kural ve kaidelerinin konulması, izah ve yorumların üretilmesinde âlimlerin ilgi ve çabalarına konu olur. Bununla birlikte âlimler arasında bu olgu için üretilcek ortak bir izah ortaya koyma noktasında bir birlik sağlanmamaktadır.

İzhar: Sözlükte 'beyan' anlamına gelen izhâr kavramının tecvid ilmindeki terim karşılığı, "Her harfî mahrecinden gunne yapmaksızın çıkarmak."

İdgam: Sözlükteki karşılığı bir şeyi bir şeye katmaktır. Terim anlamı ise, "iki harfî bir harf şeklinde sanki şeddeli gibi telaffuz etmek"tir.

⁴¹⁵ Enîs, *el-Lehecâti'l-'Arabiyye*, 84; Râcihi, *Ḳıra'âti'l-Ḳur'âniyye*, 137-139.

⁴¹⁶ Muhaysin, *el-Muḳtebes*, 87-88; Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mürşidü'l-Mürîd ilâ İlmi't-Tecvîd*, (Kahire: Dârü Muhaysin, 1.Baskı, 2002), 6-9.

İdgam seslerin birbirinin etkilemesi sonucu oluştuğuna göre bu olgunun bedevi çevrenin kelime telaffuzlarını hızlı yapma konusundaki alışkanlıklarıyla ilişkisi olduğunu dikkate alırız. Bu tür telaffuzlarda sesler birbirine karışmıştır. İdgam telaffuzu kullanan kabileler; Temîm, Esed, Ginnî, Ka'b, Bekr b. Vâil, Nemîr dir. Bazı bedevi kabilelerin Irak'a ve Şam beldelerine göç etmesi sonucunda Şam, Kûfe ve Basra kurralarının Hicaz ve Medine kurralarına göre daha fazla idgamlı okuyuşu kullandıkları dikkatimizi çeker. Çünkü Hicaz ve Medine çevresi medeni ve yerleşik konuma sahiptir, bundan dolayı harfin izharlı okuyuşuna eğilim gösterirler, idgamlı okuyuştan uzak dururlar, telaffuzları esnasında sesler birbirine karışır. Ancak Hicaz kabilelerinden biri olan Hüzeyl elifi maksûrayı mütekellim yâ harfine idgam yaptıkları görülür.⁴¹⁷

İdgam Hakkında Kurranın İhtilafları:

Mahreçleri birbirine yakın olan harflerin idgamlı okuyuşları hakkında örnekler bulunmaktadır. Maddeler hâlinde şu şekilde sıralanabilir:

- Bâ ve fâ harfleri: (**وإن تعجب فعجب قولهم**) (Ra'd 13/5),
(**قال فاذهب فإن لك في الحياة أن تقول لا مساس..**) (Taha 20/97) örneklerinde Kesâî, Ebû Amr bâ harfini fâ harfine idgam ederek okurlar. Diğer kurra izhar ile okurlar.⁴¹⁸
- Bâ ve mîm harfleri: (**ألم تعلم أن الله له ملك السموات والأرض يعذب من يشاء ويغفر لمن يشاء..**) (Mâide 5/40), Ebû Amr, Kisâî, Halef b.Hişâm ve İbn Kesîr bâ harfini mîm harfine idgam ederler. Hamza ve Kâlûn (ö.220h.)'dan idgam veya izhar ile okudukları hakkında rivayet bulunmaktadır.⁴¹⁹
- Fâ ve bâ harfleri: “ (**.. إن نشأ نخسف بهم الأوض أو نسقط عليهم كسفاً من السماء**) (Sebe 34/9) ibaresinde Kesâî fâ harfini bâ harfine idgam ile okurken diğerleri izhar ile okurlar.”⁴²⁰

Bu örnekler çerçevesinde Ebû Amr b. Alâ', Hamza, İbn Amr ve Kesâî gibi Kûfe ve Şam kurrasının idgam ile okudukları, Ebû Ca'fer, Nâfi, İbn Kesîr gibi Hicaz çevresi kurrasının izhar ile okudukları görülür. Bununla birlikte Kûfe ve Basra kurralarından Âsım ve Ya'kûb el-Hadramî yetiştikleri çevrenin okuyuş tarzının dışında izhar ile okuyuşu tercih ederler. Bu durum bize gösteriyor ki; kurranın okuyuş tarzı yetiştiği çevrenin lehçesiyle bir bağı bulunmamaktadır. Çünkü bazı kurra, kıraat ilmini aldıkları öğreticilerinden etkilenmektedirler. Mekke kâri olan İbn Kesîr'den kıraat ilmini öğrenen

⁴¹⁷ Muhaysin, *el-Muktebes*, 93; Râcihî, *Ḳıra'âtü'l-Ḳur'âniyye*, 137-139.

⁴¹⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 8.

⁴¹⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 10-11.

⁴²⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2: 12.

Âsım, Âsım'ın öğrencisi olan Ya'kûb el-Hadramî bu durumun örneğini teşkil etmektedir.

İdgam, kurra arasında yaygın olarak kullanılır. Hicazlılar dahi az da olsa okuyuşlarında idgamı kullanırlar. İdgam hakkında Ebû Amr, “ İdgam Arap'ın dillerinde dolaşan söz biçimidir.”⁴²¹

Seslerin birbirine olan etkisi ibdâl olgusunun ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Çünkü, ibdalın oluşumunu sağlayan sebeplerden biri de harfin, önünde ve arkasında bulunan diğer bir harften etkilenmesidir. İbdal birkaç çeşitte incelenir fakat tezimizde bu çeşitlerden ses düzeyiyle ilgisi olan lugavi ibdal konusunu inceleyerek yer vereceğiz. Tezimizde ibdâl-i lugavînin tanımına, ilmi düzeyde örneklerle analizlere yer vereceğiz ve ilk dönem ile çağdaş dil âlimlerinin görüşleri çerçevesinde inceleyeceğiz. Âlimlerin savundukları görüşleri edindiğimiz deliller çerçevesinde ele alacağız.

3.2.6. İbdâl

İbdâl kelimesinin anlamı, “bir şeyi diğerinin yerine koymak anlamında bir şeyi bir şeyle değiştirmek demektir.”⁴²² Terim anlamı ise; “Telaffuzda bir harfi diğer bir harfin yerine koymak.”⁴²³ demektir.

İbdal kullanımının pekçok faydası bulunmaktadır. İbdal, konusuna vakıf olan dil âlimlerine, müteşabih lafızları kolaylıkla birbirinden ayırmasına yardımcı olur. Müteşabih lafızlar arasındaki yakınlığı ve ilişkiyi belirler. Ayrıca edebiyatla uğraşan kişiye, edebiyat metinlerini anlamasında yardımcı olur. Bununla birlikte ibdal bilgisi, âlimlerin maruz bırakıldığı tahrif töhmetinden kurtulmalarını sağlar.⁴²⁴ İbdâl, telaffuzda kolaylığı sağlarken ayrıca dil gelişimi ve zenginliğine katkıda bulunur.⁴²⁵

⁴²¹ Râcihî, *Qira'ati'l-Qur'aniyye*, 31.

⁴²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11: 48-49; Hâlid b. Abdullah b. Ebû Bekr b. Muhammed Cürçâvî, *Şehhu't-Taşrih alâ't-Tevdîh*, (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 2000), 2: 109; Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Murtezâ ez-Zübeydî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 2.Baskı, (Kuveyt: y.e.y, t.y.), 28: 64; Hilâl, *el-Lehecât el-Arabiyye Neş'eten*, 120.

⁴²³ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni er-Râzî, *Eş-Şâhibî fi Fikhi'l-Luga ve Süneni'l-'Arab fi Kelâmihâ*, (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1910), 173; Abu'l-Kâsım Muhammed b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal Fi Şan'ati'l-İ'râb*, nşr. Alî b. Mulhim, (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1.Baskı, 1993), 1: 505; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mulûk fi't-Taşrih*, nşr. Fahrüddîn Kabâve, (Halep: Mektebetü'l-Arabiyye, 1.Baskı, 1973), 231; Zübeydî, *Tâcu'l-Arûs*, 28: 64; Enîs, *min Esrâri'l-'Arabiyye*, 69; Hilâl, *el-Lehecât el-Arabiyye Neş'eten*, 120.

⁴²⁴ Ebu't-Tayyib Abdü'l-Vâhid Ali el-Lugavî el-Halebî, *Kitâbü'l-İbdâl*, nşr. İzzeddîn et-Tennûhî, (Dimeşk: Mecma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1961), Mukaddime 1: 40-42.

⁴²⁵ Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 348.

Bu faydalar bütün ibdâl çeşitlerinde görülmektedir. Sonraki başlığımızda ibdâl lügavî konusunu ses düzeyinde ibdâl konusuyla alakası bakımından inceleyeceğiz.

3.2.6.1. Lügavî İbdâl⁴²⁶

İbdâl'in bu çeşidi Arapların lehçelerindeki telaffuz yöntemlerine dayanmaktadır. İbdâl lügavînin, lehçelerin çeşitlilik kazanmasında büyük tesiri bulunmaktadır. Bu çeşit ibdalın oluşumunda herhangi bir şart ve kural bulunmamaktadır. İbdâl lügavînin kullanımında kabileler arasında farklılık görülmektedir. Bir kabilenin (أُن) kullanımı başka bir kabile (عِن) ile ifade ederek hemze harfini ayn harfiyle değiştirdiği görülür.⁴²⁷ Bu farklı kullanımlar semâî yolla şart ve kural olmaksızın yapılmaktadır.

İlk dönem ve çağdaş âlimler ibdâlin çeşidi olan, mubdel ile mubdel-mih arasında savt düzeyinde ilişkiye dayanan 'İbdâl Lügavî'ye birinci derecede önem verirler. İbdâl lügavî, kural ve şart olmaksızın harflerin birbiriyle yerlerinin değişimidir,⁴²⁸

İbdâl lügavînin oluşumunun sebepleri⁴²⁹ üç başlık altında incelenmektedir. Bunlar: Çocuklarda görülen telaffuz hataları, söz bozukluğu ve tashîf.

Çocuklarda görülen telaffuz hataları: Birinci bölümde ele alındığı için burada açıklamaya ihtiyaç duyulmamaktadır.

Söz Bozukluğu: Bazı insanların telaffuzundaki kusurdan kaynaklı bazı ibdâl durumları ortaya çıkar. Sîn harfinin peltek sâ ile telaffuz edilmesi, râ harfinin gayn harfine çevrilerek söylenmesi bu durumun örneklerini oluşturur. Bazı âlimler bu tür söz bozukluğundan kaynaklı ibdal çeşitlerine dikkat çekerler ve 'laglaga, habse, fe'fe'e, lesga, lekne, hanne...' şeklinde isimlendirirler. Çocuklar bu tür dil hatalarını babalarından miras olarak alır, sonraki nesil de bunu sürdürerek devam ettirir. Sonrasında bu kelimeler lehçelerin kapsamına dâhil olur.⁴³⁰

Tashîf: Hicri ilk asırda yazım, noktalama ve harekeleme olmaksızın yapılıyordu. Bu durum 'tashîf'in oluşmasına sebep oluyordu. Tashîf, dilin bozulmasında çok büyük bir etkiye sahipti.

⁴²⁶ Bazı dil âlimleri ibdâl-i savtîyi 'anane, keşkeşe, fahfaha...' olarak isimlendirir. Bu isimlendirme için bkz. Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 247.

⁴²⁷ İbrâhîm Muhammed Necâ, *Fıkhü'l-Luğa*, (y.y.: y.e.y., 1955), 153-154; Sâlih, *Dirâsât*, 1: 215, 217; Enîs, *min Esrâri'l-'Arabîyye*, 71; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 55; Hilâl, *el-Lehecât el-Arabîyye Neş'eten*, 121.

⁴²⁸ Ebu't-Tayyib, *Kitâbü'l-İbdâl*, Mukaddime 1: 9.

⁴²⁹ Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 348-359.

⁴³⁰ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 566; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 356-357.

Suyûtî, eserinde meşhur mu'cemlerde yer alan tashîf örneklerine yer verir ve bu mucenler arasında Halîl'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ını gösterir.⁴³¹ Ayrıca ilk dönem âlimlerinin tashîfin oluşumunda rol oynayan ibdâl örnekleri bulunmaktadır. İbdâlin çeşitlerinde oluşan bu örnekler, ibdalin oluşumunda bir takım şartlar öngörülse bile dikkatli ve titiz bir şekilde ele alınmalıdır.

Tashîfin oluşumu en fazla ibdâl lügavî ile gerçekleşir. Bu durum çok sayıda lehçenin doğmasına sebep olmaktadır. İbdâlin bu tür çeşitleri ibdâl lügavi durumlarının bazıları hakkında yapılan müzakere ve araştırmalar çerçevesinde incelenir. Bu incelemeler, ibdâl oluşumuna izin veren harflerin mahreç ve sıfatlarına dayanarak aşağıda maddeler hâlinde sıralandığı şekliyle yer alır.

- 1) Mütecânis harfler arasında ibdâl
- 2) Mütecâvir harfler arasında ibdâl
- 3) Mütekârib harfler arasında ibdâl
- 4) Mütebâid harfler arasında ibdâl⁴³²

Ayrıca bu taksime beşinci olarakda şu madde eklenebilir:

5) İlk dönem dilcilerin bedel olarak kabul ettiği fakat ondan farklı olan diğer bir çeşit.

Sıralanan bu ibdal çeşitleri sebepleriyle birlikte başlıklar hâlinde incelemek mümkündür.

3.2.6.2. Mütecânis Harfler Arasındaki İbdâl

Sıfatları farklı mübdel ve mübdel-minhden oluşan iki harfin mahreçlerinin birleşmesine “tecânüs” denir.⁴³³ Mütecânis harfler boğaz, lisan ve dudak harfleri şeklinde kısımlara ayrılır. Mütecânis boğaz harfleri; hemze ile hâ, hâ ile ayn, hâ ile ayndır. Mütecânis dil harfler; t̄a dâl ile tâ, zây, sîn ile şād, cîm şîn ile yâ, şâ zâl ile zâdır. Mütecânis dudak harfleri; Bâ ve mimdir.⁴³⁴

Bu başlık altında mütecânis harflerden sadece bir örnekle hâ ile ayn harfleri arasında oluşan ibdâl çeşidini inceleyeceğiz.

Hâ ve ayn harfleri mahreçleri bakımından aynı olup bu harfler vasat-ı halkten çıkar. Hâ harfi hems ve rihvet sıfatına sahipken ayn harfi cehr, rihvet ve şiddet

⁴³¹ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 2: 381.

⁴³² Gulâm, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl*, 392.

⁴³³ Bennâ, *İthâf*, 1: 112; İbn Cezerî, en-Neşr, 1: 278; Cündî, *fi't-Türâs*, 1: 409.

⁴³⁴ Gulâm, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl*, 393.

arasındaki sıfatı taşır. Bu iki harf arasındaki mahreç birliği, harflerin birbiriyle ibdâl ile telaffuzu bazı Araplara kolay geldi ve bunun sonucunda bazı lehçelerde hâ ile ayn harfleri arasında ibdâl ortaya çıktı. İbn Cinnî hâ ile ayn arasında oluşan ibdâli onaylayarak kitabında yer verir.⁴³⁵

İbn Mes'ûd (أفلأ يعلم إذا بُعِثَ ما في القبور) (Âdiyât 100/9) ayetinde yer alan (بُعِثَ) kelimesini hâ harfiyle (بُحِثَ) şeklinde okumaktadır.⁴³⁶

Ayrıca (ثُمَّ بدا لهم من بعد رأوا الآيات ليسجننه حتى حين) (Yûsuf 12/35) ayetindeki hâ harfini ayn harfiyle değiştirerek (عَتَى حين) şeklinde okur.⁴³⁷

Hâ ile ayn harfleri arasında oluşan ibdâl Hüzeyl kabilesine nispet edilen (اللحم) ifadesinde de görülmektedir. Bu ibarenin aslı (اللحم الأحمر أحسن) olup harfler arasında ibdâl olmuştur.⁴³⁸ Ferrâ bu okuyuşun Benî Esed lehçesine ait olduğunu söyler.⁴³⁹ Bunun Hüzeyl lehçesi olduğu söylenmektedir. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd'un (عَتَى حين) şeklinde okuduğu ayeti Ömer b. Hattâb (r.a.) bir adamdan onun bu okuyuş şeklini tekrarını işittiğinde Abdullah b. Mes'ûd hakkında şöyle der: "...İnsanlara Kureyş lehçesiyle okuyun, onlara Hüzeyl lehçesiyle okumayın."⁴⁴⁰

Bu olgu 'Hüzeyl'in fahfahası' olarak isimlendirilir. Hüzeyl lehçesine nispet edilen isimlendirme, sadece bu kabileye has bir durum değildir. Sakîf, Benî Esed ve Kays gibi diğer Arap kabileleri de bu özellikte Hüzeyl lehçesiyle ortaklırlar.⁴⁴¹ Modern dönem âlimler Hüzey'e nispet edilen bu isimlendirmeyi reddederler ve "Şayet ayn harfi hâ harfinden çevrilmiş olursa bu durumda bunun fahfaha olarak isimlendirilmesi doğru olur."⁴⁴² derler. Onların bu görüşleri mantığa ve doğru kanaate daha yakındır.

⁴³⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 343; İbn Cinnî, *Sırrü's-Şinâ'a*, 1: 241.

⁴³⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hağâ'iki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3.Baskı, 2009), 1217; Kurtubî, *el-Câmi*, 22: 441. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 343; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhtâ*, 10: 530.

⁴³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 515; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 343; İbn Cinnî, *Sırrü's-Şinâ'a*, 1: 241; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhtâ*, 6: 74.

⁴³⁸ Enîs, *fil-Lehecât el-Arabiyye*, 95; Jim Rabin, *el-Lehecâtü'l-Arabiyyetü'l-Ķadîme fi Ķarbi'l-Cezîrati'l-Arabiyye*, çev. Abdülkerîm Mücâhid, (Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1.Baskı, 2002), 173.

⁴³⁹ Abdülkerîm, *Me'ânî el-Kur'ân li'l-Ferrâ*, 114-115.

⁴⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 515; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî Cârullah, *el-Fâik fi Ķaribi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm, (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2.Baskı, t.y.), 2: 319; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 343.

⁴⁴¹ Cevherî, eş-Şihâh, 729; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhtâ*, 6: 274; Suyûtî, *el-İktirâh*, 155; Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 2: 425; Sâid Yâsîn Es'ad Kebhe, "Mâ Büniye Alâ Eş'âr Hüzeyl min Teşârif el-Luğa ve Ķavâ'idihâ"(Yülsek lisans tezi, en-Necâh el-Vataniyye Üniverstesi, 1988), 135.

⁴⁴² Enîs, *fil-Lehecât el-Arabiyye*, 95-96; Abdülcebâr Abdullâh el-Ubeydî, "el-İbdâl fi'l-Lehecât ve Eşerü's-Şavt fihi", *Mecelletü'l-Camiati'l-Enbâ' li'Luğât ve'l-Âdâb*, 3 (2010), 232.

Bazı âlimler bu örnekte ibdâl olmadığını bu ikisinin de lehçe olduğunu düşünürler. Bu görüşün delili, hâ ve ayn harflerinin ibdâl harflerinden olmadığını söylemesidir.⁴⁴³ Neden onlar (حتى) ibaresinde ibdâl yapıyorlar da (حين) ibaresinde yapmıyorlar? Bu soruyu tâ harfinin teşdîd sıfatına sahip olması sebebiyle hâ harfinin ayn harfiyle tebdil edildiğini ve ayn harfinin rihvet ile şiddet arası bir sığata ve cehr sıfatına sahip olduğunu savunarak yorumlarlar. Bu telaffuz tarzı teşdîd sıfatına sahip tâ harfiyle birlikte olunca daha kolaydır. Ayrıca bu ibdâl kelimedede bulunan harfler arasındaki seslerin birbiriyle uyumuna sebep olur. Bazı araştırmacılar bu ibdâlin(حتى) (حين) kelimelerinde bulunan hâ harfinin tekrarını engellemek için yapıldığını düşünürler.⁴⁴⁴

Hâ ile ayn harflerinin ibdâli olgusunun ses düzeyinde tahlili ve yorumu:

Kays kabilesi gibi bazı bedevi kabileler, telaffuzda cehr sıfatına sahip lafızları tercih etmelerinden ötürü hâ harfini ayn harfiyle ibdâline başvururlar.⁴⁴⁵ Buna karşılık medeni kabilelerden Hüzeyl bu harfler arasında uyguladıkları ibdâl olgusu hakkında şu açıklamada bulunulur:

1.Hüzeyl kabilesinin hems sıfatına sahip sesleri cehr sıfatına sahip seslerle ibdalini Temîm ve diğer kabileleri taklit ederek uygulaması.

2. Hüzeyl lehçesi hakkında yorumda bulunan son dönem dilbilimciler;(حتى) anlamında kullanılan (عئى) ibaresinin sâmi dillerde güney Arap bölgesinde(عدى , عد) şeklinde kullanıldığını ve Arap dilinde (عدي , عد) şeklinde yer aldığını bildirmişlerdir. (عدي , عد) kelimelerini birleştirdiğimizde ayn harfinin hâ harfine mukabil geldiğini ve Hüzeyl'in kullandığı (عئى) 'nın Arapların kullandığı (حتى) ile Sâmi dilde kullanılan (عدي) ibarelerinin başından ve sonundan alınarak birleşiminden oluştuğunu belirtmişlerdir.⁴⁴⁶

3. Bazı âlimler, hâ harfinin taşıdığı 'haşrace' ses özelliğinin İbn Cinnî tarafından 'beħħa' olarak isimlendirdiği şeklinde açıkladılar.⁴⁴⁷

⁴⁴³ İbdâl harfleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muvaffakuddîn Ebu'l-Bekâ Ya'îş b. Ali Ya'îş el-Mûşillî, *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemahşerî*, nşr. Emile Bedî' Ya'kûb, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1.Baskı, 2001), 347-348; İbn Asfûr el-İşbilî, *Mümti 'u'l-Kebîr fi't-Teşrîf*, nşr. Fahrüddîn Kabâve, (Beyrut: Mektab Lübnân, 1.Baskı, 1994), 213; İbn Manzûr, *el-Lisân*, 4: 72; İbn Cinnî, *Sirru's-Şimâ'a*, 241.

⁴⁴⁴ Cündî, *fi't-Türâş*, 1: 373; Rabin, *el-Lehecâtü'l-Arabîyyetü'l-İkdamîye*, 174.

⁴⁴⁵ Ubeydî, "el-İbdâl fi'l-Lehecât", 233.

⁴⁴⁶ Rabin, *el-Lehecâtü'l-Arabîyyetü'l-İkdamîye*, 172-177; Ubeydî, "el-İbdâl fi'l-Lehecât", 233.

⁴⁴⁷ Abdülkerîm, *Me'ânî el-Kur'ân li'l-Ferrâ*, 115.

3.2.6.3. Mütecâvir Harfler Arasında İbdâl

İbdâl, arasında başka bir harfin olmadığı mahreçlerinde ses yakınlığının olduğu mütecâvir iki harf arasında yapılır. Mütecâvir harfler boğaz, lisan ve dudak harfleri şeklinde kısımlara ayrılır. Mütecâvir boğaz harflerin; hemze ile ayn, hâ ile hâ, aynl hâ ile gayndır. Mütecânis dil harfler; kâf ile kâf, râ ile lâm, lâm ile nündür. Mütecânis dudak harfleri; fâ harfidir, bu harfin mahreci şâ harfine yakın olduğu için fâ harfi şâ harfinin mütecaviri olarak kabul edilir.⁴⁴⁸

Bu başlık altında mütecâvir harflerden sadece bir örnekle hemze ile ayn harfleri arasında oluşan ibdâl çeşidini inceleyeceğiz.

Hemzenin mahreci aksâ'l-halk bölgesinde oluşur, ayn harfinin mahreci ise vasatü'l-halk bölgesinde oluşur. Hemze ve ayn harfleri mahreçleri bakımından mütecâvirdir. Ayrıca bu iki harf cehr sıfatını taşımakta ortaktır. Bundan dolayı ayn harfi ses bakımından cehr sıfatına sahip boğaz harfi olan hemzeye daha yakındır. Hemze ve ayn harflerinin bu özelliğe sahip olması, Temîm, Kays ve Esed gibi kabileler tarafından uygulanan ibdâlin oluşumunu sağlamıştır.⁴⁴⁹

An'ane lehçesine nispet edilen kabileler “Hemzenin ayn harfiyle ibdali” mevzunu “anane”⁴⁵⁰ şeklinde isimlendirir. Bu lehçeye nispet edilen kabileler; sesleri açık bir şekilde telaffuz için cehr sıfatına meylederek hemzeyi tahkikli okuyuşa yönelen bedevi kabilelerdir. Hemzeyi tahkikli okuyuşunda mübalağaya kaçan bu kabileler, boğaz harfi olan olan hemzeye sıfat ve mahreç bakımından en yakın sese sahip olan bir harfle yani ayn harfiyle ibdâl uyguluyorlar. Ezherî (ö.370/980) bu mübalağalı okuyuşa işaret ederek⁴⁵¹ örnek verir, “Senin şu sözün hemzenin tahkikli okuyuşudur: ‘يا زيد من أنت؟’ ve ‘من أنت؟’ şeklindeki ifaden gibidir.”⁴⁵²

⁴⁴⁸ Gulâm, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl*, 438.

⁴⁴⁹ İbn Dürey, *Cemhera*, 1: 216; Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî Necmüddîn, *Şerhu's-Şâfiye li İbn Hâcib me'a Şerh Şevâhidihî li'l-Âlimi Abdülkâdir el-Bağdâdî*, nşr. Muhammed Nur el-Hasen, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1975), 4: 249; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221-222; İbn Cinnî, *Sirru's-Şinâ'a*, 1: 241, 245, 248-250.

⁴⁵⁰ Ebû Ali el-Fârisî, *eş-Şâhibî*, 56; Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Belvâ el-Mâlikî, *Elif Bâ fi Envâ'il-Âdâb ve Funûni'l-Muhâdarât ve'l-Luğa*, (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 2013), 2: 432; Enîs, *fi'l-Lehecâtü'l-Arabiyye*, 97.

⁴⁵¹ Enîs, *fi'l-Lehecâtü'l-Arabiyye*, 97-98; Ubeydî, “el-İbdâl fi'l-Lehecât”, 222.

⁴⁵² Muhammed b. Ahmed b. Ezherî el-Heravî Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-Luğa*, nşr. Muhammed Avad Mur'ib, (Beyrut: Dar İhyâ Tûrâs el-Arabiy, 1.Baskı, 2001), 15: 496.

İbdâl, kelimenin başında (أشهد عنك رسول الله) sözlerinde olduğu gibi (أنك)'nin yerine ayn harfinin getirilmesiyle yapılır.⁴⁵³ Ya da kelimenin ortasında (الأسن) ve (العسن) örneklerinde olduğu gibi ilk dönemde eski iç yağı anlamında kullanılırdı.⁴⁵⁴ Ayrıca kelimenin sonunda (صَبَأْتُ عَلَى الْقَوْمِ وَصَبَعْتُ عَلَيْهِمْ) örneğinde olduğu gibi hemze ile ayn harfi arasında ibdâl oluşmaktadır. Bu iki kelime aynı manada kullanılır ve anlamı başkasını girdirmek demektir.⁴⁵⁵

Kur'an kıraatinde anane lehçesine ait örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerden biri (أَنَّ, أَنْ) edatlarındaki hemzenin ayn harfine ibdâlidir ki bu çeşit ibdâl özellikle Temîm, Kays ve Esed kabilelerine nispet edilir.⁴⁵⁶ Bunun örneği *Kur'an*'da (عن) (Maide 5/52) ayetindeki koyu renkli ibarenin (فعسى الله أن يأتي بالفتح أو أمر من عنده) (Nahl 16/103) (ولقد نعلم أنهم يقولون إنما يُعلّمه بشر) (يأتى) şeklinde okuyuşu bulunmaktadır. Ayn ve hemze ile yapılan bu çeşit ibdâl örneklerinin çokluğu “anane” olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur. Bu özelliğinden dolayı anane; “fetha harekeli hemzenin ayn harfine ibdâli” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁵⁷

Ayn harfinin hemze ile ibdâli az sayıdadır. Ferrâ'ya ait , “ يومٌ عُنْكَ ويومٌ أُنْكَ من شدة ” ifadesinde ayn harfleri hemzenin yerine konulmuştur.⁴⁵⁸

3.2.6.4. Mütekârib Harfler Arasında İbdâl

İki harf arasında, sıfatlarındaki bazı benzerliklerinden dolayı ibdâl oluşmaktadır. Âlimlerin çoğuna göre bu tür ibdâl, harflerin mahreç ve sıfatlarında, sadece mahreçlerinde ya da sadece sıfatlarında⁴⁵⁹ meydana gelmektedir. Mütekârib ibdâl: “Zâ ile dâd, kâf ile şîn, şâ ile sîn, tâ ile zây, dâl ile zâl harfleri” arasında gerçekleşir.⁴⁶⁰

Bu başlık altında mütekârib harflerden sadece zâ ile dâd harfleri arasında oluşan ibdâl çeşidi örneklerini inceleyeceğiz. Zâ ile dâd harfinin mahreçleri ‘cehr, itbâk, isti'lâ, ismât’ sıfatlarında birleşmeleri sebebiyle bazı kelimelerde bu iki harf arasında ibdâl

⁴⁵³ İbn Manzûr, *el-Lisân*, 8: 36; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221; Ebû Ali el-Kâlî İsmâîl b. Kâsım b. Ayzûn b. Hârûn, *el-Emâlî: Şüzûru'l-Emâlî*, (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1.Baskı, 1926), 2: 79.

⁴⁵⁴ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 558; Kâlî, *Şüzûru'l-Emâlî*, 2: 79.

⁴⁵⁵ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 555.

⁴⁵⁶ Yûsuf el-Belvâ, *Elif Bâ fî Envâ 'i'l-Âdâb*, 2: 332; Cündî, *fi't-Türâş*, 1: 365-366.

⁴⁵⁷ Ebu'l-Hasen el-Belhî el-Basrî Ehfeşü'l-Evşat, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Hüdâ Muhammed Kara'a, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2.Baskı, 1990), 1: 209; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221-222; İbn Cinnî, *Sirru's-Şinâ'a*, 1: 241.

⁴⁵⁸ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 556.

⁴⁵⁹ Bennâ, *İthâf*, 1: 112; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1: 278; Cündî, *fi't-Türâş*, 1: 409.

⁴⁶⁰ Gulâm, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl*, 558.

kolaylaşır. İbdâl hakkında Ebû Tayyib, eserinde bu kelimelerin neler olduklarını şu şekilde sırar:

- العِظْلَانُ، والعِظْلَانُ : Bu kelimelerin müfred kullanımı (عِظْلٌ، وعِظْلٌ) şeklinde gelir ve fare,sıçan anlamında kullanılır.⁴⁶¹
- الأَرْضُ، والأَرْضُ : Büyükbaş hayvanların ayakları anlamında kullanılır. Bu kelimeler arasında en meşhur kullanım dâd harfiyle yapılmaktadır.⁴⁶²
- فاضت نفسه، وفاظت نفسه : Bu iki kelime de çıkmak anlamında kullanılır.⁴⁶³

Bu durumda zâ ile dâd harflerinin hangisi asılı oluşturmaktadır?

Ses kurallarına dönüp insanların telaffuzlarında en kolay yola yöneldiği kaidesine baktığımızda zâ harfinin asıl olduğu dâd harfinin ise bu harften geliştiği kabul edilir. Çünkü rihvet sesleri, şiddet sıfatı olgusundan gelişir. Bedevi kabileler telaffuzlarında şiddet sıfatına eğilim gösterirler. Bu sebepten dolayı dâd harfinin tercih edilmesi, bu harfin Temîm kabilesine nispet edilmesi sonucunu doğurur. Medeni kabilelere gelindiğinde onların rihvet seslerine yöneldiği görülür, bundan dolayı zâ harfi Hicâz ehline nispet edilir.

Bu durumu destekleyen *Kur'an* kıraat örnekleri bulunur. İbn Abbâs ve Âişe'ye ait mushaflarda dâd harfi zâ harfiyle yazılmaktadır, iki sahabe de Hicazlıdır.⁴⁶⁴ Hicazlı Muhîs ve İbn Kesîr (وما هو على الغيب بضنين) (Tekvir 81/24) ayetini (بظنين) şeklinde okurlar.⁴⁶⁵

Bazı rivayetlerde Kays'ın bazı kolları zâ harfiyle telaffuz ederler. Bu duruma, Kays kabilesine ait kolların bazısının Hicaz'a komşu olması ve medeni çevrenin etkisiyle kelime telaffuzlarında zâ harfini kullandıkları yorumu yapılabilir. Ferrâ'dan gelen bir rivayette Kuzâ'a, Temîm ve Kays kabileleri (فاضت نفسه) ibaresinin dâd harfiyle okurlar.⁴⁶⁶ Ayrıca Temîm, Esed, Kuzâ'a kabileleri de dâd harfiyle kıraat ederler. Fakat Kureyş kabilesine yakın olan Uzra gibi kabileler zâ harfiyle okuyuşa yönelirler.⁴⁶⁷

İbn Cinnî, iki kelime arasında mana farkı olmaması durumunda herhangi iki harf arasındaki ibdâlin varlığını kabul eder. Dâd ve Zâ harfleri bunlardandır. Şayet bu iki

⁴⁶¹ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 271.

⁴⁶² Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 562.

⁴⁶³ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 267; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 561-562.

⁴⁶⁴ Cündî, *fi't-Türâs*, 2: 427.

⁴⁶⁵ Bennâ, *İthâf Fuḍalâi'l-Beşer*, 573-574.

⁴⁶⁶ İbn Manzûr, *el-Lisân*, 7: 211; Cündî, *fi't-Türâs*, 2: 429.

⁴⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, 4: 170-171; Cündî, *fi't-Türâs*, 2: 429.

kelime arasında mana değişecek olursa bu iki harften birinin kelimenin asıl harfini oluşturduğuna itibar eder. Bu durum (ولا الضالين) (Fatiha 7) ibaresinin kıraati örneğinde görülür. Burada dâd harfinin zâ harfiyle kıraati caiz değildir.⁴⁶⁸ İnsanların bu tür ibdâl çeşidiyle *Kur'an* ayetlerini okuyuşlarında hataya duserler. (الضال) ibaresi (الضالين) kelimesinden gelmektedir ve hidayet kelimesinin karşıtıdır. (الظالين) ise (الدائمين) anlamında kullanılır. Eğer Ayette yer alan ibadeki dâd harfini zâ ile değiştirecek olursak ayet yeni bir anlam kazanır ve Allah'ın murad etmediği bir mana ifade eder ki bu da caiz değildir.

Kur'an'da bulunan (ضلّ من تدعون إلا إياه) (İsra 17/67) ayetinde dâd harfini zâ ile değiştirecek olursak Allah'ın bu ayetle murad ettiği anlam da değişir. Ayetin zâ ile (ظلّ) (وجهه مسوداً) şeklindeki kıraati birşeyin devam etmesi anlamını kazanır ki bu da caiz değildir. Ancak bu tür bir yorum *Kur'an*'ın bütün ayetleri için geçerli değildir.

İnsanların *Kur'an* kıraati esnasında yapmış oldukları ibdâl ile dusermiş oldukları hata, ibdalin vuku bulduğu dâd ve zâ harflerini tercih etmemize sevketti. İbn Cinnî, eserinde dâd harfini zâ yapan Araplar'ın olduğunu ve bu durumun alışılmış olmadığını ifade eder. Bazı Araplar telaffuzdaki zorluktan dolayı dâd harfini ibdâl ederler. Bazıları bu harfi mahreleri mütekârib olduğu ve pek çok sıfatı uyuştuğu için zâ harfine çevirir. Bazıları dâd harfini tâ harfine çevirir, bazıları tefhîmli okunan lâm harfine çevirerek okur. Bundan dolayı dâd harfinin telaffuzu talim sırasında güçleşir. Bazı bedeviler ve Irak halkı dâd harfini tâ harfine yakın bir telaffuzla söylerler, bu durum günümüzde de devam etmektedir.⁴⁶⁹

3.2.6.5. Mütebâid Harfler Arasında İbdâl

Mütebâid, harflerin sıfatlarının çoğunda birbirinden uzaklaşması anlamına gelir. Mütebâid harfler arasında meydana gelen ibdâl şu harflerde görülür: Sîn ile şîn, şâd ile dâd, lâm ile mîm, lâm ile hâ, nûn ile hâ, nûn ile mîm.⁴⁷⁰

Bu başlık altında mütebâid harflerden sadece sîn ile şîn harfleri arasında oluşan ibdâl çeşidi örneklerini inceleyeceğiz.

Sîn ve şîn harfleri, mahreçleri bakımından yakınlık olmamasına rağmen 'hems, rihvet, infitâh, istifâl' sıfatlarında ortak niteliğe sahip olmasından dolayı aralarında

⁴⁶⁸ İbn Cezerî, *et-Temhîd*, 140.

⁴⁶⁹ İbn Cezerî, *et-Temhîd*, 141; Enîs, *el-Eşvât el-Lugaviyye*, 52.

⁴⁷⁰ Gulâm, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl*, 475.

ibdâlin olmasına izin verilir. İlk dönem âlimlerin kitaplarında bu tür ibdâl çeşitlerine yer verilmektedir. Bunun örnekleri maddeler hâlinde şu şekilde sıralanır:

- جاشته و جاسته: Geçmeye çalışmak anlamına gelir. Bazı araplar (جاش) kelimesinin yerine (جاس) kelimesini kullanır.⁴⁷¹ Ahmed Alemüddîn Cündî, (جاس) kelimesini kullanan bazı arapların Fezâra kabilesinden olduğunu söyler. Kabileye mensup olanlardan bazılarının (والضرب في يوم الوغى الجاس)⁴⁷² ibaresini kullandıklarını ve (جَسَّ جلد الرجل) ile (جشَّ جلد الرجل) ibarelerinin tırmalamak anlamına⁴⁷³ geldiğini söyler.

Ayrıca el-Kümeyt (ö. 126/744) mısrasında şu ifadelere yer verir:

وغادرنا على حجر عمرة قشاعم ينتهشن وبنثقينا⁴⁷⁴

Şiirde geçen (ينتهشن) ibaresi ısırarak anlamında kullanılır. Asmaî bu kelime hakkında (نهشته الحيّة) ve (نهشته الحيّة) ibarelerinin ısırarak anlamına geldiğini söyler. (النهش) kelimesi eti ön dişleriyle koparmak anlamına gelir.⁴⁷⁵ Diğer bir örnek de (أتيته) (السدف, الشدف) ‘gecenin karanlığında geldim’ anlamına gelir. (بسدفة من الليل وشدفة) kelimeleri cümle içerisinde karanlık veya aydınlık manasında zıt anlamlarda kullanılır.⁴⁷⁶ Benî Temîm, bu kelimenin karanlık anlamına geldiğini söyler, Kays kabilesi ise aydınlık anlamında kullanır.⁴⁷⁷

Sîn ve şîn harfleri arasında meydana gelen ibdâlin *Kur'an* kıraatindeki örneği (إن يشأ يذهبكم أيها الناس ويأت بآخرين وكان الله على ذلك قديراً) (Nisa 4/133) ayetinde görülür. Hamza ve Hişâm, bu ayette vakıf hâlinde şîn harfini sîn harfine ibdâl ile okurlar.⁴⁷⁸ Sîn ve şîn harfleri arasındaki ibdâl pelteklik gibi dildeki bozukluktan kaynaklı meydana gelebilir.⁴⁷⁹

Bu inceleme çerçevesinde, lügavi ibdâlin kabileler aracılığıyla ulaşılan sema' yoluna dayandığını gördük. Ayrıca örneklerin izahlarını sadece ses özellikleri bakımından incelemeyi esas aldık.

⁴⁷¹ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 157.

⁴⁷² Cündî, *fi't-Türâs*, 2: 456.

⁴⁷³ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 158.

⁴⁷⁴ el-Kümeyt b. Zeyd el-Esedî, *Dîvân el-Kümeyt*, nşr. Muhammad Nabil Tarifi, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1.Baskı, 2000), 443.

⁴⁷⁵ İbn Manzûr, *el-Lisân*, 6: 360; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 550.

⁴⁷⁶ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 2: 158.

⁴⁷⁷ İbn Enbârî, *ed-Dâd*, nşr. Muhammed ebu'l-Fadl İbrâhîm, (y.y.: Mektebetü'l-Asriyye, 1987), 114.

⁴⁷⁸ Ali b. Muhammed b. Sâlim ebu'l-Hasen en-Nûrî eş-Şafâkîsî, *Ğayşü'n-Neşe' fi'l-Ğırââti's-Seb'*, nşr. Ahmed Mahmûd Abdüsselmi' el-Hafyân, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1.Baskı, 2004), 1: 180.

⁴⁷⁹ İbn Cinnî, *Sırrü's-Şinâ'a*, 1: 193.

İlk ve son dönem âlimleri ibdâl hakkında ihtilafa düşerler. *İbdâl Ebu't-Tayyib* kitabında Araplardan ibdâl lügavîye dair işittiği her birşeyi ibdâl kabul eder. İbn Cinnî (ö.392/1002) ve İbn Sîde (ö.458/1066), Ebu't-Tayyib (ö.358/969)'in görüşlerine katılmazken, bu çeşit ibdalin oluşumuyla ilgili belirledikleri şartta yalnız kalırlar. İbdâl-i lügavinin kabulünde öne sürdükleri şart, mübdel ve mübdel-minh harfleri arasında sıfat ve mahreçleri bakımından ortak özelliğe sahip olmalarıdır. Şayet bu öne sürülen şart bulunmazsa, bu durumda lügavî ibdâlin olması mümkün görülmez. Bu görüş çerçevesinde İbn Cinnî, (حثث , حث) kelimeleriyle ibdâl konusuna açıklama getirir, bazı âlimlerin, bu kelimelerdeki hâ harfinin şâ harfiyle ibdâl edildiğini aktarır ve “ harflerin çevrilmesi, yalnızca harfler arasında sıfat ve mahreçleri bakımından yakınlık olmasıyla gerçekleşir... hâ harfi şâ harfinden ayrılır ve bu iki harf arasındaki ayırım onların birbirinin yerine ibdâlini engeller...”⁴⁸⁰ der.

İbn Sîde, dudak ve boğaz harfleri gibi mahreçleri bakımından birbirinden ayrılan harfler arasında ibdâl olgusunu reddeder.⁴⁸¹ Çağdaş dönem âlimlerinden olan Ahmed Alemüddîn el-Cündî, “Harflerin sesleri birbirinden ayrıldığı müddetçe ibdâlin oluşumundan bahsetmek mümkün değildir. Bu, mana bakımından iki kelimenin birleşmesiyle müteradif olurlar. Örneğin:(زحلوقة، زحلوقة)” ifadeleriyle İbn Sîde'nin bu görüşünü destekler.⁴⁸² Ahmed el-Cündî'den yapılan alıntıda verilen örnek kelimeler ‘kaydırak’ anlamında kullanılır. Cündî, bu kelimelerde yer alan kâf ile fâ harfleri arasındaki ibdâl olgusunun tashîfe dayandığı görüşü savunur.⁴⁸³ Biz de bu görüşe katılıyoruz. Çünkü ibdâl-i lügavî oluşumunun sebeplerinden biri de tashîftir, şekil bakımından birbirine benzeyen kâf ile fâ harfleri, yazım yanlışından kaynaklı tashîfin oluşumunu mümkün kılar.

Cündî, kâf ile fâ harfleri arasında ibdâl olgusunu kabul edenlerin görüşlerinden hoşlanmayarak reddeder. Çünkü harfler arasında mahreçleri ve sıfatları bakımından birliktelik yoktur. Cündî, ilk dönem âlimlerinin harfler arasında bu birlikteliğin olup olmadığına bakmaksızın ibdâl olgusuyla isimlendirmelerini eleştirir. Ayrıca Cündî bu görüşlerini, *İbdâl Ebu't-Tayyib* kitabında harflerin sıfatları ve mahreçleri bakımından bir birlikteliğin olmadığı ibdâl örnekleri getirerek açıklar. Cündî, bu kitapta yer alan ayn

⁴⁸⁰ İbn Cinnî, , *Sirru's-Şimâ'a*, 1: 193.

⁴⁸¹ İbn Sîde Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil en-Nahavî el-Lugavî el-Endelûsî, *Muḥaṣṣaṣ*, (Beyrut: Dâr'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 13: 274.

⁴⁸² Cündî, *fi't-Türâṣ*, 2: 472.

⁴⁸³ Cündî, *fi't-Türâṣ*, 2: 473.

ve bâ harfleri arasındaki ibdâl olgusunu örnek getirerek görüşlerini destekler. (ابتسرت)
الرجل ابتساراً، واعتسرتة اعتساراً⁴⁸⁴) ifadesinde yer alan (ابتسرت) kelimesinin bir şeyi
vaktinden önce istemek anlamına gelir. Ayrıca (ابتسر) ile (اعتسر) kelimelerinde bâ ile
ayn harfleri arasında ibdâl gerçekleşir, ayn boğaz harfi iken bâ dudak harfi olması bu iki
harf arasında sıfat ve mahreçleri bakımından birlikteliğin olmadığını gösterir. Bu
örnekler Cündî'nin iddia ettiği bu görüşleri destekler.

Cündî, bu gibi örneklerle aynı manayı ifade edip müteradif özelliği taşıyalarda
kelimeler arasında ibdâlin olmadığını söyler.

İlk dönem dil ravilerin çoğu Ebu't-Tayyib'in ibdâl olgusunu desteklerler. Bu
Raviler arasında İbn Sikkit (ö.244/858) ve Abdürrahmân ez-Zücâcî (ö.340/952) yer alır.
Mübdel ve mübdel-minh arasında mahreç ve sıfatları bakımından birliktelik olmadığı ve
ibdâl olgusuna uygun olmayan ilk dönem kitaplarında geçen örnekler:⁴⁸⁵

Cîm ile hâ harfleri arasında: “*el-Mâzinî (ö.247/861), Ebû Serâr el-Ganavî'yi ‘
(فحاسوا خلال الدّيار) (İsrâ 5) şeklinde okurken işitti. Ona, okuyuşun ‘جاسوا’ şeklinde
olduğunu söyledi. Bana dedi ki: (حاسوا وجاسوا) aynı şeydir.*”⁴⁸⁶ Cîm harfi cehr, hâ harfi
ise hems sıfatına sahiptir. Bu iki harf mahreçleri ve sıfatları bakımından birbirinden
farklılık gösterir. Cîm ile hâ harfleri arasında görülen bu ibdâl çeşidinin örneğine
şiiirlerde rastlanır. Lebîd b. Rebî'a (ö.60/680) muallekasında şu şekilde geçer:

لتنودهن وأيقنت إن لم تذد⁴⁸⁷ أن قد أجمّ مع الحتوف حمامها

Şiir *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr* kitabında (أجم) şeklinde cîm harfiyle geçer. Fakat aynı
beyit *Cemheratü Eş'âri'l-'Arap* kitabında (أحم) ibaresiyle hâ harfiyle geçer. (أحم ، أجم)
(أحم ، حم ، أحم) kelimelerin hepsi vakti gelmek anlamında kullanılır. Ayrıca (أحم ، أحم)
ibarelerinin telaffuzu hâ harfiyle yapılır. (أجم) ibaresine bakıldığında ise sözlükte bir
şekilde çekimi yapılır ve bu iddiayı sadece bir kabile destekler. Bu durum Cîm ile hâ
harfleri arasında görülen ibdâl çeşidi örneklerindedir.⁴⁸⁸ Şiir kaynaklarında geçtiği
üzere hâ ve cîm harflerinin şekilleri bakımından yakınlığından dolayı burada tashîfin
varlığından söz edebiliriz. Fakat Mâzinî'nin Ganavî'den işittiği kıraat rivayeti örneğine
baktığımızda, bunun tashîf olmadığını görürüz. Eğer bu rivayette Mâzinî bu kıraati hâ

⁴⁸⁴ Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, 1: 17-18.

⁴⁸⁵ Cündî, *fi't-Türâs*, 2: 475-476.

⁴⁸⁶ Kâlî, *Şüzûru'l-Emâlî*, 2: 78; Cündî, *fi't-Türâs*, 2: 475.

⁴⁸⁷ Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheratü Eş'âri'l-'Arap*, 258; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr*, 258; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 537-531.

⁴⁸⁸ Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheratü Eş'âri'l-'Arap*, 258; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr*, 258; Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 537-531.

harfiyle işitmiş ve Ganavî’de bu iki kelimenin bir anlama geldiğini söylemiş olmasaydı bu durumda tashîfden söz edebilirdik. Mâzinî ve Ganavî arasında geçen olay, bu dönemde lehçelerin varlığına işaret eder. Bundan dolayı cîm ve hâ harfleri arasında semavi özelliğinden dolayı lügavî ibdâlin söz konusu olduğunu ve ibdâl kurallarının uygulanmasının mümkün olmadığını kabul ederiz. Çünkü mübdel ve mübdel-minhden olan cîm ve hâ harfleri mahreçleri ve sıfatları bakımından birbirinden ayrılır.

Cîm ile tû harfleri arasında: *İbdâl* kitabında yer alan (الأجام والأطام) kelimeleri sık ağaçlık anlamına gelir. Bu iki kelimenin harfleri arasında ibdâl olduğu söylenir. Fakat cîm ve tû harfleri arasında sıfat ve mahreçleri bakımından birliktelik olmadığı için ibdâl bulunmamaktadır.⁴⁸⁹

Cîm ve fâ harfleri arasında: (السُّلُجُ، السُّلْفُ) kelimeleri utanan “çocuk anlamına” gelir. İbdâl söz konusu olduğu söylene de bu olgunun varlığı mümkün değildir.⁴⁹⁰

Bunun gibi çok sayıda örnek, öncesinde adı geçen ve ibdâl lugâvî durumlarını beş madde hâlinde sıraladığımız konu başlıklarında beşinci madde olan ve ilk dönem dilcilerin bedel olarak kabul ettiği fakat ondan farklı olan çeşidin içerisinde yer alır.

İbdâl, ilk dönem âlimlerin kitaplarında yer alsa da ibdal olgusunun şartlarını taşımaması durumunda ibdâl olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Bu durum ya dil bozuklukları ya da tashîf vb. durumların olduğunu gösterir.⁴⁹¹

İbdâl bazı esas ve kurallara dayanır. Semâî dahi olsa bu şartı taşır. Arapların ibd’al olgusu, kasıtlı olarak meydana gelmeyip kabile ve içinde bulunan şartların farklılaşması sebebiyle tabîî olarak gelişir. İbdâl, güvenilir yolla ulaşan rivayetler aracılığıyla ve âlimlerin araştırma ve incelemeler sonucunda tasdik ettikleri kelimelerle meydana gelir. Bu iki yolun dışında yeni kelimeler ekleyip harflerinin birbiriyle değiştirilerek oluşturulduğu ibdâl varlığından söz etmemiz mümkün değildir. İbdâl olgusunun oluşumunu kabul etmemiz için güvenilir rivayetlere dayanması gerekir. Farklı bazı kabilelerin bazı harflerinde görülen, makbul olmayan ve çirkin lehçe olarak isimlendirilen ve ibdâl çeşitleri, anane, fahfaha, keşkeşe, keskesse, şenşene, acace, kıtatü tay’, el-istintâ’, et-tamtamâniyye, el-Vetm, et-Teltele, el-Vekm, el-Vehm vb. şeklinde sıralanır. İbn Fâris, kitabının ‘Mezmûm-ü’l-lügât’ bölümünde bu isimleri sayar.⁴⁹² Ayrıca Suyûti, kitabında ‘Ma’rifetü’r-Radî’ ve’l-Mezmûm mine’l-Lugât’ bölümünde bu

⁴⁸⁹ Ebu’t-Tayyib, *el-İbdâl*, 1: 234.

⁴⁹⁰ Ebu’t-Tayyib, *el-İbdâl*, 1: 238.

⁴⁹¹ Cündî, *fi’t-Türâş*, 2: 472-473.

⁴⁹² İbn Fâris, *eş-Şahîbî*, 56.

isimlere yer verir.⁴⁹³ Yukarıda sıralanan bu lehçeler lügavî ibdâlin oluşumunu etkiler. Bu isimlerden bazılarına yer vereceğiz.

3.2.6.6. İbdâl-i Lügavî Üzerinde Etkisi Olan Lehçeler

Bazı lehçeler ibdâl lügavî oluşumunu etkilemektedir. İlk dönem dil âlimleri bu lehçeleri makbul olmayan ve dışlanmış nitelemesiyle vasıflandırılar.

3.2.6.6.1. Keşkeşe Lehçesi

Suyûtî, “Keşkeşe, lügatın bazısını oluşturur, Rebî’a ve Mudar kabileleri müennes muhatap zamiri olan kâf harfini şîn harfine çeviriyorlar ve (رَأَيْتُكُمْ) ve (عَلَيْكُمْ) söylüyorlar.”⁴⁹⁴ Ayrıca bu okuyuş Esed,⁴⁹⁵ Hevâzin ve Temîm⁴⁹⁶ kabilelerine de nispet edilir. Lehçenin bu kabilelere nispet edilmesi yerleşim yerlerinin birbirine komşu olmasından dolayı olabilir. Ayrıca bu lehçe Rebîa kabilesine kadar uzanan Ebû Bekr b. Vâil kabilesine de nispet edilir.⁴⁹⁷

Keşkeşe olgusunun izahı hakkında İbn Cinnî: “Vakıf hâlinde müennes kâf harfini şîn harfine çeviren Araplar vardır. Bu tür okuyuş telaffuzda açıklığa olan isteklerinden dolayıdır. Çünkü müennesliğe delalet eden esre harekesi vakıf hâlinde telaffuzda açıklık kazanması için şîn harfine çevrilir...”⁴⁹⁸ Ayrıca bu lehçeyi konuşan kabilelerden bazıları vasl hâlinde de harfleri birbirine çevirirler.

Keşkeşe lehçesi çerçevesinde geçen bazı kıraatler şunlardır:

- (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ) (Âl-i İmrân 3/42) bazıları bu ayeti (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ)⁴⁹⁹ (وَطَهَّرَكِ)
- (قَدْ جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتِكَ سَرِيًّا) (Meryem 19/24) ayetinin okuyuşu hakkında Teymûrpaşa (ö.1348/1930), Se’âlebî’ye ait *Fıkhü'l-Luğa* adlı eserinde bazılarının ayeti (قَدْ جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتِكَ سَرِيًّا) şeklinde okuduklarını naklettiğini söyler.⁵⁰⁰

⁴⁹³ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221.

⁴⁹⁴ Suyûtî, *el-Muzhîr*, 1: 221, Suyûtî, *el-İktirâh*, 154.

⁴⁹⁵ Ebû Ali el-Fârisî, *eş-Şahibî*, 56.

⁴⁹⁶ Ebu’t-Tayyib, *el-İbdâl*, 1: 234.

⁴⁹⁷ Ahmed Teymûrbâşa, “Lehecâtü'l-‘Arab”, *el-Hey'e en-Naşriyye el-‘Âmme li'l-Kitâb*, 290 (1973), 68-79.

⁴⁹⁸ İbn Cinnî, *Sirru's-Şinâ'a*, 1: 206; Ayrıca bk. Teymûrbâşa, “Lehecâtü'l-‘Arab”, 69.

⁴⁹⁹ Teymûrbâşa, “Lehecâtü'l-‘Arab”, 69.

⁵⁰⁰ Teymûrbâşa, “Lehecâtü'l-‘Arab”, 67.

3.2.6.6.2. Kıt'atü Tay Lehçesi

Kıt'atü Tay lehçesi, kelimedeki son harfi hafzetmektir. *Mu'cemu'l-'Ayn* kitabında: “ Onların ‘يا أبا الحكا’ sözleri”⁵⁰¹ ifadesi ile (يا أبا الحكم) kastedilmektedir. Kelimenin sonunda yer alan mîm harfi hafzedilmiştir. Bu durum kelimenin son harfinin düşürülmesi bakımından nahiv ilminde yer alan ‘terhîm’ konusuna benzemektedir. Fakat terhîm nida esnasında münâdânın son harfinin düşürülmesiyle gerçekleşirken bu lehçede gerçekleşen hafz harfde, fiilde, münâdânın isminde ya da diğer isimlerde gerçekleşir.⁵⁰²

Tay lehçesinin Arap dilindeki konumu büyüktür. Bu lehçenin izleri Arapça'nın nahiv alanında “Terhîm” başlığında, ayrıca *Kur'an* kıraatinde ve Arapça mu'cemlerinde görülür. Tay lehçesinin örnekleri şu şekilde sıralanabilir:

- (ونادوا يا مال ليقضي علينا ربك قال إنكم ماكنون) (Zuhruf 43/77) Tay lehçesiyle okunan ibarede altı çizili olan kısmın aslı (مالك)'dir.
- (خذوا حذرکم يا آل عکرم واحفظوه) örneğinde altı çizili kısım (عکرمه) kelimesinin bu lehçedeki telaffuz biçimidir. Nidâ olmasa da (عکرمه) kelimesindeki harf düşürülmüştür.
- Vakf hâlinde gaib elif harfi hafzedilerek yapılan çeşitleri vardır. Ali b.Abi tâleb ve Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713) ayeti (.. ونادى نوح ابنه وكان في معزل..) (Hûd 11/42) şeklinde okuması bu duruma örnektir. Kelimenin aslında (ابنها) olarak geçen ibare hâ harfinden sonra elif harfinin düşürülmesiyle Tay lehçesi telaffuz örneğini oluşturur.⁵⁰³

Bu olgu; kelimenin telaffuzu sırasında sesin yüksekte alçağa doğru kayması sonucu kelimenin son harfinin telaffuzunda ses düşmesine maruz kalması şeklinde oluşur. Tay bedevi kabilelerden olup telaffuzda çabukluğa/aceleciliğe eğilim gösterirler. Bundan dolayı kelimenin son harfini hafzederler. Mu'cemlerde geçtiği üzere lehçede görülen hafif sadece mîm harfine has bir durum değildir.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî, *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrî, (y.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 1: 137.

⁵⁰² Lecnetü'l-Lehecât, “Muştalâhâtü'l-Luğviyye”, *Buhûş ve Dirâsât*, 221-222.

⁵⁰³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 322; Ebû Hayyân, *Baḥru'l-Muḥîṭ*, 6: 157.

⁵⁰⁴ Lecnetü'l-Lehecât “Muştalâhâtü'l-Luğviyye”, 221-222.

3.2.6.6.3. İstintâ' Lehçesi

Suyûtî lehçe hakkında “İstintâ’, Sa’d b.Bekr, Hüzeyl, el-Ezd, Kays, el-Ensâr lügatlerinde yer alır. Sakin ayn harfi, yanında t̄a olması hâlinde, (أعطى) ibaresinde (أنطى) telaffuzu gibi, mîm harfi olur.”⁵⁰⁵ Hz. Peygamberin okumuş olduğu kıraatte ayeti, Hasen, Talha ve İbn Mahîs ve diğerlerine ait şâz kıraatte (إِنَّا أَنْطَيْنَاكَ الْكُوْثِرَ) (Kevser 108/1)” şeklinde okunmaktadır.

İstintâ’ lehçesi, Hz.Peygamber'e isnad edilen "لا مانع لما أنطيت، ولا مُنْطِي لما مَنعت" gibi hadislerde de örnekleriyle karşılaşılır.⁵⁰⁶ Ayrıca *el-Lisân*’da (الإنطاء) Yemen lehçesinde (الإعطاء) şeklindedir.⁵⁰⁷

Modern dönem âlimleri bu olguyu; Arapların ayn harfini burunlarından telaffuz ettikleri bundan dolayı çıkan sesin nûn harfinin sesiyle karma bir şekilde işitildiğini, (أنطى) kelimesinde geçen nûn harfinin gerçek nûn olmadığı şeklinde yorumlarlar.⁵⁰⁸ Bu görüşe itiraz eden farklı izahlar da vardır. Rabin şöyle itiraz etmektedir: “ Fiil olarak kabul edilen (أنطى) , (أعطى) fiili değildir. (نط) fiilinden müteaddi sigada gelir, elini bir şeye uzatmak anlamındadır....”⁵⁰⁹

İbdâl lugavîye dayandırarak incelememiz bu örnekler sınırlı tutuyor ve tezimizi sonlandırıyoruz.

⁵⁰⁵ Suyûtî, *el-Muzhîr r*, 1: 222, Suyûtî, *el-İktirâh*, 155.

⁵⁰⁶ İbn Hâleveyh, *Şevâzzü'l-Kur’ân*, 182; Ebû Hayyân, *Baḥru'l-Muḥîṭ*, 10: 556; Suyûtî, *el-İktirâh*, 155; Cündî, *fi't-Türâş*, 1: 386; Hilâl, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Neş'eten*, 185.

⁵⁰⁷ İbn Manzûr, *el-Lisân*, 15: 333.

⁵⁰⁸ Cündî, *fi't-Türâş*, 1: 338.

⁵⁰⁹ Jim Rabin, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyyetü'l-Ḳadîme*, 67; Cündî, *fi't-Türâş*, 1: 338.

SONUÇ

Cahiliye asrı ilk dönem Arap lehçeleri ve fonetik düzeyde incelediğimiz bazı kısımları konu alarak tez çalışmamızı kaleme aldık. İncelemeler sonunda medenî ve bedevi çevrelerin lehçeleri arasında fonetik düzeyde farklılıkların bulunduğunu gördük. Bedevi çevrenin sert ve kaba yaşam biçimlerine ve mizaçlarına uyum gösteren cebr ve şiddet ses özelliğine sahip telaffuz biçimine eğilim gösterirler. Medenî çevrede bu durumun aksine yerleşik ve müreffeh yaşam biçimleri ve tabiatlarıyla uyumlu rihvet, yumuşaklık ve açıklık özelliği taşıyan telaffuz biçimini tercih ederler. Bedevilerin telaffuzlarındaki çabukluk konusuna değinecek olursak, bu konuşma tarzlarının idgam ve imale kullanımına sebep olduğu görülür. Konuşmalarında ağır olan medenî çevrenin ise, harflerin izhâr ve feth telaffuz biçimiyle ifade edilmesine eğilim gösterdikleri görülür.

Fonetik düzeyde lehçeleri incelediğimizde, bedevi çevrenin sâit sakil/ kalın ünlüyü tercih ettikleri, medenî çevrenin ise sâit hafif/ince ünlü telaffuz biçimine yönelirler. Hemze telaffuzlarının bedevî kabileler tarafından tahkik-i hemz ile, medenî kabilelerde ise tashîl-i hemz telaffuzunu tercih ederler. Fonetik düzeyde bedevi ve medeni çevrelerde görülen bu farklılıklar onların yaşam biçimleri ve mizaçlarından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Bedevi ve medeni çevrelerin telaffuz biçimlerinin fonetik düzeyde farklılıklarının yanında, medeni çevrenin fonetik düzeyde bedevi çevrenin dil özelliklerini etkilediği bunun aksi bir etkilemeninde olduğu görülür. Bu etkileşimin medeni ve bedevi çevrelerin birbiryle karışması sonucunda gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Kabilelerin birbirine karışması, dil gelişimini doğurmaktadır. Bununla birlikte, aynı dönemde yaşayan bazı lehçelerin birbirini etkilemediği de görülür. Her lehçenin dil gelişimi ve ilerlemesi sonucu oluştuğunu söyleyemeyiz. Bazı lehçeler yabancı ülkelere yakınlıkları neticesinde diğer lehçe ve dillerden etkilenmiştir. Bu durum fasih Arap dilinden uzaklaşmalarına sebep olmuştur.

Ortak Arap dili, Arapları şiir, edebiyat toplantılarında ve resmi toplantılarda bu dile uyararak saf dili korumalarına destek olur. Ortak Arap dilinin korunmasındaki en önemli sebep, *Kur'an'ı Kerim*, onun doğru bir şekilde okunması ve şâz okuyuş biçimleridir. Fasih dille ilgili şiir ve nesir gibi diğer kaynaklar, ravilerin unutkanlık ve

hatalarının olması sebebiyle güvenilir kaynak olarak çokça kullanılmamaktadır. Çünkü bu kaynaklar, sağlamlığı bakımından Ku'an'ın güvenilirliğiyle ölçülemeyecek derecededir. (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) (Hicr 9) ayetinde de işaret edildiği üzere *Kur'an-ı Kerîm* Allah tarafından korunmuştur. *Kur'an-ı Kerîm*'in en güvenilir kaynak olması ilk dönem Arap lehçeleri hakkındaki incelemelerin mütevatir ve şâz *Kur'an* kıraatleriyle irtibatını sağlar. Ayrıca bu kıraatlar en önemli kaynaklardan kabul edilerek, ilk dönem Arap lehçeleri hakkında incelemede bulunan araştırmacılara fayda sağlar. Modern dönemde ilk dönem Arap lehçeleri incelemelerinde araştırmacıların maruz kaldığı zorluklardan biri, ilk dönem âlimlerinin Arap lehçeleri üzerinde özel araştırmalarda bulunmaya önem vermemesi ve nahiv çalışmalarında lehçeleri kabilelerine nispet etmemelerinden kaynaklanır.

Tez çalışmamızda ulaşılmış olduğumuz bu neticeler, cahiliye asrı ilk dönem Arap lehçeleri hakkında yapılan araştırmalarda faydalı olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Abd, Tarfe b. *Dîvân Tarfe b. Abd.* nşr. Muhammed Mehdî Nasırüddîn. 3.Baskı. yy: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 2002.
- Abduh, Dâvûd. *Ebhâs fi'l-Luğati'l- 'Arabiyye.* Beyrut: Mektebe Lübnân, 1983.
- Abdülkerîm, Şubhî Abdülhamîd Muhammed. *El-Lehecâtü'l- 'Arabiyye fi Me'ânî'l- Qur'ân li'l-Ferrâ'.* 1.Baskı. Kahire: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Muhammediyye, 1986.
- Abdüssemî', Servet. "Karârü'l-Lecneti bi Şe'ni'l- Haşâişî'l-Luğaviyye li Lehceti Hüzeyl." *el-Lehecâtü'l- 'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât.* Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l- 'Arabiyye, 2004.
- _____, "Karârü'l-Lecneti bi Şe'ni'l- Haşâişî'l-Luğaviyye li Lehceti't-Tay." *el-Lehecâtü'l- 'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât.* Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l- 'Arabiyye, 2004.
- Abdüttevâb, Ramazân. *Fuṣûl fi Fıḫi'l-Luğa.* Kahire: Dâru't-Türâs, 1977.
- _____, *Fuṣûl fi Fıḫi'l- 'Arabiyye.* 1.Baskı. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1999.
- _____, "el- Haşâiş el-Luğaviyye li Qabîleti't-Tay el-Qadîme." *el-Lehecâtü'l- 'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât.* Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l- 'Arabiyye, 2004.
- Accâc, Abdullâh b. Rü'be. *Dîvân Accâc.* nşr. Abd el-Hafiz es-satli. 1.baskı. c.I. Dimeşk: Mektebetü Atlas, 1971.
- Afgânî, Saîd. "el-İhticâc li'l-Qırâât." *Mecelletü'l-Luḡti'l- 'Arabiyye bi'l-Qāhira,* 1974.
- Ali, Cevâd. *el-Mufaṣṣal fi Târîhi'l- 'Arab Qable'l-İslâm.* 4. Baskı. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2001.
- 'Avn, Ḥasen. *el-Luğa ve'n-Naḥv.* İskenderiye, 1952.
- Azzâm, Abdülvehhâb. *Mehdü'l- 'Arab.* Mısır: Müessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Şekāfe, 2012.

- Cemrân, Muhammed Edîb Abdülvâhid. *Mu'cemu'l-Faşîh fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye ve mâ Vâfaqa minhâ el-Kırâ'âti'l-Ḳur'âniyye*. 1.Baskı. Riyad: Mektebetü'l-'Abîk, 2000.
- Cürcâvî, Hâlid b. Abdullah b. Ebû Bekr b. Muhammed. *Şehhu't-Taşriḥ alâ't-Tevzîh*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 2000.
- Dayf, Şevkî. *Târîḥü'l-Edebi'l-'Arabî*. 11.Baskı. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Ebû Ḥayyân, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Baḥrû'l-Muḥîṭ*. nşr.Sıdkî Muhammed Cemîl. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû'l-Ganem, Leyla Bürcüs Muhammed. *Eşeru Te'addüdü'l-Lehecâti'l-'Arabiyye fi'n-Naḥvi'l-'Arabî*. Ürdün: Yüksek lisans tezi, Ürdüni Üniversitesi, 2003.
- Eḥfeşü'l-Evşat, Ebu'l-Hasen el-Belhî el-Basrî. *Me'ânî'l-Ḳur'ân*. nşr. Hüda Muhammed Kara'a. 2.Baskı. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990.
- el-Âlûsî, Mahmud Şükrî. *Târîḥu Necd*. nşr. Muhammed Behcet Eserî. 2.baskı. Beyrut: Daru'l-Verrâk, 2007.
- el-Âlûsî, Mahmud Şükrî. *Bulûḡu'l-'Erab fi ma'rifeti 'Eḥvâli'l-'Arab*. nşr. Muhammed Behcet Eserî. 2.baskı. Mısır: Mektebetü'l-'Ehliyye, ts.
- el-Âmirî, Lebîd b. Rebî'a. *Dîvân*. nşr. Hamdo Takkas. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. 2004.
- el-'Askâlânî, Ahmed b. Ali b.Hacer Ebû'l-Fadl. *Fethu'l-Bâri Şerḥu Saḥîhi'l-Buḥârî*. nşr. Abdülazîz b. Abdullah el-Bâz. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- el-Aşşâ, Semer. *el-Başṭ fi Cem'i Ḳırââti'l-'Aşr*. 1.Baskı. c.I. Dimeşk: Mektebetü's-Selâm, 2004.
- el-Avvâdî, Hamîd. *el-Elfâzü'l-yemâniyye ve binâ'ü'l-Mu'cemi't târihi'l-'Arabî*. erişim tarihi: 23.07.2019. <https://www.voiceofarabic.net/ar/articles/2576>
- el-Ayyâf, Abdullah Abdurrahman Sa'd. *el-Lehcât el-'Arabiyye fi Kitâb Sibeveyh*. Mekke: Doktora tezi, Câmi'a Ümmü'l-Ḳurâ, 2002.
- el-Baḡdâdî, Ebû Abdullah b. Menî' el-Basrî. *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-Kübrâ*. nşr. İhsân Abbâs. 1.Baskı. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1968.

- el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz el-Endelüsî. *Mu'cem Mâ'stü'cime min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâzi'*. nşr. Mustafa es-Sikâ. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- el-Belvâ, Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mâlikî. *Elif Bâ fi Envâ'i'l-Âdâb ve Funûni'l-Muḥâzarât ve'l-Luġa*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 2013.
- el-Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâf Fużalâi'l-Beşer bi'l-Kıırâati'l-Erbaat eaşer*. nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil. 1. Baskı. Kahire: Âlemu'l-Kitâb, 1987.
- el-Berkâvî, Abdülfettâh. *Muḳaddime fi Fıḳhi'l-Luġâ'l-'Arabiyye ve'l-Luġâti's-Sâmiye*. 2.Baskı. Kahire: el-Cerîs li'l-Kumbiyoter ve't-Ṭıbbâ'a, ts.
- el-Bevâşıla, Ammâr İlyâs. *el-Fikru'l-Luġavî 'inde İbrâhîm Enîs*. Ürdün: Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü Mu'te, 2003.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Şihâḥ Tâcü'l-Luġa ve Şihâḥü'l-'Arabiyye*. nşr. Muhammed Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2009.
- el-Cündî, Ahmed Alemüddin. *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi't-Türâs*. yy: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1983.
- _____, "el-Ḥaşâişi'l-Luġaviyye Li Lehçeti Hüzeyl." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luġati'l-'Arabiyye, 2004.
- _____, "Et-Temîmiyyûn ve Mekânetühüm fi'l-'Arabiyye." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luġati'l-'Arabiyye, 2004.
- el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. nşr.Komisyon. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- el-Efgânî, Saîd. *Nazarât fi'l-Luġa inde İbn Ḥazm el-Endelüsî*. 1.Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1969.
- el-Enbârî, Abdürrahmân b. Muhammed b. Abdullah el-Ensârî Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *Nüzhetü'l-Elibbâ' fi Ṭabakâti'l-Üdebâ*. nşr. İbrahim es-Sâmîrrâî. 3.Baskı. Zerka/Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.

- el-Esedî, el-Kümeýt b. Zeyd. *Dîvân el-Kümeýt*. nşr. Muhammad Nabil Tarifi. 1.baskı. Beyrut: Dâr Sâdır, 2000.
- el-Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasen Necmüddîn. *Şerhu's-Şâfiye li İbn Hâcib me'a Şerhi Şevâhidihî li'l-Âlimi Abdülkâdir el-Bağdâdî*. nşr. Muhammed Nuru'l-Hasen. Beyrut: Dâru el- Kütübi'l-İlmiyye, 1975.
- el-Fadlî, Abdülhâdî. *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye Tariḥ ve Ta'rîf*. 4.Baskı. Beyrut: Merkezü'l-Ġadîr li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2009.
- el-Fârisî, Hasen b. Ahmed b. Abdülgaffâr. *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'a, nşr. Bedreddîn Kahvecî ve Beşîr Cüveycâtî*. 2.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li'Türâs, 1993.
- el-Ferâhîdî, Ebû Abdürrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *el- 'Ayn*. nşr. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâmîm es-Sâmîrrâî. Irak: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1980.
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhü'l-Münîr fi Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. nşr. Abdülazîm eş-Şinnâvî. 2.Baskı. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Daru Sadr, 1977.
- _____, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. nşr. İhsan Abbâs. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-'Arabi'l-İslâmî, 1993.
- el-Hemdânî, Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb. *Şifatü Cezîreti'l-'Arab*. nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el- Hâvâlî. 4. baskı. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1990.
- el-Humeyrî, Nişvân b. Saîd el-Yemenî, *Şemsü'l-'Ulûm ve Devâ'u Kelâmi'l-'Arab mine'l-Kulûm*, nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî, Mutahhar b. Ali el-İryânî ve Yûsuf Muhammed Abdullah, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, t.y.
- el-Heravî, Muhammed b. Ahmed b. Ezherî Ebû Mansûr. *Tehzîbu'l-Luga*. nşr. Muhammed Avad Mur'ib. 1.Baskı. Beyrut: Daru İhyâi't-ürâsi'l-Arabiyye, 2001.
- el-Hülî, Muhammed Ali. *Mu'cem 'ilmi'l-Eşvât*. 1.Baskı. Riyad: Metâbi'u'l-Fereздаk et-Ticâriyye, 1982.
- el-İşbîlî, İbn Usfûr. *Mümti'u'l-Kebîr fi't-Teşrîf*. nşr. Fahrüddîn Kabâve. 1.Baskı. Beyrut: Mekteb Lübnân, 1994.

- el-Kâlî, Ebû Ali İsmâîl b. Kâsım b. Ayzûn b. Hârûn. *el-Emâlî: Şüzûru'l-Emâlî*. 1.Baskı. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1926.
- el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed. *Nihâyetü'l-'Ereb fî Ma'rifeti 'Ensâbi'l-'Arab*. nşr. İbrahim el-Ebyârî. 2.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1980.
- el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed. *Şubhu'l-A'sâ*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hideviyye, 1915.
- el-Ḳaṭṭân, Mennâ'. *Mebâhiş fî Ulûmi'l-Ḳur'ân*. 11.Baskı. Kahire: Mektebe Vehbe, ts.
- el-Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebi Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kayravânî el-Endelüsî. *el-İbâne an-Meânî el-Kırâât*. nşr. Andülfettâh İsmâîl Şelebî. Mısır: Dâru Nahda Mısır li't-Tıbâa ve'n-Neşr, ts.
- el-Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebû el-Hattâb. *Cemheratü'l-Eş'âri'Arab*. nşr. Ali Muhammed el-Becâdî. Mısır: Nahdatü'l-Mısra li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, ts.
- el-Ḳurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Ḳur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tezâmmenehu mine's-Sünneti ve'l-Furqân*. nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 1.Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- el-Luğavî, Ebu't-Ṭayyib Abdü'l-Vâhid Ali el-Halebî. *Ḳitâbü'l-İbdâl*. nşr. İzzeddîn et-Tennûhî. Mukaddime, c.I. Dimeşk: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1961.
- el-Meşârve, Cezâ' Muhammed. *Devri'l-Lehecât fî Tevcîhi'l-Ḳırâ'ât el-Ḳur'âniyye 'inde Ebî Ḥayyân el-Endelüsî fî Tefsîri'l-Baḥri'l-Muḥîṭ*. Ürdün: Câmia Mu'te, 2000.
- el-Müberred, Muhammed b. Yezîd. *Nesebü 'Adnân ve Ḳaḥtân*. nşr. Abdülazîz el-Meymenî er-Râckûfî. Hindistan: Maḥba'a Lecnetü'Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1936.
- el-Müstenîr, Ebû Ali Muhammed b. *Kitâbü'l-Ezdâd*. nşr. Hannâ Haddâd. 1.Baskı. Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1984.
- el-Ubeydî, Abdülcebbâr Abdullâh. "el-İbdâl fî'l-Lehecât ve Eşerü's-Şavt fihî." *Mecelletü'l-Camiati'l-Enbâ' li'Luğât ve'l-Âdâb* sy.3 (2010).
- Emîn, Muhammed Şevki. "Dirâsetü'l-Lehecât fî Elfâzi'l-Ḳur'ân." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 2004.

Enîs, İbrâhîm. *Müstaḳbelü'l-Luġati'l-'Arabiyyeti'l-Müşterake*. Kahire: Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, 1960.

_____, *fî'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*. Kahire : Mektebe Anglo, 1965.

_____, *min Esrâri'l-Luġa*. 6.Baskı. Mısır: Mektebe Anglo el- el-Mışriyye, 1978.

_____, *Delâletü'l-Elfâz*. 5.Baskı. Mısır: Mektebe Anglo el-Mışriyye, 1984.

_____, *el-Eşvâtü'l-Luġaviyye*. Mısır: Mektebetü'n-Nahḍa, ts.

en-Naîmî, Hüsâm Saîd. *ed-Dirâsâtü'l-Lehciyye ve' ŝ-Şavtiyye 'inde İbn Cinnî*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1980.

en-Naîmî, Hüsâm Saîd. *ed-Dirâsâtü'l-Lehciyye ve' ŝ-Şavtiyye 'inde İbn Cinnî*. Irak: Dâru'r-Raşîd li'n-Neşr, 1980.

en-Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeraf. *el-Minhâc Şerhu Sahîh Müslim b. Haccâc*. 2.Baskı. Beyrut: Dâr İhyâi't-ürâŝi'l-'Arabî, 1970.

er-Râcihî, Abduh. *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fî'l-Ḳirâ'âti'l-Ḳur'âniyye*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1979.

_____, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fî'l-Ḳirâ'âti'l-Ḳur'âniyye*. İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Cami'iyye, 1996.

er-Râfîî, Mustafa Sâdik. *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*. 1.Baskı. yy: Mektebeü'l-Îmân, 1997.

_____, *Târihu Âdâbi'l-'Arab*. Mansûra/Mısır: Mektebetü'l-Îmân, ts.

es-Seyyid, İbrâhîm Yûsuf. "el-lehecâtü'l-kadîme ve binâü'l-cümle fi'l-'Arabiyyeti'l-Fuşhâ". *Buḥûs ve Dirâsât fi'l-Luġati'l-'Arabiyye ve 'âdâbiha*, sy. 3. Riyad, 1993.

es-Sündüsî, Abdülkayyûm b. Abdülgafûr. *Safahât fî Ulûmi'l-Kur'an*. 1.Baskı. Mekke: Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1995.

es-Suyûtî, Celâlüddîn. *Buġyetü'l-Vuât fî Ṭabaḳâti'l-Luġaviyyîne'n-Nühât*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 1.Baskı. yy: Neşreden: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.

_____, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Ḳur'an*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. c.II. Mısır : el-Hey'etü'l-Mıŝriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.

- _____, Celâlüddîn. *el-Muzhîr fî Ulûmi'l-Luġati ve Envâ'ihâ*. nşr. Muhammed Câd el-Mevlâ, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm ve Ali Muhammed el-Becâvî. Saydâ Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1986.
- _____, *Hem 'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem 'i'l-Cevâmi'*. nşr. Abdülhamîd Hindâvî. 1.Baskı. Mısır: el-Mektebe et-Tevkîfiyye, 1999.
- _____, *el-İktirâh fî Uşûli'n-Nahv*. nşr. Abdülhakîm 'Atıyye. 2.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Beyrut, 2006.
- _____, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Ķur'ân*. Suudiye: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye fî Mücemma' Meliki'l fehd li't-Tıbâ'a Mushafi's-Şerîf, ts.
- eş-Şafâkısî, Ali b. Muhammed b. Sâlim ebu'l-Hasen en-Nûrî. *Ġaysü'n-Nefe' fî'l-Ķirâati's-Seb'*. nşr. Ahmed Mahmûd Abdüssemi' el-Ĥafyân. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- eş-Şâfîî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 1.Baskı. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- eş-Şentemerî, el-E'lâm. *Şerhu Dîvâni Alkame b. Abde'l-Fahl*. nşr. Hannâ Nasr el-Hattî. 1.Baskı. Haleb: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1993.
- eş-Ṭarâvine, İsâ Selâhaddîn. *el-Fi'lü'sşülâsî el-Mücerred fî'l-Lehecâti'l-Arabiyye fî'l-Ķadîme*. Ürdün: Câmia Mu'te, 2007.
- ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymaz Şemsüddîn. *Ṭabaĳâtü'l-Ķurrâ*. nşr. Ahmed Han. 1.Baskı. Suudiye: Merkez Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1977.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Cârullah. *el-Mufaşşal Fî Şin'ati'l-İ'râb*. nşr. Alî b. Mulhim. 1.Baskı. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.
- _____, *el-Keşşâf 'an Ḥaĳâ'iki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eĳâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. 3.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- _____, *el-Fâiĳ fî Ġarîbi'l-Ĥadiş ve'l-Eşer*. nşr. Ali Muhammed el-Becâvî and Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2.Baskı. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- ez-Zübeydî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Murtezâ. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Ķâmûs*. 2.Baskı. Kuveyt: Matbaatü't-Hükümeti'l-Kuveyt, ts.

- el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. *Kitâbü'l-Hurûf*. nşr. Muhsin Mehdî. 2.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1990.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhü'l-Edebi'l-Mısriyyi*. 4.Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981.
- Fück, Johann. *el-'Arabiyye –Dirâsât fi'l-Lehecât ve'l-'Esâlib*. Çev. Ramazân Abdüttevâb. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1980.
- Ĥafâcî, Muhammed Abdü'l-Mün'im. *el-Ĥayâtü'l-Edebiyye fi'l-'aşri'l-Câhilî*. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Hafner, August ve Luis Şeyho el-Yesû'î. *el-Beleğa fi Şüzûri'l-Luğa*. 2.Baskı. yy: Kütübüt-Türâs, ts.
- Ĥamza, Fuâd. *Ĥalbü Cezîrati'l-'Arab*. 1.Baskı. Bursaîd: Mektebetü's-SeĤâfeti'd-Dîniyye, 2002.
- Ĥassân, Temmâm. *el-Luğa beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vaşfiyye*. Kahire: Mektebe Anglo, 1958.
- Hassân, Temmâm. *el-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*. 5. Baskı. Mısır: Âlemu'l-Kitâb, 2006.
- Ĥâtır, Muhammed Ahmet. *fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*. 1.Baskı. Kahire: Matba'atü'l-Hüseyni'l-İslamiyye, 1979.
- Hilâl, Abdülğaffâr. *el-Lehecâti'l-'Arabiyye Neş'eten ve TeĤavvuran*. 2.Baskı. Kahire: Mektebe Vehbe, 1993.
- İbâde, Muhammad İbrâhîm. *usûr'l-İhticâc fi'n-nahvi'l-Arabî*, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebû'l-Ĥayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü'Tâlibîn*. 1.Baskı. yy: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- _____, *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*. nşr. Ġânim Ĥaddûrî Hemed. 1.Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- _____, *en-Neşrü fi'l-Ĥirâati'l-Aşr*. nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ. yy: Matbaatü't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, ts.

_____, *Ġâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*. yy: Mektebe İbn Teymiyye, ts.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsilî. *el-Haşâ'iş*. nşr. Muhammed Ali Neccâr. c.II. Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1952.

_____, *Sırrü Şinâ'ati'l-İ'râb*. nşr.Hasen Hindâvî. 1. Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1985.

_____, *el-Muhteseb fî Tebyîni vücûhi Şevâzzi'l-Kırâ'ât ve'l-İzâh 'Anhâ*. 1.Baskı. Mısır: Vezâretü'l-Evkâf, 1999.

_____, *el-Haşâ'iş*. 4.Baskı. Mısır: el-Hey'etü'l-Mışriyye el-'Arabiyye li'l-Kitâb, ts.

İbn Düreyd, Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *el-Cemhera*. nşr. Remzî Münîr Ba'lebekkî. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

_____, *el-İştikâk*. nşr. Abdusselam Muhammed Harun. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.

İbnü'l-Enbârî, Muhammed bin Kâsım. *ed-Dâd*. nşr.Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. yy: Mektebetü'l-'Aşriyye, 1987.

İbnü's-Sellâr, Abdülvehhâb. b. Yusuf b. İbrâhîm eş-Şâfî. *Tabakâtü'l-Kurrâ'î's-Seb'a ve Zikri Menâkıbihim ve Kırââtihim*. nşr. Ahmed Muhammed Azzûz. 1.Baskı. Beyrut: el-Mekyebetü'l-Asriyye, 2003.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ er-Râzî el-Lugavî. *eş-Şâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Süneni'l-'Arab fî Kelâmihâ*. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1910.

_____, *eş-Şâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Süneni'l-'Arab fî Kelâmihâ*. nşr.Ömer Fâruk et-Tabbâ. 1.Baskı. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1993.

İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed Veliyyüddîn. *Muqaddime İbn Haldun*. nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 1.Baskı. Dimeşk: Dâr-i Ya'rib, 2004.

İbn Haleveyh, Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fî Şevâzi'l-Kur'an min Kitâbi'l-Bedî'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.

İbn Hâvkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Bağdâdî el-Mavsılî. *Şûratü'l-'Ard*. Beyrut: Dâr Sâdır, 1938.

- İbn Hızım, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*. nşr. Komisyon. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfriki. *Lisânü'l-'Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbnü'n-edîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî el-Mu'tezilî eş-Şî'î. *el-Fihrist*. nşr. İbrâhîm Ramazân. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâîl en-Nahavî el-Lugavî el-Endelüsî. *el-Muhasşas*. C.XIII. Beyrut: dâr'l-Kütübü'l-'İlmiyye, ts.
- İbn Ya'îş, Ebû'l-Bekâ. *Şerhu'l-Mulûk fi't-Taşrif*. nşr. Fahrüddîn Kabâve. 1. Baskı. Halep: Mektebetü'l-Arabiyye, 1973.
- _____, *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemahşerî*. nşr. İmile Bedî' Ya'kûb. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2001.
- İsmâîl, Şa'bân Muhammed. *el-Kırâât Ahkâmuhâ ve Meşâdiruhâ*. yy: Da'vetü'l-Hakk, 1980.
- Kaddûr, el-Abdülâvî. *el-Lehecâtü'l-'Arabiyyetü'l-Çadîme ve Eşerühâ fi't-Türâşî'l-'Aşerî*. Erişim tarihi: 12.09.2018. <http://hekmah.org/اللغات-العربية-القديمة>
- _____, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyyetü'l-Çadîme ve Eşerühâ fi't-Türâşî'l-'Aşerî*. erişim tarihi: 23.07.2019. https://www.aljabriabed.net/n24_07amrani.htm
- Kâmil, Murâd. "Luğatü'n-Nüküşî'l-'Arabiyyeti's-Şemâliyye ve Şılatühâ bi'l-Luğati'l-'Arabiyye." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 2004.
- Kebhe, Sâid Yâsîn Es'ad. *Mâ Büniye Alâ Eş'âr Hüzeyl min Teşârîfi'l-Luğa ve Kavâ'idihâ*. Filistin: Yülsek lisans tezi, en-Necâh el-Vataniyye Üniversitesi, 1988.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü Kabâ'ili'l-'Arabi'l-Çadîme ve'l-Ḥadîse*. 7. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1949.
- _____, *Cuğrâfiyye Şibhu Cezîrati'l-'Arab*. nşr. Ahmed Ali. 2. Baskı. Mekke: Mektebetü'n-Nehzati'l-Ḥadîse, 1964.

- Kerîm, Muhammed Riyad. *el-Muktezab fî Lehecâti'l-'Arab*. Tañta: et-Türkî li'l-Kumbiyûtir ve Tıbbâ'a, 1996.
- Kubeysi, Muhammed Behcet. *Melâmiḥ fî'l-Fıkhî'l-Lehecâti'l-'Arabiyye mine'l-Ekâdiyye ve'l-Ken'âniyye ve hattâ es-Sebe'iyye ve'l-'Adnâniyye' el-'Evâil li'n-Neşr*. Dimeşk: Dar Şemal, 2001.
- Littmann, Enno. "Lehcât 'Arabiyye Şimâliyye Kable'l-İslâm." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥûs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luġati'l-'Arabiyye, 2004.
- Malmberg, Bertil. *İlmu'l-Eşvât*. Çev. nşr. Abdüssabûr Şâhin. 1.Baskı. Kahire: Mektebeü's-Şebâb, 1984.
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî. *Dirâsât fî Târîhi'l -'Arabi'l- Kadîm*. İskenderiyye: Dâru'l Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, ts.
- Mer'î, Abdülkâdir ve Yahyâ Abâbna. *Lehcetü'l-Kerak*. Ürdün: Câmia Mu'te, 1996.
- Mu'ṭî, Ali. *Târîhi'l -'Arabi's-Siyâsî Kable'l-İslâm*. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Menhel, 2004.
- Muhammed, Enceb Gulâm Nebî b. Gulâm. *el-İ'lâl ve'l-İbdâl ve'l-İdgâm fî Żav'i'l-Kırâati'l-Ku'râniyye ve'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*. Mekke: Doktora tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1989.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *Mürşidü'l-Mürîd ilâ Âlemi't-Tecvîd*. 1.Baskı. Kahire: Dâru Muhaysin, 2002.
- Mekrem, Abdülâl Sâlim. *Eşerü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye fî'd-Dirâsâti'n-Naḥviyye*. 1.Baskı. Kuveyt: Müessese Ali Cerrâh es-Sâlih, 2009.
- Mustafâ, Muhammed Salâhuddîn. *en-Naḥvü'l-Vaşfî min Hilâli'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kuveyt: Müessese Ali Cerrâh eş-Şabâh, 1979.
- Nâfi', Mahmûd Mebrûk. *Asru Mâ Kable'l-İslâm*. 2. Baskı. Mısır: Müessesetu Hindâvî, 2017.
- Rabin, Jim. *el-Lehecâtü'l-Arabiyyetü'l-Kadîme fî Ğarbi'l-Cezîrati'l-'Arabiyye*. Çev. Abdülkerîm Mücâhid. 1.Baskı. Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 2002.
- Sâlih, Subhî İbrâhîm. *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luġa*. 1.Baskı. yy: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1960.

- Sâlim, Abdülaziz. *Dirâsât fî Târîhi'l-'Arab (Târîhu'd-Devleti'l-'Arabiyye)*. Mısır: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-Câmi'a, ts.
- Şâhin, Abdüssabûr. *fî 'İlmi'l-Luğatî'l-'Âm*. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- _____, "Dirâse fî Lehçeti Benî Esed." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥūs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 2004.
- Şerefüddin, Ahmed Hüseyin. "Lehecâtü'l Yemen kadîmen ve ḥadîşen". *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥūs ve Dirâsât*. 1.Baskı, Kahire: Mecma'u'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 2004.
- Şefiuddîn, Muhammed. *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye ve 'Alâkatühâ bi'l-Luğatî'l-'Arabiyyeti'l-Fuşhâ: Dirâse Legaviyye*. Chittagong: Dirâsâtü'l-Câmi'atî'l-İslâmiyyeti'l-'Âlemiyye Chittagong, 2007.
- _____, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye ve 'Alâkatühâ bi'l-Luğatî'l-'Arabiyyeti'l-Fuşhâ*. Erişim Tarihi: 25.11.2018. <<http://www.m-arabia.com/vb/showthread.php?t=8335>>.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân el-Hârisî. *el-Kitâb*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 3.Baskı. Kahire: Mektebetü'l- Hâncî, 1988.
- Ṭaḳkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l -'Arab Ḳable'l-İslâm*. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- Teymûr bâşa, Ahmed. *Lehecâtü'l-'Arab*. Mısır: el-Hey'e en-Naşriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 1973.
- Vâfi, Ali Abdülvâhid. *el-Luğa ve'l-Müctema'*. 4.Baskı. Suûdiye: Mektebe 'Ukâz, 1983.
- _____, "el-Ḳırâ'ât ve'l-Lehecât." *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥūs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 2004.
- _____, *Fıḳhu'l-Luğa*. 3.Baskı. Mısır: Nehdatü Mısır li't-Ṭıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004.
- _____, «Min vucûhi'l-İhtilâf beyne Luğatî'l-Hicâz ve'l-Luğatî'l-'Uhrâ ve Âşâr Zâlike fi'l-Lehecâtî'l-'Âmmiyyeti'l-Mu'âşirat.» *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye Buḥūs ve Dirâsât*. Kahire: Mecma'u'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 2004.

Vehbi, Hâfız. *Cezîratü'l-'Arab fi'l-Ḳarni'l-İşrîn*. 3.Baskı. Dâru'l-Âfâkı'l-'Arabiyye, 1996.

Wolfensohn, (Ebû Züeyb) İsrail. *Târîhu'l-Lugâti's-Sâmiyye*. 1.Baskı. Mısır: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercemet ve'n-Neşr, Matbaatü'l-İ'timâd, 1929.

Ya'qûb, Menâl ve Abdurrahîm Ya'qûb. *Tecelliyâtü's-Şekâfeti'l-Câhiliyye fî Lugati Süveri'l-Mekkiyye*. Nablus: Yüksek İslam tezi, Câmi'atü'n-Necâhi'l-Vaṭaniyye, 2012.

Zeydân, Corcî. *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*. 2.Baskı. Kahire: Müessesetu Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Şekâfe, 2012.

Zürümme, Gaylân b. Ukbe. *Dîvân*. nşr. Ömer Fâruk et-Tabbâ. 1.baskı. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1998.

